

Albert József, Leveleki Magdolna

Szociológiai alapismeretek

Veszprém, 2008

Ez a dokumentum a fenti könyv OCR-es, szövegfelismerésen keresztül feldolgozott, majd áttördelt változata, így néhány karakter megváltozhatott az eredeti könyvhöz képest (ami többek közt [ITT](#) megvehető).

1 Tartalomjegyzék

1 Tartalomjegyzék	1-1
2 A szociológia kialakulása és főbb irányzatai.....	2-8
2.1 Bevezetés.....	2-8
2.2 A pozitivista társadalomelmélet kialakulása	2-9
2.3 Emile Durkheim a társadalmi tényekről és a kényszerekről...2-	10
2.4 Max Weber megértő szociológiája	2-12
2.5 Konfliktuselméletek és strukturalizmus a társadalomtudományban	2-13
2.6 A funkcionalizmus és a szociológia kritikai funkciója	2-16

2.7 Irodalom	2-17
--------------------	------

3 Kultúra és szocializáció 3-19

3.1 Bevezetés.....	3-19
--------------------	------

3.2 A szocializáció fogalma.....	3-20
----------------------------------	------

3.3 A szocializáció biológiai alapjai.....	3-21
--	------

3.4 A társadalmi tanulás módjai	3-22
---------------------------------------	------

3.4.1 A kondicionálás.....	3-22
----------------------------	------

3.4.2 A modellkövetés.....	3-22
----------------------------	------

3.4.3 Az identitásfellevés.....	3-23
---------------------------------	------

3.5 Közvetítő ágensek a szocializáció folyamatában	3-23
--	------

3.5.1 Az anya-gyermek kapcsolat.....	3-24
--------------------------------------	------

3.5.2 A család-gyermek kapcsolat.....	3-25
---------------------------------------	------

3.5.3 A kortárs csoport.....	3-28
------------------------------	------

3.5.4 A nyelv és a szokásrendszer.....	3-28
--	------

3.5.5 Az anyagi-technikai kultúra.....	3-29
--	------

3.6 A folyamatos és a reszocializáció	3-29
---	------

3.7 Irodalom	3-30
--------------------	------

4 A társadalmi csoport 4-32

4.1 A csoport fogalma és tipológiája	4-32
--	------

4.2 A csoportkutatás története	4-34
--------------------------------------	------

4.3 A csoportban zajló folyamatok	4-35
---	------

4.3.1 A csoportjelenségek fejlődési fázisai.....	4-36
--	------

4.4 A csoportstruktúra.....	4-39
-----------------------------	------

4.5 A csoport funkcionális szerepe	4-43
4.6 Irodalom	4-44

5 Személyközi és csoportközi viszonyok 5-46

5.1 Személyközi viszonyok	5-46
5.1.1 Az én megmutatkozása.....	5-47
5.1.2 A másik személy észlelése.....	5-48
5.1.3 Az ítéletalkotás szabályszerűségei.....	5-50
5.1.4 A személyközi viszonyok.....	5-51
5.2 Sztereotípa, kategorizáció, előítélet	5-53
5.2.1 A sztereotípa fogalma és funkciói.....	5-53
5.2.2 A kategorizáció	5-54
5.2.3 2.3. Az előítélet.....	5-55
5.3 Irodalom	5-58

6 Konformitás és deviancia 6-59

6.1 A deviancia fogalma	6-59
6.2 A deviáns viselkedés társadalmi okai	6-60
6.2.1 Az anómia kétféle értelmezése	6-61
6.2.2 A deviáns viselkedés kialakulásának szociálpszichológiai magyarázatai.....	6-63
6.3 Deviáns viselkedésformák Magyarországon	6-65
6.3.1 A bűnözés	6-65
6.3.2 Az öngyilkosság.....	6-66
6.3.3 Alkoholizmus és drogfogyasztás.....	6-70
6.3.4 A lelki betegségek.....	6-72

6.4 A deviáns viselkedés okai Magyarországon..... 6–72

6.5 Irodalom 6–73

7 Társadalomszerkezet és társadalmi változás Magyarországon 1945-ig..... 7–75

7.1 Regionális meghatározottság..... 7–75

7.2 A magyar társadalom kettős szerkezete 7–78

7.3 Irodalom 7–82

8 A magyar társadalom struktúrája az államszocializmus éveiben és a rendszerváltás után 8–83

8.1 A II. világháborút követő évek..... 8–83

8.1.1 Kolosi Tamás L modellje és Szelénfi Iván „két háromszög”-modellje 8–86

8.1.2 A magyar társadalom rétegződése az 1960-as és 1980-as években..... 8–89

8.2 A rendszerváltás utáni évek..... 8–92

8.3 Irodalom 8–96

9 Társadalmi mobilitás 9–98

9.1 Bevezetés..... 9–98

9.2 A mobilitás típusai..... 9–99

9.3 Egydimenziós mobilitás-vizsgálatok 9–100

9.4 Többdimenziós mobilitás-vizsgálatok az 1980-as években 9–102

9.5 Társadalmi mobilitás a rendszerváltás után 9–103

9.6 A mobilitás jelentősége és hatása..... 9–104

9.7 Irodalom 9–105

10 Iskola..... 10–106

10.1 Az iskolák kialakulása	10–106
10.2 Az iskola funkciói	10–107
10.3 Az iskolai esélyegyenlőtlenségek okai	10–109
10.3.1 A származás és a tanulmányi eredmények.....	10–110
10.3.2 Az öröklődés szerepe	10–112
10.4 A családi tőkék különbözősége	10–112
10.4.1 Eltérő nyelvhasználat.....	10–113
10.4.2 Eltérő szülői aspirációk.....	10–114
10.5 Másodlagos szelekciós mechanizmusok.....	10–114
10.6 Iskola és mobilitás.....	10–115
10.7 Irodalom.....	10–116

11 Házasság és család 11–118

11.1 A család fogalma és típusai	11–118
11.2 A család funkciói	11–119
11.3 Családformák, háztartás	11–122
11.4 Házasságtípusok.....	11–122
11.5 Válás.....	11–124
11.6 Bántalmazás a családban	11–127
11.7 A házasság és a család alternatívái.....	11–128
11.8 Irodalom.....	11–129

12 Gazdaság és szervezet..... 12–131

12.1 A gazdálkodás történelmi típusai.....	12–131
--	--------

12.2 A társadalmi tőke	12–133
12.3 Szervezetek a gazdaságban	12–134
12.3.1 A munka humanizálása	12–136
12.4 Kooperáció a gazdaságban	12–137
12.5 A bürokratikus és a piaci koordináció.....	12–139
12.6 Irodalom.....	12–140

13 Urbanizáció és területi egyenlőtlenségek..... 13–142

13.1 1. A városnövekedés tendenciái.....	13–142
13.2 2. A városok kialakulása és az urbanizáció néhány jellemzője	13–144
13.3 Modern urbanizmus.....	13–145
13.4 Urbanizációs elméletek.....	13–146
13.4.1 A városnövekedés mintái.....	13–146
13.4.2 Urbanizmus és teremtett környezet.....	13–151
13.4.3 A modern urbanizáció szakaszai.....	13–153
13.5 A tömegesség.....	13–156
13.5.1 Deviancia és patológia a városokban	13–157
13.6 Irodalom.....	13–158

14 Népesedés és egészség..... 14–159

14.1 1. Népesedési trendek.....	14–159
14.2 2. A túlnépesedés okozta problémák.....	14–162
14.3 Népesedési elméletek.....	14–163
14.3.1 Malthusianusok és antimalthusianusok.....	14–163
14.3.2 Demográfiai átmenet	14–165

14.4 Népesedési politika.....	14-167
14.4.1 <i>Komplex fejlesztési stratégiák a termékenység befolyásolására.....</i>	<i>14-169</i>
14.5 Egészségi állapot	14-169
14.6 Népesedés, környezet és egészség Magyarországon.....	14-171
14.7 Irodalom.....	14-174

15 Fogalomtár 15-176

15.1 Ábrajegyzék.....	15-191
15.2 Könyvadatok.....	15-191

2 A szociológia kialakulása és főbb irányzatai

Első fejezetünkben a szociológia kialakulásával és fontosabb elméleteivel szeretnénk megismertetni az olvasót. Néhány alapvető kérdést kiemelve végigjárjuk a tudomány születése óta eltelt két évszázad történetét, és azokat az elméleteket ismertetjük röviden, amelyek a legmarkánsabb nézeteket fogalmazzák meg. Tankönyvünk terjedelmére és jellegére való tekintettel azonban ez a fejezet a szociológiatörténet számos – egyébként fontos – irányzatával, elméletalkotójával nem foglalkozik.

2.1 Bevezetés

A két legfontosabb kérdéskör, melynek megválaszolására a társadalomtudósok az elmúlt évszázadokban kísérletet tettek: a társadalom megismerésének lehetősége és a társadalmi viszonyok leírása, a folyamatok és változások magyarázata. Az első kérdés kapcsán arra keressük a választ elméleti áttekintésünkben, hogy mi a szociológia tárgya, és hogyan, milyen módszerekkel dolgozik a társadalom megismerését célul kitűző tudomány. A második kérdéskör azt taglalja, hogy hogyan írhatóak le a társadalmat jellemző viszonyok, folyamatok, melyek a társadalom legfontosabb alkotó elemei, és milyen kölcsönhatások eredményezik a változásokat a társadalmak történetében.

Bár a szociológia viszonylag fiatal, a legtöbb társadalomelméleti áttekintés szerint alig kétszáz éves tudomány, természetesen az új tudománynak is megvannak a szellemtörténeti előzményei, és mint sok

más tudományág esetében, a szociológiánál is ezek az előzmények a rokontudományokban, a filozófiában, a közgazdaságtanban és a statisztikában lelhetők fel.

2.2 A pozitivista társadalomelmélet kialakulása

A kor, melyben a társadalom tudományos megismerésének szükségessége megfogalmazódott, a 19. század eleje, a francia forradalom utáni időszak. A forradalom – a társadalom megváltoztatására tett nagyszabású kísérlet – utóéletét csalódottság, a társadalom változtathatóságába vetett hit elvesztése jellemezte. Ezek a társadalmi tapasztalatok döbbsentették rá a gondolkodókat arra, hogy közel sem tudnak eleget a társadalmi valóságról, a társadalom működésének szabályszerűségeiről, törvényeiről. Szükség van tehát egy új tudományra, mely ezzel foglalkozik.

Az új tudományt Auguste Comte francia tudós (1798-1857) szociológiának nevezte, és a **pozitív filozófia** szellemében úgy vélte, hogy fel kell hagyni a létezés végső kérdéseinek spekulatív megválaszolásával, a társadalmi valóságot a természet megismeréséhez hasonlóan, a természettudományok által alkalmazott módszerekkel kell kutatni. A szociológia Comte fejtegetései szerint a tudományok rangsorában a matematika, csillagászat, fizika, kémia, biológia mellett az alaptudományok egyike, és éppúgy, ahogyan az előzőek a valóság törvényeinek megismerésére a pozitív filozófia módszereit alkalmazzák, a társadalom megismeréséhez is ezeknek a módszereknek az alkalmazásával juthatunk közelebb.

A természeti és társadalmi valóság mibenlétének azonossága a korra jellemző gondolkodásmód. Azt a felfogást, mely szerint a társadalom ugyanazokkal a módszerekkel vizsgálható és ismerhető meg, amilyen módszerekkel a természeti valóság törvényeit a tudósok

kutatják, **módszertani monizmusnak** nevezzük. A természettudományok és a szociológia területén is alkalmazott módszerek például a megfigyelés, a kísérletezés, az összehasonlítás, melyek segítségével olyan empirikus tapasztalatokat gyűjthetünk, amelyek közelebb viszik a tudományt az összefüggések feltárásához, a természeti világhoz hasonlóan a társadalmi életben is működő törvények megismeréséhez. A szociológiasegítségével Comte szerint biztosítható a társadalmi rend és a haladás.

2.3 Emile Durkheim a társadalmi tényekről és a kényszerekről

A természettudományi gondolkodás hatását jól mutatja, hogy Comte éppúgy, mint követője, Emile Durkheim (1858-1917) a társadalmat élő organizmushoz hasonlította. A társadalom Durkheim szerint nem az egyének egyszerű összege, hanem az egyéneken kívül álló, specifikus, saját jegyekkel bíró entitás.

A szociológia tárgyát az ún. társadalmi tények képezik. A társadalmi tények olyan cselekvésformák, érzelmek, melyek az egyéni tudaton kívül léteznek, de mert emberi cselekvésben jelennek meg, nem természeti jelenségek. Durkheim a társadalmi tényeket a természeti világ olyan jelenségeihez hasonlítja, mint a hő vagy az elektromosság, és úgy véli, hogy ezekhez hasonlóan természettudományos módszerekkel vizsgálhatóak. Ahogyan a hő és az elektromosság nem létezik önmagában, hanem csak az anyagi világra gyakorolt hatásában, éppúgy a társadalmi tények is csak az egyéni cselekvésekre gyakorolt hatásukban vizsgálhatóak. Durkheim a szociológiában leginkább használható módszernek az összehasonlítást tartotta.

Durkheim szerint a társadalom kényszereken keresztül befolyásolja az egyéni cselekvéseket, a kényszereket azonban csak akkor érezzük, ha szembeszegülünk velük. Ilyen kényszerek például a(z)

- 1./ jogi és morális szankciók,
- 2./ a célracionális cselekvés kényszere (nyelv, pénznem, technika, úthálózat),
- 3./ a társadalmi áramlatok (divat, eszmék)
- 4./ a szocializáció (normák, elvárások beépülése a személyiségbe, szokások kialakulása).

A társadalom integrációját Durkheim szerint a szolidaritás biztosítja. Az ősi társadalmak „mechanikus szolidaritása” következtében az egyén aláveti magát a hagyomány és közvélemény parancsaiban megnyilvánuló kollektív akarathoz. A közösségi szerepek átruházásának és átvállalásának aktusai a szertartások, rítusok, melyek révén a társadalom elfogadja az egyént egy adott szerepben, és az egyén is nyilvánítja szándékát arra, hogy megfeleljen a közösség elvárásainak. A szertartások és rítusok jelentése a modern társadalmakban is hasonló, de ezeknek a jelentősége a társadalom szerveződése szempontjából kisebb, mint a tradicionális közösségekben.

A modern társadalmak összetartó ereje az ún. „organikus szolidaritás”, vagyis a kölcsönös szolgáltatásszükséglet a munkamegosztás rendszere. A társadalmi változásokat előidéző tényezők között Durkheim szerint a legfontosabbak a társadalom morfológiai (alakítási) változásai, a társadalmi sűrűség, a közösségek tagjainak számbeli növekedése, amely szükségszerűen idézi elő az egyre hatékonyabb, specializáltabb munkavégzést, a munkamegosztást. A munkamegosztás ugyanakkor felgyorsítja a változásokat, ami a modern, erősen iparosodott társadalmakban komoly problémákat okoz. A közösségek felbomlása, a tradíciók és normák erejének gyengülése **anómiához** vezet. Ilyenkor a társadalmi integráció foka alacsony, és a társadalom tagjai céltalannak, irányvesztettnek, értelmetlennek érzik életüket. A társadalmi tényezők egyéni cselekvéseket befolyásoló hatását vizsgálja Durkheim híres öngyilkosságról írt monográfiájában is.

2.4 Max Weber megértő szociológiája

Max Weber (1864-1920) német szociológus ismeretelméleti szempontból lényeges változást hozott a társadalomtudományok történetében. Weber szerint az ember különbözik a természet minden más részétől, hiszen cselekvéseit érzelmek, célok, eszmék irányítják. Tévedés azt hinni, hogy a társadalmi jelenségeket megfigyelve törvényeket tudunk leírni. A társadalomban legfeljebb csak valószínűsíteni lehet a dolgok kimenetelét, az egyének és közösségek reakcióit. Csupán csak törvényszerűségeket ismerhetünk meg, de egyértelmű ok-okozati összefüggések a társadalomban nincsenek. Az ember célkövető magatartása, a teleologikus determináció következtében a társadalom vizsgálati módszereinek is különbözni kell a természettudományok módszereitől (*módszertani dualizmus*).

A társadalmi valóság – Weber megközelítése szerint – emberi cselekedetek összessége, éppen ezért a társadalmi folyamatok és összefüggések csak úgy írhatóak le, ha az egyén motivációit megértjük. A „megértő szociológia” fontos eszköze az ideáltípus, amely olyan absztrakció, amely egy-egy jelenség lényegi vonásait emeli ki. Az ideáltípusok a valóságban tiszta formában szinte soha nem léteznek, a valóságban fellelhető formák mindig keveredései az ideáltípusoknak. Mint gondolati konstrukciók alkalmasak arra, hogy összevegyük őket a valóságban létező cselekvésekkel, valóságosan működő struktúrákkal, és így azok működését megértsük, jellemezni tudjuk.

A szociológia tárgyát Max Weber szerint a társadalmi cselekvések képezik. Cselekvésről akkor beszélhetünk, ha viselkedésünkhöz szubjektív értelmet társítunk, társadalmi cselekvésről pedig akkor, ha cselekvésünk során számot vetünk mások viselkedésével. A társadalmi cselekvés ideáltípusai: a célracionális, az értékrationális, az érzelmi, indulati valamint a tradicionális cselekvés. Célracionális cselekvésről akkor beszélhetünk, ha az egyén cselekvése tudatosan

haszonmaximalizálásra vagy kárminimalizálásra irányul (ilyen például a vállalkozói tevékenység). Értékracionális az a cselekvés, amely tudatosan választott értékek megvalósítását, érvényre jutását célozza. Például etikai, esztétikai, vallási, karitatív célok a cselekvések mozgatórugói. Az **érzelmi-indulati cselekvések** érzelmek által vezérelt spontán cselekvések, melyek során az egyén nem számol cselekedeteinek következményével. A **tradicionális cselekvések** lényege a hagyományok, szokások követése (például köszönés).

Weber több más társadalmi jelenség ideáltípusait is leírta. Legismertebbek a bürokráciáról, a hatalom formáiról, a legitimációról, a gazdaság jelenségeiről, a háztartásról, vállalkozásról szóló elemzései.

2.5 Konfliktuselméletek és strukturalizmus a társadalomtudományban

A XIX. század társadalomtudományi gondolkodásában az egyik leggyakrabban felvetődő kérdés a társadalmi egyenlőtlenségek és az egyenlőtlenségekből fakadó konfliktusok problémája. Míg Comte és Durkheim a társadalmat az organizmusokhoz hasonlóan a részek viszonylag harmonikus együttműködéseként értelmezi, Karl Marx és Ralf Dahrendorf a konfliktust, mint a társadalmi élet alapvető viszonyát írják le és elemzik.

Marx (1818-1883) szerint a társadalmi konfliktusok az osztálytársadalmak sajátosságai, az osztály pedig olyan emberek összessége, akiknek azonos a viszonya a termelési eszközökhöz, amelyek segítségével a megélhetésüket biztosítják, illetve a javakat megszerzik. A preindusztriális társadalmakban a föld valamint a földművelés, az állattenyésztés szerszámai voltak a legfontosabb termelési eszközök, és ebből következően két alapvető osztály létezett, a földbirtokosoké és a földművelőké. A modern ipari társadalmakban nagyobb jelentőségre tettek szert a gyárak, hivatalok, gépek, valamint az ezek megvásárlá-

sához, működtetéséhez szükséges vagyon, a tőke. A két alapvető osztályt pedig azok alkotják, 1) akik birtokolják (tőkés), illetve 2.) akik nem birtokolják (munkások) ezeket az eszközöket. A munkások munkaerejük eladása révén biztosítják megélhetésüket. Az osztályok közötti viszony Marx szerint kizsákmányolás jellegű. A kizsákmányolás forrása a többlettermék azon része, amelyet a tőkés nem fizet ki a munkásnak, holott az valójában az élőmunka hozadéka.

Ralph Dahrendorf lényeges újítása, hogy a termelőeszközök magántulajdonára szűkített magyarázó elv helyébe a rendelkezési hatalmat, az uralmat helyezte, felismerve, hogy minden társadalmi viszony egyúttal uralmi struktúra is. A harmónia elmélettel történő összevetésben megfogalmazta a konfliktuselmélet alapfeltevéseit, amelyeket később széles körben elfogadtak.

Weber a gazdasági tényezők szélesebb körét tartja fontosnak az osztályok fogalmának definiálásakor. A termelési eszközök tulajdona alapján megkülönbözteti *a birtok szerinti osztályt*, a képzettség és az iskolai végzettség alapján pedig *a kereset szerinti osztályt*. Az osztályfogalom mellett a társadalmi egyenlőtlenségek megértéséhez és leírásához szükségesnek tartja bevezetni *a rend* és *a párt* fogalmakat is.

Valamely rendbe azok az egyének tartoznak, akik azonos társadalmi megbecsültséggel és tekintéllyel rendelkeznek. Míg az osztályhelyzet objektíve adott és mérhető, a rendi helyzet (társadalmi státusz) a társadalmi különbségekről kialakított szubjektív vélemények függvénye. Az osztályokat a tulajdonnal és keresettel összefüggő gazdasági tényezők alakítják ki, a rendek pedig a csoportok által követett jellegzetes életvitel révén ismerhetők fel.

Az osztályhelyzet és a társadalmi státusz nem feltétlenül felelnek meg egymásnak. A történelemben számos olyan példát ismerünk, amikor a magas státusz alacsony osztályhelyzettel párosult (például elszegényedett dzsenti a 20. század elején Magyarországon) vagy a

magas osztályhelyzet alacsony társadalmi megbecsültséggel járt (például a pénzvilág szereplői, az újjgazdagok a kapitalizmus hajnalán).

Weber szerint a párthoz tartozás, a hatalomhoz való viszony szintén a társadalmi egyenlőtlenségek fontos dimenziója. A párt olyan egyének csoportja, akik együtt tevékenykednek, mert közösek a gyökereik, céljaik, érdekeik. A modern társadalmakban a pártokba tömörülés a hatalom lényeges aspektusa, és az osztályoktól és a rendektől függetlenül befolyásolhatja a társadalom tagozódását, egyenlőtlenségi viszonyait. A kialakult pártok ideológiai és osztálykülönbségeket egyaránt kifejezhetnek.

Pierre Bourdieu (1930-2001) francia szociológus úgy véli, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek egyszerre több dimenzióban modellezhetőek. A társadalmi élet Bourdieu struktúraelmélete szerint olyan erőmezőben zajlik, melyet a javak szűkösségével, konkurencia harcral és három tőkefajta, a gazdasági, a kulturális és a társadalmi tőke jelenlétével jellemezhetünk. A *kulturális tőke* a személyiségbe beépült kompetencia, tudás, ízlésvilág, az az értékrend és viselkedésminta, amelyet követünk. De a kulturális tőkénket gyarapítják az iskolai rangok, bizonyítványok is, valamint azok a kulturális tárgyak, amelyek az egyént körülveszik. A *társadalmi tőkét* személyes kapcsolataink összessége alkotja, függ azonban a társadalmi struktúra – a normák, a bizalmi és a hatalmi viszonyok – működésétől is.

A három tőkefajta egyúttal a társadalmi osztályok elkülönítésének alapja. Ebben a háromdimenziós térben képzett osztályokat nevezi Bourdieu *szublimált osztályoknak*. Az egyének és társadalmi csoportok újratermelési stratégiáinak sikeressége az egyén illetve csoport által birtokolt tőke mennyiségétől és összetételétől függ. Ebben a folyamatban a híd szerepét a cselekvő szempontjai és az erőmező objektív stratégiái között az egyének habitusa képezi.

2.6 A funkcionalizmus és a szociológia kritikai funkciója

Robert K. Merton (1910-2003) amerikai szociológus szerint a társadalomban az intézmények, normák, társadalmi cselekvések szerepet játszanak a társadalom életében és annak reprodukciójában. A társadalmi cselekvések Merton szerint lehetnek funkcionálisak és diszfunkcionálisak. A társadalmi cselekvéseknek azokat a megfigyelt következményeit, amelyek egy adott rendszer megszilárdulásához vagy rugalmasságának növeléséhez hozzájárulnak funkcionálisnak nevezzük; azokat, amelyek csökkentik a rendszer szilárdságát és alkalmazkodóképességét, diszfunkcionálisnak hívjuk.

Merton különbséget tesz azok között az esetek között, amikor a szubjektív célkitűzés egybe vág az objektív következményekkel, és amikor a kettő nem esik egybe. **Manifeszt-funkciók** azok a rendszer szilárdságát vagy rugalmasságát növelő objektív következmények, amelyeket a rendszerben résztvevő egyének szándékosan hoztak létre, és felismertek. Latens funkciók azok a következmények, melyeket *nem szándékosan* hoztak létre, és nem ismertek fel. A szociológia feladata ez utóbbinak a vizsgálata. Merton rámutat arra is, hogy ugyanaz az intézmény, norma, hiedelem funkcionális lehet a társadalom egyik osztálya, csoportja, rétege és diszfunkcionális a másik szempontjából.

A társadalmak modernizációja olyan folyamat, melynek során az emberi fejlődés kezdetén sokfunkciójú alapegységeiből (például család, nemzetség) egyre inkább funkcionálisan differenciálódott alrendszerekből álló társadalmak jönnek létre. Niklas Luhmann (1927-1998) szerint ilyen alrendszerek például a politika, a gazdaság, a közigazgatás, a tudomány. Valamely tevékenységszféra annyiban válik alrendszerrel, amennyiben a többi alrendszerhez nem

részfolyamataival kapcsolódik, hanem egészében, s a többi alrendszer ezáltal környezetévé válik.

Az alrendszerek egy-egy tevékenységszférát ölelnek át, és szerepüket a lehető legtökéletesebben igyekeznek betölteni, éppen ezért célracionálisan szerveződnek. Jürgen Habermas (1929–) rámutat arra, hogy az erősen szakosodott, racionálisan működő szervezetek tönkreteszik a kisközösségeket, ami azért veszélyes, mert az egyének cselekvéseinek motívumai, a másokkal egyetértésben követett normatív elképzelései, reflektáló képessége a modern társadalmakban is a kisközösségekben (család, szomszédság, baráti kör) alakul ki. A célracionálisan szerveződő alrendszerek nem csupán közösségeinket, hanem személyiségünket és természeti környezetünket is rombolják. Az alrendszerek rendszerszerű szerveződése a fő oka a modern világban zajló dehumanizációs tendenciáknak.

2.7 Irodalom

Comte, Auguste: A pozitív szellem.

Magyar Helikon, Budapest, 1979.

Bourdieu, Pierre: A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése. Gondolat Kiadó, Budapest, 1978.

Csepeli György – Papp Zsolt – Pokol Béla: Modern polgári társadalomelméletek.

Gondolat Kiadó, Budapest, 1987.

Dahrendorf, Ralph: A modern társadalmi konfliktus.

Gondolat Kiadó, 1994.

Durkheim, Émile: A társadalmi tények magyarázatához. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1978.

Giddens, Anthony: Szociológia.

Osiris Kiadó, Budapest, 1995.

Merton, Robert K.: Társadalomelmélet és társadalmi struktúra.

Gondolat Kiadó, Budapest, 1980.

Szociológiai irányzatok a XX. században.

Szerkesztette: Felkai Gábor, Némédi Dénes, Somlai Péter

Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2000.

Szociológiaelmélet.

Szerkesztette: Morel, Julius – Bauer, Eva – Meleghy, Tamás – Nien-
denzu, Heinz-Jürgen – Preglau, Max – Staubmann, Helmut; Osiris
Kiadó, Budapest, 2000.

Weber, Max: Gazdaság és társadalom.

A megértő szociológia alapvonalai 1.

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1987.

3 Kultúra és szocializáció

A kultúra és szocializáció fogalma és funkciói. A szocializáció biológiai alapja. Közvetítő ágensek a szocializáció folyamatában: anya – gyermek kapcsolat, gyermek – család kapcsolat, a kortárs csoport szerepe, nyelv- és szokásrendszer, tárgyi-, technikai kultúra. A családi szocializáció típusai. A társadalmi tanulás módjai: kondicionálás, utánzás, identitásfellevés.

3.1 Bevezetés

Mindannyian tagjai vagyunk kisebb-nagyobb közösségeknek, társadalmi csoportoknak. Születésünk pillanatától körülvesznek bennünket családjaink és rokonaink, ismerőseink szűkebb-tágabb körei, a falu, a város, ahol élünk, az ország, a nemzet, amelynek nyelvét beszéljük, normáit betartjuk, szokásait követjük, azok a kisebb-nagyobb baráti, politikai csoportok, vallási közösségek, amelyekkel hasonló értékeket vallunk, hasonló elvárásokat fogalmazunk meg, hasonló módon rendezzük be életünket és szervezzük napjainkat, tereinket.

Mi a kultúra? Amit egy nép történelme során létrehozott, amivel a természettől kapott adottságait, képességeit kiegészítette, és amit generációról generációra továbbad. Mindaz, amit nem a természet, hanem valamely emberi közösség alkotott.

A tudományon és művészeteken kívül, amelyet magas kultúrának is szoktunk nevezni, a kultúra része a nyelv, amelyen megértjük egymást, a viselkedés, amely az együttélést lehetővé teszi, az életmód, amely a társadalmi és természeti környezethez való alkalmazkodást

és a fennmaradást szolgálja, a hétköznapi tudás és a technika, amely alkalmazkodásunkat mind tökéletesebbé kívánja tenni, az ember által teremtett fizikai (építészeti, lakó-, munkahelyi) környezet, mindmind mellyel életünk során megismerkedünk.

Azt a folyamatot, amelynek során megtanuljuk, hogy mely dolgok milyen mértékben fontosak életünkben, hogyan viselkedjünk, hogyan gazdálkodjunk időnkkel és a ránk bízott javakkal, talentumokkal, hogyan viszonyuljunk más emberekhez, társadalmi csoportokhoz, környezetünkhöz, illetve azokhoz a mintákhoz, társadalmi elvárásokhoz, amelyekkel éltünk során találkozunk, *szocializációnak* nevezzük.

A továbbiakban a szocializáció folyamatát, annak szabályszerűségeit, biológiai alapjait tekintjük át. Sorra vesszük a társadalmi tanulásban közvetítő rendszerek működését: az anyagyermek kapcsolat szerepét, a családi szocializáció típusait, a kortárs csoportot, a nyelvet, a szokásrendszer és az anyagi-technikai kultúra szerepét.

3.2 A szocializáció fogalma

A szocializáció eredményeképpen az újszülött csecsemőből felnőtt ember, személyiség lesz. A szocializáció mindig mások által közvetített folyamat, ami azonban nem egyszerűen a mások által megteremtett minták átvételét, hanem a társadalom által felkínált lehetőségek közötti választást, a minták testre szabását, személyiségünk megformálását is jelenti.

A *szocializáció* a társadalmi lényvé válás folyamata, személyek közti interakción alapuló tanulási folyamat, amelynek révén elsajátítjuk a társadalmi együttélés szabályait, kialakítjuk céljainkat, törekvéseinket, és megteremtjük önazonosságunkat.

A szocializáció alapvető szabályokat vés az egyénbe, és célokat, törekvéseket sugall. Mivel a szabályok gyakran kemények, és betartásuk önmagában nem jutalmazó, a legkönnyebben úgy lehet fenntartani őket, ha az egyén a szabályokban céljai megvalósulásának eszközét látja. A szocializáció segíti az énazonosság megteremtését is, a társadalom által felkínált szerepekkel történő azonosulást, azok belsővé válását és az elvárásokhoz való kreatív igazodást.

A felnőtt tanulására régebben nem alkalmazták a szocializáció kifejezést. Ma azonban már tudjuk, hogy a szocializáció nem ér véget egy bizonyos életkorban, hanem az egész életen át tart. A szocializációs folyamatok különösen jól érzékelhetők, amikor az egyén pozíciója megváltozik, pl. új beosztásba kerül, családi szerepei átrendeződnek, stb.

3.3 A szocializáció biológiai alapjai

Az embernek vannak olyan biológiai sajátosságai, amelyek a szocializációt szükségessé és lehetségessé teszik. Ezek közül kulcsfontosságúak az alábbiak:

Az ösztönök hiánya. Az ember inkább biológiai hajtóerőkkel, mint ösztönökkel rendelkezik. A hajtóerő, mint például az éhség és a nemi vágy, feszültséget, impulzust teremt, de nem indítja be a koordinált tevékenységek olyan predeterminált láncolatát, amely a szűkséglet azonnali kielégítéséhez vezet. A hajtóerő ösztökéli a tevékenységet, de nem határozza azt meg részleteiben.

A gyermeki függőség hosszú ideje. Az ember fizikai függőségének és szexuális éretlenségének sokkal hosszabb az ideje, mint főemlős rokonainak. Ez is egy olyan körülmény, amely lehetővé teszi a kiterjedt szocializációt. Az emberi függőséget még jobban prolongálja, meghosszabbítja a társadalmi élethez kellő képességek kialakításának szükségessége.

A tanulásra való képessége. A függőség semmit sem jelentene, ha az ember nem lenne nagymértékben képezhető. Az ember többet tud megtanulni, mint az állat, és folyamatosan képes hosszú időn keresztül tanulni. Bár a képességek egyénenként változnak, az intelligencia magas szintje velünk született emberi lehetőség.

A nyelvi kommunikációra való képesség. A tapasztalatok, szabályszerűségek, elvek megfogalmazására, átadására, a dolgoknak a konkrét szituációtól elvonatkoztatott helyzetben történő megvitatására egyedül a nyelv által képes az ember. A nyelv a fogalmakkal való kommunikációt lehetővé téve felszabadítja a választ és az interakciót a biológiai korlátoktól, és lehetővé teszi a szimbolikus interakciót, amelyen az emberi társadalom nyugszik.

3.4 A társadalmi tanulás módjai

A társadalmi tanulásnak legalább három módját lehet megkülönböztetni: a kondicionálást, a modellkövetést (utánzást és azonosulást), az identitás-felvevést. (Somlai, 1997.)

3.4.1 A kondicionálás

Kondicionálás alatt a megerősítés-kioltás mechanizmusainak érvényesítését értjük, támogatással és tiltással, jutalmazással és büntetéssel. A kondicionálás a társadalmi tanulás korlátozott perspektíváját nyújtja: Segítségével főleg rutin-mintákat tudunk elsajátítani, ezek a minták viszont nagyon fontosak mindennapjainkban. Ilyen például az autózézetés, vagy a másokkal való érintkezés.

3.4.2 A modellkövetés

Valamely csodált, szeretett vagy félt személy modelljének követése lehet utánzás, ami a modell külső jegyeinek átvételét jelenti, vagy

azonosulás (identifikáció), amely a modell általánosított értelmének és értékének elsajátítása.

A **megerősítés-elmélet** alapján az egyén azért választ modellül egy bizonyos személyt, mert az gyakran jutalmazza őt mint tanulót. A **másodlagos megerősítés elmélete** szerint a távollévő szeretett személy felidézése okoz a modellkövető számára örömet. Az utánzás, modellkövetés azonban nem csak vonzalomból, hanem *félelemből, vagy ki-sebrendűségi érzésből* is fakadhat.

A modellkövetés egyik állomása a személyiség formálódásának, mind a személyes autonómia, mind a társadalmi részvétel fejlődésének. A saját választáson alapuló modell segítségével az egyén bizonyos függetlenséghez jut környezetével szemben, ugyanakkor egyedi kapcsolatot alakít ki a társadalmi világ egy választott részével.

3.4.3 Az identitásfellevés

Az **identitásfellevés** lényege, hogy átvesszük, bensőnké váltjuk környezetünk tudását és mintáit, szabályait és szempontjait. A nyelv és az ismeretek elsajátításával például a gyerekek hallják, hogy fiúnak vagy lánynak nevezik őket, elfogadják a címkét, megfigyelik és megtanulják, hogyan viselkednek a fiúk és a lányok, és eszerint viselkednek ők is. Ha a szabályok már ismertek, a címkézés mások részéről és az identitásfellevés az egyén részéről létrehozza azt a folyamatot, amelynek során a tradicionális társadalmi szerepek könnyen beépülnek.

3.5 Közvetítő ágensek a szocializáció folyamatában

A szocializáció folyamata az emberi individuum, a gyermek és a társadalom mögött működő közvetítő ágensek és mechanizmusok révén megy végbe. (Váriné, 1975.) Ezek részben személyes, perszonális

természetűek (az anya, család, csoport, réteg stb.), részben történelmileg kidolgozott, ún. tárgyi formát öltött közvetítő rendszerek: objektivációs rendszerek. Ide tartozik mindenekelőtt a nyelv.

3.5.1 Az anya-gyermek kapcsolat

Az első és a korai gyermekkorban a legfontosabb „közvetítő ágens” az anya vagy anya-helyettes, és az anya és gyermek közötti viszony. Korábban ennek a kapcsolatnak a lényegét egy biológiai motívumra, az anya gondozói szerepére vezették vissza. Az anya vagy helyettese iránti elemi igény motívumát új megvilágításba helyezték azok a kísérletek és megfigyelések, amelyeket anyától (társtól) elválasztott újszülöttekkel kapcsolatosan végeztek. Bizonyítást nyert, hogy az anya és a gyermek közötti közvetlen kapcsolat hiánya nagyobb károsodást idézhet elő a gyermek fejlődésében, mint a fiziológiai szükségletek csökkent kielégítése, s ez főként az érzelmi egyensúly megbomlásában, s a társas kapcsolatok torzulásában jelentkezik.

Miután emberek esetében kísérletezésre, mesterséges helyzetek létrehozására nincs lehetőség, a kísérletek többségét majmokon végezték. H. F. Harlow kísérletei (1959) megmutatták, hogy a gyerek-anya kapcsolat nem szorítkozik a táplálkozásra, s az ehhez tartozó viselkedési mintákra. (Mérei – Binet, 1981.) Az anya nélkül nevelt majomkölykök másokkal nem tudtak együtt játszani, érett korukban nem tudtak nemi életet élni, s ha mégis anyák lettek, nem törődtek a gyerekükkel. A nemzés, az ivadék gondozás, s a majmoknál valószínűleg a játék is az egész fajtára jellemző ösztönös viselkedérendszer. Kibontakozásuknak azonban e kísérletek tanúsága szerint elengedhetetlen feltétele az, hogy a gyereket anya vezesse be az életbe.

Az anya-gyermek kapcsolat fontosságát igazolják a második világháború alatt és után anyjuktól elszakadt, nevelőotthonban nevelkedett, vagy kórházba került gyerekekkel kapcsolatos megfigyelések is. Spitz ezeknek a gyerekeknek az érzelmi életében, magatartásában,

intellektuális és általános testi fejlődésében – a gondos fizikai ápolás ellenére – bekövetkező rendellenes fejlődési tünetcsoportot **hospitalizáció** néven foglalta össze, s behatóan elemezte károsító hatását a kisgyermek további fejlődésére. (Váriné, 1975.) Külföldi és hazai kutatások egyaránt igazolják, hogy a kora gyermekkori teljes vagy részleges *érzelmi depriváció (szociális depriváció)* kiváltképp a gyermekek későbbi társas viselkedésére hat károsan, s az antiszociális személyiség kialakulásának egyik fő forrása.

Mérei Ferenc mutat rá arra, hogy a károsodás a legsúlyosabb zavart azzal okozza a fejlődésben, hogy a szociális depriváció által sérül vagy kiesik az a szoros társas kapcsolat, amely a gyermekben a társadalmi viselkedési mintákkal, szokásokkal, ítéletekkel, tilalmakkal (ezáltal bizonyos értékekkel) való belső azonosulási készséget kialakíthatná.

3.5.2 A család-gyermek kapcsolat

A szocializáció folyamatában a másik fontos személyes közvetítő ágens a család. A család struktúrája – nagysága, a gyermekek száma, születési sorrendje, nemi és korkülönbségeik, anyavagy apa-hatalmú volta stb. – és a gyermek fejlődése, főként teljesítménymotivációja, továbbá agresszivitása között összefüggés van.

A vizsgálatok például azt bizonyították, hogy főleg agresszív szülők alkalmazzák a fegyelmezés hatalom-hangsúlyozó eljárásait, ami elősegíti a gyermek agresszivitását, ugyanakkor a lágy, melegszívű szülők alkalmazzák inkább a szeretetre alapozott fegyelmezési eljárásokat, amelyek jobban közrejátszanak a gyermek felelősségtudatának kialakulásában.

3.5.2.1 Személyorientációjú és pozicionális családok

B. Bernstein (1975) a kommunikáció szempontjából *személyorientációjú családokat és pozicionális családokat* különböztet meg. A

személyorientációjú családokat nyílt kommunikációs rendszer jellemzi, ahol a döntések megvitatásának határait az egyén pszichológiai tulajdonságai, nem pedig formális státusza szabja meg. Az ilyen családokban a gyerek kialakítja saját szerepét, nem pedig formálisan kiosztják rá azt.

A pozicionális családokban az ítélezés és döntéshozatal folyamatában való részvétel inkább a családtag státuszának, mint egyéni tulajdonságainak függvénye. A szerepek itt elszigeteltek, a felelősség formálisan van elosztva a kor, nem és a generációs helyzet szerint.

Míg a személyorientációjú családokban a szocializáció kölcsönös folyamat, a pozicionális családokban teljesen egyoldalú. Egy személyorientációjú családban a gyermek fejlődő énje azáltal különül el, hogy állandóan a többiek nyelvileg realizált és kidolgozott szándékához, minősítéséhez és motívumához kell igazodnia. A pozicionális családban a gyermekkel szemben státuszkövetelmények vannak, és ő státuszkövetelményekre reagál. Amit itt megtanul, azt közösséghez kötött szerepnek lehet nevezni, szemben a személyorientációjú családok egyéniesített szerepeivel.

3.5.2.2 Elnyomó és résztvevő szocializáció

Amerikai szociológusok a családban zajló szocializáció két ideáltípusát különböztetik meg: az elnyomó (represszív) és a résztvevő szocializációt. (Broom – Selznik, 1977.)

Az elnyomó szocializáció a gyermek engedelmisségét veszi célba, a résztvevő szocializáció viszont a gyermek részvételét igyekszik elérni. A jutalom és a büntetés minden társadalmi tanulásban szerepet játszik, de eltérő mértékben és arányokban. A represszív szocializáció a helytelen magatartás büntetését hangsúlyozza; a résztvevő szocializáció jutalmazza és így megerősíti a jó magatartást.

A résztvevő szocializáció megadja a gyerekeknek a szabadságot, hogy maga próbálja ki a dolgokat, saját fogalmai szerint fedezze fel a világot. Ez nem azt jelenti, hogy a gyereket magára hagyják, de a felügyelet inkább általános, mint részletekbe menő és tolakodó.

A represszív szocializáció az engedelmességet, az autoritás tekintélyét és a külső kontrollt hangsúlyozza. A szülők nem bátorítják a beszélgetést a gyermekkel. A kommunikáció jobbra a szülőtől a gyermek felé irányul, és a parancs formáját ölti. A kommunikáció nem verbális, a gesztusok feltűnőek.

A résztvevő szocializációban a kommunikáció a dialógus formáját ölti, melyben a gyerektől elvárják, hogy tudassa igényeit és kívánságait, éppúgy, mint a felnőtt világra adott válaszait. A résztvevő szocializáció inkább gyerekközpontú, mint szülőközpontú.

A szocializáció fenti két módozatát világítja meg G. H. Mead különbségtevése a „szignifikáns másik” és a „generalizált másik” között. (Mead, 1973.)

Mikor az engedelmesség az alapelv, a szocializáció általában a szignifikáns másik szintjén marad. A gyerek a viselkedésére vonatkozó utalásokat, utasításokat konkrét személyektől kapja, főleg a szülőktől, akik uralják a társadalmi, pszichológiai környezetet. A szabályok és elvárások mint konkrét személyek (szülő, tanító) elvárásai jelennek meg az egyén számára. A résztvevő szocializációban nem az előírt szerepek eljátszása a lényeg. A család, mint a társadalmi elvárásoknak, és az együttműködés szabályainak közvetítője generalizált (általánosított) másikként jeleníti meg az egyén számára a társadalmat.

1. táblázat – **A szocializáció két típusának főbb jellemzői**

Elnyomó szocializáció	Résztvevő szocializáció
A rossz magatartás büntetése	A jó magatartás jutalmazása

Anyagi jutalmak és büntetések	Szimbolikus jutalmak és büntetések
A gyermek engedelmissége	A gyermek önállósága
Nem verbális kommunikáció	Verbális kommunikáció
Parancsszerű kommunikáció	Interakciószerű kommunikáció
Szülőközpontú szocializáció	Gyermekközpontú szocializáció
A gyermek felfogja a szülők kívánságát	A szülők felfogják a gyermek igényeit
A család mint szignifikáns másik	A család mint generalizált másik

Forrás: Broom – Selznick, 1977.

3.5.3 A kortárscsoport

A kortárscsoport hasonló korú gyerekek közössége, amelynek a személyiség alakulására gyakorolt hatása mind a kisgyermekkorban, mind a serdülő- és ifjúkorban jelentős. A kortárscsoporton belüli kapcsolatokat mindenekelőtt az különbözteti meg a családon belüliektől, hogy azok egyenrangú felek közötti viszonyok, és „demokratikusabbak”, mint a szülő-gyermek kapcsolat. (Giddens, 1995.) Piaget hangsúlyozza, hogy míg a családot az eltérő pozíciókból adódó hatalmi viszonyok jellemzik, a kortárscsoporton belüli kapcsolatokban az együttműködés szabályai jelentős részben az interakció folyamatában formálódnak.

A kortárscsoport gyakran *vonatkoztatási (referencia-)csoport* is, ahol a gyermek maga választotta mintákhoz, normákhoz igazodik.

3.5.4 A nyelv és a szokásrendszer

A nyelv és a szokásrendszer nemcsak mások megértését és az együttélést teszi lehetővé. Annak elsajátítása során az egyén a mindennapi cselekvést átfogó szabályokat tesz magáévá, amelyek benne belső, szelektív, tapasztalatait és élményeit strukturáló eszközzé válnak. (Váriné, 1975.)

A szokásrendszer és a nyelv későbbi szerepe az egyén személyiségfejlődése szempontjából azonban különböző. A szokásrendszer

közvetlenebb kapcsolatban áll az egyén konform magatartásával, a nyelv viszont a fennálló normákkal szemben tudatosan megfogalmazódó kritikai attitűd kialakításának fontos eszköze. A nyelv lehetőséget és eszközrendszert jelent a személyes Én önfejlesztésére és függetlenedésére is. A beszédtanulás ugyanis fontos komponense az egyéni viselkedés tudatos, akaratlagos megszervezésének, és a saját pszichikus állapotok, folyamatok bizonyos fokú befolyásolásának is.

3.5.5 Az anyagi-technikai kultúra

Az emberiség társadalmi-történelmi tapasztalatait közvetítő rendszerek között ki kell még emelnünk az emberi tevékenység tárgyiasult formáit is. A bennünket körülvevő terek, berendezési tárgyak helyzetdefiníciót sugalló hatása régóta ismert építészek, képzőművészek körében, a munkaszociológia által pedig régóta kutatott terület a munkaeszközök, a termelési technika és a munkahelyen belüli viszonyok összefüggése.

A 20. század legjelentősebb technikájának, a számítástechnikának a megjelenése és térhódítása a mindennapokban előre nem látható módon változtatja meg kapcsolatainkat, a bennünket körülvevő társadalmi tereket, rendezi át viszonyainkat és személyiségünket.

3.6 A folyamatos és a reszocializáció

A teljes életút folyamán az emberek változtatják attitűdjeiket, értékeiket, viselkedésmintáikat, új tapasztalatokat szereznek, és új szerepeket sajátítanak el. A felnőtt személyiség fokozatos és részleges változását *folyamatos szocializációnak* nevezzük. (Broom – Selznick, 1977.) A *reszocializáció* alapvetőbb, gyorsabb változást jelöl. Ilyen típusú változás leggyakrabban az ún. totális intézményekben – elmeegógyintézetekben, börtönökben, katonai alakulatoknál – vallási

közösségekben, politikai csoportosulásokban valósul meg. Ezek a szervezetek és szerveződések teljes kontrollt próbálnak gyakorolni az egyén felett.

Az újraszocializáció egyik lépése a már kialakult én lecsupaszítása a múlttal való szakítás, a belső és a szélesebb világ közé helyezett korlát, az érintkezés ellehetetlenítése révén. A belépési procedúrát úgy is lehet nevezni, mint elhagyást és felvételt. Az elhagyás a totális intézményekben természetesen magában foglalja a tulajdon elvételét, amely azért fontos, mert a személy bizonyos Én-nel kapcsolatos érzelmeket fektet tulajdontárgyaiba, s a tárgyi világ a személyiség bemutatásának, prezentálásának fontos eszköze. A megszokott felszerelésétől és külsejétől megfosztott ember arcnélkülivé válik, és ekkor veszi kezdetét egy új – a szervezet elvárásainak megfelelő – személyiség kialakítása.

Reszocializáció az életút válságos szakaszaiban is bekövetkezhet. (Giddens, 1995.) A válsághelyzetekben megfigyelhető radikális személyiség- és viselkedésváltozások a szocializáció más körülmények között lezajló normális folyamatának extrém változataként értelmezhetőek.

3.7 Irodalom

Bernstein, Basil: Nyelvi szocializáció és oktathatóság.

In: Társadalom és nyelv. Szociolingvisztikai írások.

Vál.: Pap Mária és Szépe György, Gondolat, 1975.

Bernstein, Basil: Társadalmi osztály, nyelv és szocializáció. Valóság, 1971.11. sz.

Broom, L. – Selznick, Ph (1977) Sociology.

Harper and Row

Erikson, Erik. H.: Identifikáció és identitás.

In: Ifjúságszociológia,. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1969.

Giddens, Anthony: Szociológia.

Osiris Kiadó, 1995.

H. Sas Judit: Nőies nők és férfias férfiak.

Akadémiai Kiadó, 1984.

Mead, George H.: A pszichikum, az én és a társadalom. Gondolat Kiadó, 1973.

Mérei Ferenc – V. Binét Ágnes: Gyermeklélektan. Gondolat, 1981.

Pataki Ferenc: Az én és a társadalmi azonosságtudat.

Kossuth Könyvkiadó, 1982.

Piaget, Jean: Válogatott tanulmányok.

Gondolat, 1970.

Secord, Paul F. – Backman, Carl W. Szociálpszichológia.

Kossuth Könyvkiadó és Mezőgazdasági Könyvkiadó, 1972.

Somlai Péter: Szocializáció.

A kulturális átörökítés és a társadalmi beilleszkedés folyamata. Corvina, 1997.

Váriné Szilágyi Ibolya: A „szocializáció”-kutatásról – a szociálpszichológia nézőpontjából.

Álláspontok a szocializációról. (Szerk.: Somlai Péter.) Szociológiai füzetek, 9. sz., 1975.

Wardhaugh, Ronald: Szociolingvisztika.

Osiris-Századvég, 1995.

4 A társadalmi csoport

A társadalmi csoport fogalma és típusai. A csoportkutatás története. A csoporttörténet főbb szakaszai. A csoport előtörténete, keletkezése. Csoportképző tényezők. Csoportfolyamatok: homogenizálódás és differenciálódás a csoportban. A csoportstruktúra dimenziói. Az érzelmi- és kommunikációs struktúra. A szociometria. Szerepstruktúra. A társadalmi szerep fogalma, funkciója, típusai. Szerepfeszültség és szerepkonfliktus. A hatalmi struktúra. A hatalmi viszony. A hatalmi befolyást lehetővé tevő tényezők. A csoport mint feladatvégző rendszer. Miért képes a csoport nagyobb teljesítményre, mint az egyén?

4.1 A csoport fogalma és tipológiája

A társadalmi csoport fogalmának többféle értelmezése létezik. A csoportról beszélhetünk, mint közvetlen, személyes együttműködésen (face-to-face-viszonyon) alapuló, tartós, többé-kevésbé szilárdan strukturált alakzatokról, személyközi (interperszonális) együttesekről. (Pataki, 1975.) A csoportfogalomnak ez az értelmezése a legáltalánosabb. Ilyenkor csoport alatt a szociálpszichológusok által *kiscsoportnak* nevezett alakzatokat értjük, mely a társadalom mikroszférájához tartozik, és lényegi eleme a közvetlen személytől személyig terjedő érintkezés, kölcsönhatás (interakció). Másképpen interaktív csoportoknak is nevezhetjük őket. Ahhoz, hogy a kiscsoportokban egymás közvetlen észlelése és a differenciált kölcsönhatás megvalósuljon, a csoportnagyság nem nőhet túl egy bizonyos határon. Ez a határ a 20-25 fő. Ilyen csoportméreten belül vagyunk képesek egymást a maga egyediségében észlelni, és a csoporton belül személyre szabott kommunikációt folytatni.

A társadalmi kiscsoportok sem egyformán befolyásolják életünket, nem egyformán fontosak a csoporttagok számára. Ch. H. Cooley amerikai szociológus használja az elsődleges és másodlagos csoport fogalmát. *Elsődleges csoport* az emberek azon kisközössége, amelyet szoros érzelmi szálak fűznek össze, és amely a szocializáció szempontjából meghatározó jelentőségű, mint például a család és a baráti közösség. A *másodlagos csoport* tagjainak kapcsolata általában személytelen, rendszerint konkrét gyakorlati célok érdekében alakulnak ezek a csoportok. Például valamilyen bizottság, vagy egyesület. (Giddens, 1995.)

Természetesen valós helyzetekben nincs éles választóvonal az elsődleges és a másodlagos csoport között, hiszen a tevékenységorientált csoportok tagjai között is gyakran szövődnek személyes szálak, kapcsolatok.

Használják a csoport fogalmát egy vagy több azonos karakterisztikummal rendelkező egyén véges számú halmazára is, amilyenek például a társadalmi osztályok, rétegek, generációs és nemi csoportok, etnikai közösségek. E csoportok – szemben az előbbiekkal – nem feltételezik szükségképpen, hogy tagjaik között személyes kapcsolatok létrejönnek, bár ennek lehetőségét elvileg nem zárják ki. Az ide sorolható csoportokat szokás kategoriális csoportoknak vagy társadalmi nagycsoportoknak is nevezni. A *kategoriális csoport* elnevezés a csoporttagok által hordott közös ismervre utal, például nők, férfiak, kékszeműek stb. csoportja.

A társadalmi csoportot célszerű még elkülöníteni a *sokaságtól*, amely olyan embereket jelöl, akik ugyanabban az időben ugyanazon a helyen tartózkodnak, de más kapcsolat nem köti össze őket. (Giddens, 1995.) Ilyen a buszra várakozók csoportja vagy egy színház nézőközössége.

4.2 A csoportkutatás története

A társadalmi csoportokkal kapcsolatos legkorábbi kísérletek a 20. század első évtizedeiben azt vizsgálták, hogy milyen változások következnek be az egyén teljesítményében, ha más emberek is jelen vannak. Az első eredmények azt mutatták, hogy a csoportszituáció egyszerű mechanikus tevékenységek esetén megnöveli az energiaráfordítást és a teljesítményt. (Cartwright – Zander, 1980.) A „szociális facilitáció” hatása kimutatható mind több személy együttes cselekvése, mind a néző-cselekvő szituációban (például sportrendezvényeken).

Az 1930-as évek közepén a csoportra vonatkozó empirikus kutatások gyors fejlődése következett be.

A kutatások egyik fontos témája volt a társadalmi norma keletkezése a csoportokban. M. Sherif vizsgálatai rámutattak, hogy az a vonatkoztatási keret, melyet a személy magával visz a szituációba, jelentős mértékben befolyásolja látásmódját. Ebben az értelemben a „kollektív képzetek” az egyén szempontjából külsődlegesek és kényszerítő erejűek, másrészt azonban a normák a társadalmi kölcsönhatás eredményei. Ha különböző normákhoz tartozó két személy kerül szembe ugyanazzal a helyzettel, merőben eltérő módon fogják azt látni, és másként reagálnak rá. Mindkettőjük esetében a norma szolgál arra, hogy jelentést adjon a környezetnek, és biztosítsa az arra való stabil reagálási módot.

T. M. Newcomb kimutatta, hogy az egyén magatartása mélyen gyökerezik az őt magába foglaló csoportban, hogy a csoportnak az egyén magatartására gyakorolt befolyása az egyén és a csoport közötti viszony természetétől függ, és hogy a csoport a tagjait – legalábbis részben – a csoportnormákhoz való konformitásuk szerint ítéli meg.

W. F. Jr. Whyte 1937-ben, egy bostoni nyomornegyedben végzett megfigyelései során dokumentálta, hogy milyen nagy szerepet

töltenek be ezek a csoportok tagjaik életében, és a nagyobb társadalom politikai struktúrájában. Nagy lépést tett abban az irányban, hogy a társadalomkutatók a csoporttulajdonságokat és a csoportfolyamatokat az egyének közötti kölcsönhatások alapján értelmezzék.

A csoportdinamika kialakulására Lewin, R. Lippitt és R. White munkássága gyakorolta a legnagyobb hatást. Kutatásuk fő célja annak tisztázása volt, hogy milyen hatással vannak a csoportra, mint egészre és az abban résztvevő egyénekre bizonyos „vezetési atmoszférák” vagy „vezetési stílusok”. A vezetésnek három típusát vizsgálták meg: a demokratikust, az autoritert vagy tekintélyelvűt és a liberálist vagy laissez faire-t. A kísérletek lényeges különbségeket mutattak ki a csoporttagok viselkedésében, például a bűnbakképzésben és az agresszivitás szintjében.

4.3 A csoportban zajló folyamatok

Minden emberi csoportban szakadatlanul dinamikus történések egész sora zajlik; egymást kölcsönösen feltételező csoportfolyamatok szövődnek egybe. (Pataki, 1975.) Kurt Lewin munkássága óta e folyamatokat a „csoportdinamika” elnevezéssel szokás illetni.

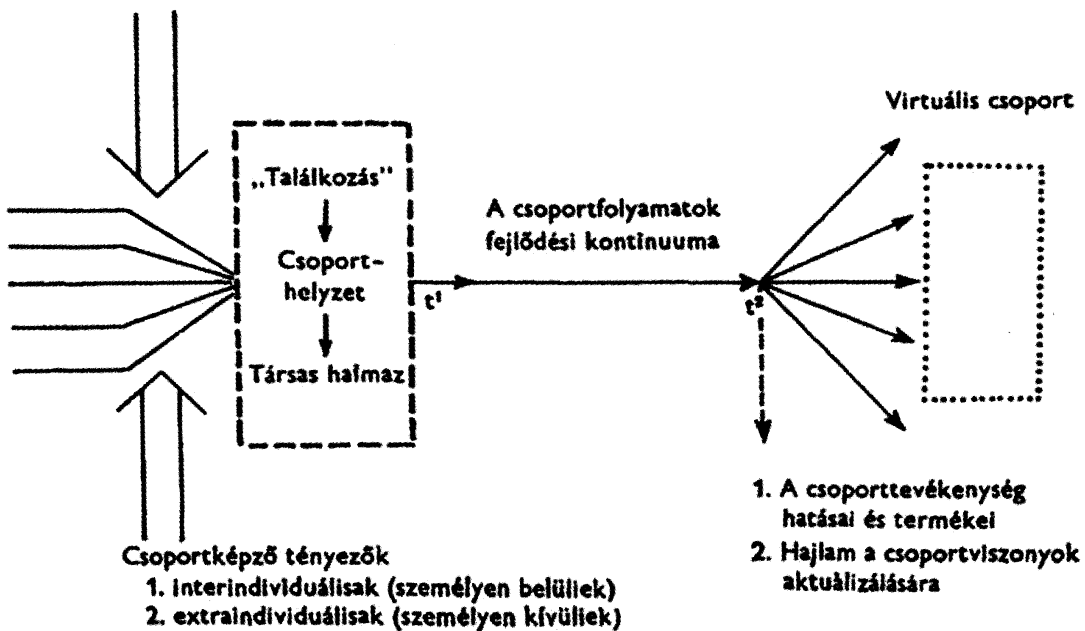
A csoporton belül zajló folyamatoknak három nagy fázisát szokták elkülöníteni: a csoportelőzmények (input), a csoportfolyamatok és a csoport-utótörténet vagy csoportkövetkezmények (output) fázisát.

4.3.1 A csoportjelenségek fejlődési fázisai

Csoportelőzmények

Csoportfolyamatok

Csoport-utótörténet

Forrás: Pataki, 1980.

1. ábra – A csoportjelenségek fejlődési fázisai

A csoportfolyamatok természetét és lezajlását döntő módon befolyásolja három nagy és komplex tényezőcsoport:

- ❖ a csoportba tömörült tagok személyes jellemzői (indítékaik, érdekeik, aspirációik, hozzáértésük, érték- és normaképzeteik stb.);
- ❖ a csoportalakulást meghatározó külső, társadalmi tényezők (pl. az önkéntes vagy kényszerű társulás ténye, a választott vagy készen kapott csoporttagság);
- ❖ a halmazszerű együttesség társadalmi kerete, a születő csoport

társadalmi integrálódási módjának jellemzői.

A csoportszerűség legelemibb szintje a *társas halmaz*. Jellemzője a strukturátlanság, viselkedése nem prognosztizálható. Nem minden társas halmazból lesz csoport. A modern társadalom tömegével teremt olyan halmazokat, melyek nem válnak csoporttá (pl. közlekedés, tömeghelyzet, epizodikus találkozások stb.).

A csoportképződés legalapvetőbb mozgatója a *társulási indíték*, társas ösztön, melyhez a szocializáció során elsajátított mintáknak kell társulni. A társulási késztetés bizonyos helyzetekben felerősödik. Ilyen helyzetek:

- ❖ a stresszhelyzet (szorongás, félelem, katarzis);
- ❖ az értékelési helyzet, amikor nézeteink helytállóságában megrendülünk;
- ❖ az egyén társadalmi integráltságának hiánya (például aluljárói csoportok esetében);
- ❖ a közös érdek (minél erősebb, annál erősebb a késztetés).

A csoport ***utótörténetének*** vizsgálatakor azt mérlegeljük, hogy a szóban forgó csoportnak milyen produktumai vannak, és hogy a csoporthoz fűződő társadalmi tanulás miként és milyen eredményekkel járt a tagokra nézve, például énképük, azonosságtudatuk alakulásában, önismeretük és szociális képességeik fejlődésében.

Az egykori csoportkapcsolatok megszűntük után is hajlandóságot mutatnak arra, hogy bizonyos feltételek és érdekeltségek esetén aktualizálódjanak. Erre a hajlandóságra utal a fenti ábrán a virtuális csoport elnevezés.

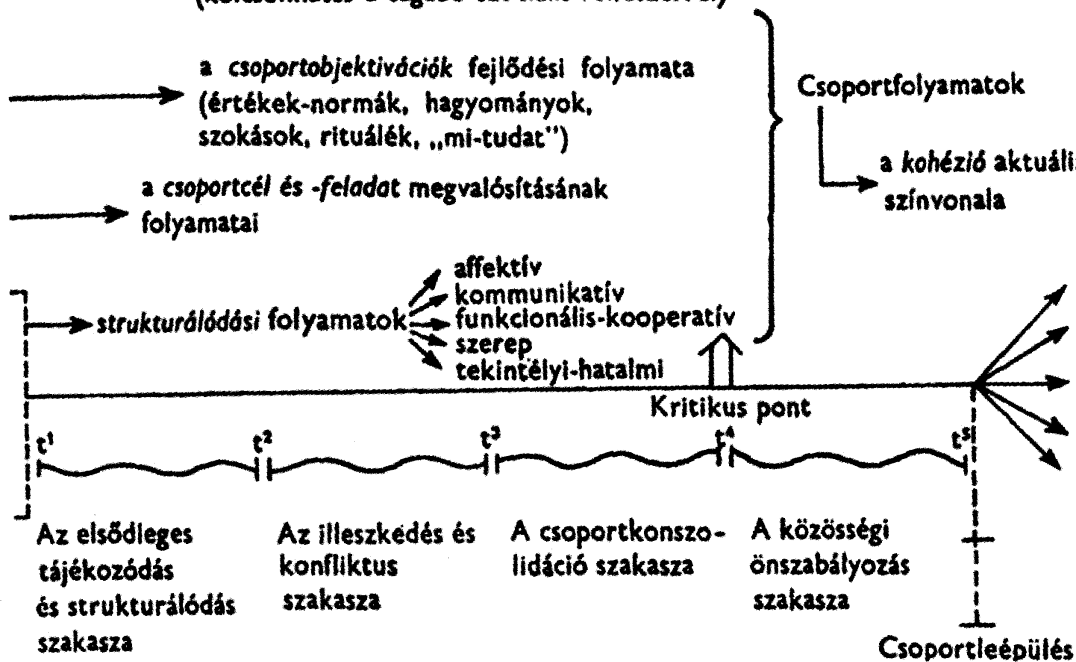
A szociálpszichológusok a csoport keletkezése és felbomlása közti időszak négy szakaszát különítik el:

4.3.1.1 A csoportfolyamatok fejlődési szakaszai

A csoportfolyamatok főképpen a csoportlét két dimenziójában követhetők nyomon. (Pataki, 1980.) Minden csoportban kibontakozik – egyszerre és egymást feltételezve – a tagok közötti *homogenizálódás*, a viselkedési minták, a nézetek, az értékorientációk, a normák stb. hasonlóvá válása, és a *differenciálódás*, a tekintély, a befolyás, a népszerűség különbségei, a cél elérését szolgáló egyéni hozzájárulás különböző mértéke, a csoport életére jellemző különböző szerepek megsziárdulása.

A társadalmi integráció vagy izoláció folyamatai (kölsönhatás a tágabb szociális rendszerrel)

Forrás: Pataki, 1980.

2. ábra – A csoportfolyamatok fejlődési szakaszai

4.4 A csoportstruktúra

A csoport szerkezete meglehetősen összetett, többretű képződmény: egymásra rétegződő, egymással szervesen összefüggő strukturális dimenziókban írható le. E dimenziók közül leggyakrabban az alábbiakat szokás kiemelni és kísérleti kutatás tárgyává tenni: az affektív (érzelmi), a kommunikációs, a szerep, a presztízs és a hatalmi szerkezetet.

4.4.1.1 *Az érzelmi és a kommunikációs struktúra*

Az affektív és kommunikációs szerkezet leírásának széles körben – főleg az iskola és munkaszociológia területén – alkalmazott módszere a szociometria, melyet J. L. Moreno dolgozott ki. (Méri, 1988.) A szociometriai felmérés során valóságosan létező közösségek tagjait vizsgálják valós helyzetben, akik szubjektív kérdésekre rokonszenvi vagy ellenszenvi választással felelnek. A válaszokat mátrixok és hálók (szociogramok) segítségével rendezik és szemléltetik, és a vizsgálat során kirajzolódik a személyes kötődések rendszere. A szociometriai mátrix elemeiből leolvasható az egyirányú és a kölcsönös választások száma, amelyek a csoportkohézió fontos mutatói. A szociometriai háló három tipikus alakzata különböztethető meg: a demokratikus, a lánc és a hierarchikus háló. A szociometriai háló – különösen a koncentrikus körökben ábrázolt kapcsolatok – jól mutatják, kik vannak a csoporton belül „sztár”-pozícióban, és kik vannak peremhelyzetben.

A csoport kommunikációs struktúrája az információtovábbítás elrendeződését mutatja. Mivel a spontán információátadás rendszerint a rokonszenvi műveletek mentén zajlik, az affektív és a kommunikációs struktúra gyakran leképezik egymást.

4.4.1.2 *A szerepstruktúra*

A társadalmi szerepeket valamilyen pozícióhoz kötődő elvárások nyálábjai alkotják. Két legfontosabb tulajdonságuk anticipáló

természetük és normatív jellegük. A szerepek anticipáló jellege azért fontos, mert vezérli az egyén viselkedését, előrejelzi a másik személy attitűdjeit, beállítódását. A szerepek normatív jellege segít beilleszteni saját viselkedésünket a társadalomba. Az elvárások jó része kötelező jellegű, ha nem vesszük őket figyelembe, a csoport szankcionálja viselkedésünket.

A XX. század második feléig a szociológiát a társadalmi szerepek normatív felfogása jellemezte, mely szerint annál tökéletesebben működik a társadalom, minél inkább igazodik az egyén a társadalmi rendhez, minél inkább követi az elvárásoknak megfelelő magatartásmintát. A 60-as években a normatív paradigmát mindinkább felváltotta az interpretatív paradigma, melyet árnyaltabb szerepfelfogás és az érintkezés finomszerkezetének tanulmányozása jellemez.

A társadalmi szerepek elsajátítása és a társadalmi én kialakulása közti összefüggést írta le G. H. Mead (1973) a *szerepjáték* és a *szabályjáték* fogalmával. Míg a szerepjátékok (rabló-pandúr, orvos-beteg) során a gyermek egy meghatározott másik személyre vonatkoztatja viselkedését, a szabályjátékok már egy csoport tagjainak attitűdjeihez, az általuk kialakított konszenzusos szabályrendszerhez történő igazodást kívánják. Ez utóbbi képesség kialakulása a felnőtté válás meghatározó eleme.

A *szerepelvárásokat* a következmények súlyossága szempontjából Ralph Dahrendorf (1958) az alábbi csoportokba sorolja:

- ❖ *Kann-típusú elvárások*, melyek az illem és jómodor szabályai, megszegésük csak csekély szankcióval jár.
- ❖ *Soll-típusú elvárások*, melyek megszegése kiközösítést, elkerülést, deviáns megbélyegzést von maga után.
- ❖ *Muss-típusú elvárások*, melyek semmibevétele büntetőjogi felelőségre vonást eredményez.

Szerepeinket csoportosíthatjuk aszerint, hogy miként jut az egyén valamely szerephez. Eszerint megkülönböztetünk konvencionális és személyiségből fakadó, velünk született és választott vagy szerzett szerepeket.

Míg a *konvencionális szerepeket* a struktúra jelöli ki számunkra (például: az igazgató vagy a beosztott), a *személyiségből fakadó, interperszonális szerepek* az egyén jellegzetességeit emelik ki (a nevetető, a segítőkész, a kötözködő stb.).

A *velünk született vagy pervazív szerepek* születésünk által meghatározottak (pl. életkori, nemi szerepeink), a *szerzett vagy kívírott szerepet* mi magunk választjuk (foglalkozási szerepek).

A szerepeket tipizálhatjuk aszerint is, hogy életünknek milyen társadalmi tereihez kapcsolódnak. A *családi szerepek* a rokonsági hálózatban betöltött státuszhoz kötődnek (pl. az anya, a nagybácsi, a felelőség, a gyerek szerepe). A *foglalkozási szerepek* a munkavégzés szintereihez, különböző szervezetek pozícióira vonatkoznak. Egyes hivatások pervazív jellege erős (például a pap és az orvos szerepe), míg másoké gyengébb mértékű. A *situációs szerepek* rövid ideig tartó helyzetekre jellemzőek, és főleg a modern társadalmakban fordulnak elő nagy számban (az utas, a vevő, a néző szerepe stb.) Az *intim szféra szerepei* a magánélet bizonyos területeit fedik le. Ilyen például az ismerős, a barát, a szerető szerepe.

Egy adott időszakban egy-egy személy többféle szerepet játszhat. A szerepekkel kapcsolatos elvárások gyakran egymással ellentétesek, ami *szerepkonfliktus* kialakulásához vezet. Például a modern társadalmakban az emancipáció következtében a nők családi szerepei a foglalkozási szereppel ütköznek. *Szerepfeszültségről* akkor beszélünk, ha egy adott szerepen belül is sokféle – időnként egymásnak ellentmondó – elvárást fogalmazznak meg a szereppartnernek. A szereppartnerre köthető elvárások halmazait nevezzük *szerepszegmenseknek*. Mind a szerepfeszültségek, mind a szerepkonfliktusok kezelése a

szerepeinkkel való azonosulás mellett az azoktól való távolságtartás, disztinkválás képességének kialakítását is megkívánja.

4.4.1.3 A presztízs- és a hatalmi struktúra

A presztízs és a hatalmi struktúra szintén szoros összefüggést mutatnak. A presztízs struktúra egy képzeletbeli befolyási-tekintélyi kontinuumon írja le a csoport tagjainak egymáshoz való viszonyát, a hatalmi struktúra pedig azoknak az erőforrásoknak egyenlőtlen eloszlását jelzi, amelyek birtokában a csoport egyes tagjai befolyásolni képesek mások viselkedését. A hatalom olyan eszközök birtoklását jelenti, melyekkel mások viselkedését szabályozni, befolyásolni tudjuk.

A szociálpszichológiai értelemben használt hatalom alábbi formáit különböztethetjük meg:

- ❖ *jutalmazó és büntető hatalom*: a szankcionálás (jutalmazás és büntetés) eszközeinek birtoklása jellemzi;
- ❖ *kompetencián alapuló hatalom*: a szükséges információk és képességek birtoklása jellemzi;
- ❖ *azonosulási hatalom*: a hatalom az engedelmeskedő fél személyes azonosulási késztetéséből ered;
- ❖ *legitim hatalom*: meghatározott normák, szabályok elfogadásán alapul (pl. demokratikusan választott képviselők hatalma).

A csoporthatalom annak a nyomásnak a mértéke, amelyet a csoport gyakorolhat tagjaira a normák, hagyományok, értékek betartása érdekében. A csoport szankcionálási lehetőségei azon múlnak, mennyire erős tagjainak összeforrottsága, mennyire becses számukra a tagság. A laza, széthulló vagy kényszerrel egyben tartott csoport csupán a szankcionálás durvább – elsősorban külsőleges kényszerítésen nyugvó – formáival képes tagjai viselkedését szabályozni. (Pataki, 1975.)

4.5 A csoport funkcionális szerepe

Minden emberi együttes meghatározott célokat és feladatokat teljesít. Általánosságban azt mondhatjuk, hogy minél több funkciót teljesít a csoport az egyén számára, annál több esély van arra, hogy erős kohéziójú közösség legyen.

A feladatteljesítés során a tagok között szükségképpen kialakul a munkamegosztás. A csoport előtt álló feladat szerkezetéből eredő munkamegosztás konvencionális szerepei (mint például a vezető, a szakértő, a szervező, a különféle specialisták stb.) mellett létrejön az interperszonális szerepek köre is. Ezek a szociális szerepek is növelhetik a csoport produktivitását, a tevékenységet és az aktivitást serkentő tényezőként működhetnek. (Pataki, 1975.)

A munkamegosztással összefüggő produktivitást növelő tényező a csoporton belüli nagyobb *alternatíva-gazdagság* és a csoport *informatív jelentősége* is. Ezek révén a problémamegoldások során a csoport olyan erőforrásokhoz jut, melyek a döntések révén nagyobb hatékonyságot eredményeznek.

A csoport azonban nem csak a munkamegosztás által hatékonyabb. Pótlólagos „termelőerőként” működik a *társas serkentés* tényezője a szociális facilitáció is. Az 1920-as években folyó empirikus kutatások megkülönböztetik az együtt cselekvést és a pusztán jelenlétet, a néző-cselekvő viszonyt. Mindkét esetben tapasztalható a szociális facilitációs hatás, melynek következményét társas növekménynek nevezték el. A kísérletek azonban arra is felhívták a figyelmet, hogy a feladat jellege nem közömbös: míg egyszerű, rutin-műveleteket igénylő feladatok esetében a teljesítmény általában nő a társas helyzet hatására, addig nagy kreativitást igénylő vagy kevésbé begyakorolt feladatok esetében a társas helyzet hatására a teljesítmény romlik. (Csepei, 1984.)

Teljesítménynövelő tényezőként hat a csoporton belüli *kontrollifolyamatok* működése, a csoportcél megvalósulását szolgáló tevékenységek jutalmazása és a célélérés, feladatteljesítés ellenében ható cselekvések szankcionálása.

A rendszeres kollektív siker – az együttes élmény – erősíti a csoportkohéziót, ez pedig újabb teljesítményre serkentő erőforrások birtokába juttatja a csoportot, a rendszeresen ismétlődő kudarcok pedig a csoport leépüléséhez és bomlásához vezetnek.

4.6 Irodalom

Asch, Solomon E.: A csoportnyomás hatása az ítéletek módosulására és eltorzulására. In: Csoportlélektan. Vál.: Pataki Ferenc Gondolat Könyvkiadó, 1980.

Cartwright, D. – Zander, A.: A csoportdinamika keletkezése.

In: Csoportlélektan. Vál.: Pataki Ferenc.

Gondolat Könyvkiadó, 1980

Csepeli György: Bevezetés a szociálpszichológiába. Tankönyvkiadó, 1984.

Csepeli György: Szociálpszichológia.

Osiris Kiadó, 1997.

Dahrendorf, R.: Homo Soziologicus. Köln-Opladen, Westdeutscher Verlag, 1958.

Deutsch, M: A csoport kialakulása. In: Csoportlélektan.

Vál.: Pataki Ferenc. Gondolat Könyvkiadó, 1980.

Giddens, Anthony: Szociológia. Osiris Kiadó, 1995.

Hegedűs András – Márkus Mária: Ember, munka, közösség. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1972.

Kelley, Harold H.: A vonatkoztatási csoportok két funkciója.

In: Csoportlélektan. Vál.: Pataki Ferenc.

Gondolat Könyvkiadó, 1980.

Mead, G. H.: A pszichikum, az én és a társadalom. Gondolat, 1973.

Petrusek, M: Szociometria.

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1966.

Pataki Ferenc: Új fejlemények a csoportkutatásban.

In.: Csoportlélektan. Gondolat Kiadó, 1980.

Secord P. F. – Backman C. W.: Szociálpszichológia.

Kossuth Könyvkiadó és Mezőgazdasági Könyvkiadó, 1972.

Sherif, M.: A vonatkoztatási csoport fogalma az emberi kapcsolatokban. In: Csoportlélektan. Vál.: Pataki Ferenc.

Gondolat Könyvkiadó, 1980.

Szociálpszichológia. Szöveggyűjtemény. Vál. Lengyel Zsuzsa. Osiris Kiadó, 1997.

5 Személyközi és csoportközi viszonyok

A személyközi viszonyok, a szociális interakció emberi cselekvést befolyásoló hatása. Hogyan mutatkozunk meg mások számára, és mi hogyan látunk másokat? Észlelésünk és ítéletalkotásunk hiányosságai. A rokon- és ellenszerui viszonyok kialakulása. A sztereotípiák, a kategorizáló és az előítélet fogalma. Az előítéletességet befolyásoló társadalmi tényezők.

5.1 Személyközi viszonyok

A személyközi viszonyok – a szociális interakció – leírását célzó elméletek az identitás kialakulásának, a társadalom által felkínált szerepek, értékek, normák internalizációjának folyamatait elemzik. A szociálpszichológiai vizsgálatok másik szintje a társas kölcsönhatások létrejötté, a személyközi viszonyok szabályszerűségeinek elemzése.

Társas kölcsönhatás alatt azokat az eseményeket, folyamatokat értjük, amelyek az interakcióban résztvevő egyének érzés- és gondolatvilágában, viselkedésében végbemennek akkor, ha mások jelenlétének tudatában vannak. (Csepei, 1984.)

A századforduló táján végzett empirikus kísérletek során N. Triplett azt vizsgálta, hogyan befolyásolja az egyén teljesítményét mások jelenléte. Rutinszerű munkafolyamatok végzése során azt tapasztalta, hogy az együtt cselekvés jelentősen növeli az egyén teljesítőképességét. R. B. Zajonc ezt a jelenséget szociális facilitációnak nevezte, és megkülönböztette az együtt cselekvést mások egyszerű jelenlététől. A

mások jelenlétében megnövekedett teljesítőképességet magunk is megfigyelhetjük, ha a sportolók teljesítményét hasonlítjuk össze zsűfólásig megtelt, ill. üres lelátók mellett. A szociális facilitáció hatása azonban nem minden feladattípus esetén mutatható ki; társas növekményről rendszerint rutinfeladatok végzésekor beszélhetünk, nagyobb elmélyülést, kreativitást igénylő munkáknál mások jelenléte gátolhatja is a probléma megoldását, a feladat végrehajtását.

5.1.1 Az én megmutatkozása

Mások jelenléte és annak tudata nem csupán munkateljesítményünkre, hanem viselkedésünk egészére hat. Amikor mások számára megmutatkozunk, a magunkról kialakított képet észrevétlenül kontrolláljuk. Ezt a jelenséget nevezi E. Goffman *prezentációnak*. (Goffman, 1977.) A prezentáció célja bizonyos előnyök elérése az interakció folyamatában. Énünk mások által látható oldalát homlokzatnak nevezzük, amelybe beleértjük azt a helyszínt, helyzetet is, melynek kontextusában megjelenünk. (Goffman, 1981.)

A megmutatkozást zavaró információk összessége a titok, amely a megmutatni kívánt képpel nehezen összeegyeztethető momentumokból áll. A prezentációs stratégiák ezeknek az elemeknek a leplezésére szolgálnak. Csepeli György hat ilyen stratégiát vesz számba:

- 1) *Az ellentétes motivációk eltitkolása.* Igyekszünk elrejtteni azokat a késztetéseinket, amelyek nem egyeztethetők össze a megmutatni kívánt énképpel.
- 2) *A hibák eltitkolása.* Vállalt szerepeinket tökéletesen szeretnénk játszani, amit bizonyos adottságaink megnehezítenek. Ilyenkor a képhez nem illő, azt zavaró jegyek leplezésével tudjuk befolyásolni az interakciót.
- 3) *A folyamat eltitkolása és a végeredmény bemutatása.* A sikeres megmutatkozást gyakran hosszú előkészületek és próbák

előzik meg. Ennek a folyamatnak a láttatásával elveszne a könnyedség és a spontaneitás, ami a teljesítmények értékét jelentősen megnöveli.

- 4) *A „szép” oldalak kidomborítása, az odaillő mozzanatok hangsúlyozása, felerősítése az önreprezentáció jól bevált módja.*
- 5) *Az adott interakcióban fontosnak vélt értékek hangsúlyozása.* Különböző interakciókban valamely szerepnek más-más eleme lehet fontos. A sikeres prezentáció azt kívánja, hogy az adott interakcióban fontosnak vélt mozzanatot hangsúlyozzuk, és áldozzunk fel más elemeket.
- 6) *Az önzetlenség látszata.* A megmutatni kívánt kép annál hitelesebb, minél inkább el tudjuk fogadtatni másokkal, hogy annak elemei legbensőbb énünkéből fakadnak, s ahhoz semmiféle érdekünk nem fűződik. (Csepeli, 1984.)

A prezentációs stratégiák révén az interakcióban résztvevő felek mindegyike irányítani igyekszik azt a benyomást, melyet a másik félben kelt, s a dramaturgiai cselekvések során az én-prezentációk kényes egyensúly kialakulásához vezetnek.

5.1.2 A másik személy észlelése

Ahogy az én megmutatkozása nem írható le szándékoktól, céloktól független folyamatként, éppígy a személyészlelés sem objektív folyamat, annak szabályszerűségei számos tekintetben eltérnek a tárgyi világ észlelésétől. (Csepeli, 1984.)

Míg a tárgyi világ észlelésekor az észlelés egyirányú, az észlelt dologban nem alakul ki rólunk kép, a másik személy észlelése a mindennapokban magában hordozza *az észlelés kölcsönösségének* lehetőségét. A kommunikáció során a másik emberről kialakított képünk nem egyszerűen leképezése a dolgoknak, a másik személy

tulajdonságainak, hanem észleletünket erősen befolyásolja a másik emberhez fűződő viszonyunk, valamint az észlelet kialakítására szolgáló viszonyítási keret (előfeltevéseink, beállítódásunk, a gondolkodás során általunk használatos kategóriák stb.).

Ugyanakkor a másik személy felől érkező információk sokkal összetettebbek, bonyolultabbak és változékonnyabbak annál, mint amit az interakció során követni tudunk, éppen ezért *észleletünk a valóságról merev, leszűkítő és csonkoló*. Az észlelés kezdeti fázisában rendszerint rögzítünk egy képet, amit az új információk hatására nem, vagy csak nehezen változtatunk meg. A személyészlelés eme sajátosságán alapul az „első benyomás” fontossága.

Végül a személyekre vonatkozó észlelésünk lényeges mozzanata az *oktulajdonítás*, motívumok, célok, szándékok, vágyak, szükségletek kivetítése mások viselkedése mögé, amely szándékok, célok vágyak többnyire saját szándékaink, céljaink, vágyaink. A pszichológiában projekció néven ismert jelenség negatív értéktartalmak esetén súlyos következményekkel járhat, s ez a forrása a rágalmazásnak, pletykálkodásnak és mindenfajta rosszhiszeműségnek.

A személyészlelés hibái, hiányosságai nem függetlenek az információszerzés módjától és forrásától, attól, hogy mit honnan tudunk.

Az észlelés eddig tárgyalt hiányosságai ellenére az információk megbízhatóbb forrásai közé tartozik a saját tapasztalat. Más esetekben hallomás útján szerzett információkra támaszkodunk, amely a közlés során a kommunikációs csatornák és a „zaj” hatására további torzulások lehetőségét hordozza magában. A harmadik módszer, amikor az ún. „ha..., akkor...” típusú információkra támaszkodunk. Ennek egy esetét írja le Hankiss Ágnes „*A bizalom anatómiája*” című könyvében, amikor az adóhivatal embereként bemutatkozó csaló stratégiáit elemzi. Az eset során a vádlott úgy hitette el áldozatával,

hogy ő az adóhatóság embere, hogy jogszabályokat fejből idézett. A megtévesztettek pedig úgy gondolkodtak, hogy ha ez az ember kívülről tudja a jogszabályokat, akkor bizonyára az adóhatóság munkatársa. (Hankiss, 1978.)

Ha a személyeszelést *a megismerés tárgya* felől vizsgáljuk, megkülönböztetjük a másik személy tulajdonságaira, interperszonális attitűdjeire és szociális pozíciójára vonatkozó információkat.

Bizonyos típusú információk vagy a különböző típusú információk közötti harmónia hiánya esetén a megismerés hézagait pótoljuk, illetve a különböző tudattartalmak okozta feszültségeket megpróbáljuk csökkenteni. Az első esetben a meglévő információkat kiterjesztjük más területekre. Ezt tesszük például, ha az egyén társadalmi pozíciójából bizonyos személyiségvonásokra

következtetünk. Egymásnak ellentmondó információk birtokában pedig a kognitív disszonanciát ismereteink megkérdőjelezésével, megváltoztatásával redukáljuk. (Festinger, 1973.)

5.1.3 Az ítéletalkotás szabályszerűségei

A személyekre vonatkozó következtetéseink, az ítéletalkotás folyamata bizonyos szabályokat, elveket követ. (Csepeli, 1984.) Az *elütés elve* azt jelenti, hogy minél inkább elüt valakinek a viselkedése a tagsági kategorizáció alapján elvárttól, annál inkább következtethetünk a személyiségére. És megfordítva: minél inkább követi az egyén a csoport által előírt viselkedésmintát, annál kevesebbet tudunk mondani róla cselekvései megfigyelése által. Az *alternativitás elve* szerint minél több lehetőség közül választ az egyén, vagyis minél tágabb az a tér, amelyben mozoghat, annál többet mondhatunk az egyénről. A kényszerpályán mozgó személy viselkedéséből, döntéseiből személyiségére vonatkozóan kevés következtetést vonhatunk le. Végül az *involváció elve* szerint erősebb késztetést érzünk arra, hogy az illetőről ítéletet alkossunk akkor, ha a másik személy viselkedése bennünket is érint.

A személyekre vonatkozó ítéletek alkotásakor leggyakrabban elkövetett hibák: a személyi ok tulajdonítása, a beskatulyázás, valamint a projekció. *Személyi okot tulajdonítunk* minden történésnek függetlenül attól, hogy annak bekövetkezte ténylegesen visszavezethető-e emberi cselekvésre. Az ilyenkor alkalmazott értelmezési sémák társadalmi zavarok forrásai lehetnek. A *beskatulyázás* során bizonyos jellemzők alapján tipizáljuk az egyéneket, és a típusnak megfelelő tulajdonságokkal ruházzuk fel. A beskatulyázás túlzásba vitt kategorizálás, mely a másik személy felől érkező információk gazdagságát redukálja, és sémákkal helyettesíti. Végül gyakran követett eljárás és hibaforrás a személyesítés folyamatában a *projekció*. Ilyenkor mások viselkedése mögött olyan szándékokat, szükségleteket vélünk felfedezni, amelyek saját elfojtott szándékaink, szükségleteink. A vágyak és célok kivetítése révén a másik embert olyannak látjuk, amilyennek látni szeretnénk, a felőle érkező információkat eszerint szelektáljuk. Például a „gerenda-szálka” mechanizmus olyan folyamat, melynek során másokban egyes tulajdonságokat eltúlzunk, miközben nem vagyunk tudatában annak, hogy mi hasonló tulajdonságokkal rendelkezünk. Az ilyen kivetítés során a megfigyelő szeme megakad egy részleten, és azt felnagyítva saját tudattalan lelkiállapotát tükrözi vissza. (Allport, 1977.)

A bűnbakképzés folyamatában a projekción kívül más pszichológiai és társadalmi, kulturális jelenségek is közrejátszanak, ahogyan azt az előítéletekről szóló részben látni fogjuk.

5.1.4 A személyközi viszonyok

Személyközi kapcsolatról akkor beszélünk, ha az emberek endogén (rajtuk múló, tőlük függő) okok folytán érintkeznek egymással. Ha a kapcsolatot külső okok tartják fenn a felek között, de közben kialakulhatnak személyes rokonszenvek és ellenszenvek, másodlagos értelemben beszélünk személyközi kapcsolatról. (Csepeli, 1997.)

A rokon- és ellenszenvi kapcsolatok kialakulására többféle magyarázat létezik. Ilyenek a homogenitás és a komplementaritás elve, a csereelmélet, a kognitív és a mélylélektani magyarázatok. A *homogenitás elve* szerint azokat az embertársainkat kedveljük, akik olyanok, amilyenek mi magunk vagyunk, vagyis „hasonló a hasonlót vonzza”. A *komplementaritás elve* alapján azt az embert kedveljük, aki más, mint amilyenek mi vagyunk, akiben megjeljük azokat a képességeket, tulajdonságokat, amelyek belőlünk hiányoznak. Köznyelvi megfogalmazás szerint „az ellentétek vonzzák egymást”.

A kétféle elv ellentmondása csak látszólagos, hiszen az összeillesztésnek – elfogadásnak és taszításnak – több dimenziója van. Ilyenek a testi adottságok, a pszichológiai jegyek, a társadalmi hovatartozás, a viselkedés, az élettörténet, az attitűd, a meggyőződés, a nézetek világa. A személyközi érintkezés során különböző dimenziókban különböző elvek érvényesülhetnek. Bizonyított tény, hogy a párkapcsolatokban a társadalmi hovatartozás tekintetében a homogenitás elve a meghatározó, míg a pszichológiai jegyek tekintetében gyakrabban fordul elő a komplementer tulajdonságok alapján kialakuló vonzalom.

A **csereelmélet** összehasonlító, mérlegelő mozzanatokra redukálja az emberi kapcsolatok indítékrendszerét. Eszerint azokat szeretjük, akiktől a legkisebb költség mellett a legnagyobb nyereséget várhatjuk. A csereelmélet sok tekintetben nem ad kellő magyarázatot. Nem mindig kedveljük például azt, aki szívességet tesz nekünk. Épp ellenkezőleg: Aronson arra biztat, hogy vegyük rá a másik személyt arra, hogy ő tegyen szívességet nekünk. Ebben a helyzetben ugyanis a másik ember úgy fogja cselekedetét a maga számára igazolni, hogy bennünket szeretetreméltó, a szívességre méltó személynek fogad el. (Aronson, 1987.) Aronson megfontolásait az emberi gondolkodásnak arra a sajátosságára alapozza, mely szerint az ember nehezen viseli el az egymásnak ellentmondó tudattartalmakat, és az ilyenkor kialakuló *kognitív disszonancia csökkentésére* törekszik.

A *mélylélektani magyarázatok* szerint a felnőtt személyiség a legfontosabb barátságokban, szerelmekben a kapcsolatképzés gyermekkori mintáit reprodukálja, amelyek a korai szocializáció szakaszában épültek be a személyiségbe. Eric Berne szerint mindenkiben lakozik egy felnőtt, egy szülő és egy kisfiú vagy kislány, és énjeink különböző állapotait előhívva, egy életen át játsszuk ugyanazokat a játsszmákat. (Berne, 1987.)

Az összeillés magyarázóelvei nem szükségszerűen zárják ki egymást, a többféle elmélet együttes alkalmazása révén érthetjük csak meg kapcsolataink bonyolult világát.

5.2 Sztereotípiá, kategorizáció, előítélet

5.2.1 A sztereotípiá fogalma és funkciói

A sztereotípiák különböző társadalmi nagycsoportokra vonatkozó megállapítások, amelyek egy-egy csoport vonatkozásában nagyfokú közmegegyezésen alapulnak, és időben meglehetősen szívósan fennállnak. (Csepeli, 1984.) A sztereotípiák vonatkozhatnak foglalkozási csoportokra, társadalmi osztályokra, rétegekre, világnézeti, vallási csoportokra, kisebbségekre, deviáns csoportokra, nemi csoportokra, nemzedékekre stb. A sztereotípiá három feladatot lát el az egyének és a közösségek életében. Igazolni képes egy-egy csoport kategorikus elutasítását, és ily módon a csoportközi viszonyokban fennálló egyenlőtlenségek igazolására, leplezésére szolgál. (*Szociológiai funkció*) Másrészt válogatás vagy kivetítés révén fenntartja az észlelés és a gondolkodás egyszerűségét, kielégíti a gyors tájékozódás, felszínes de könnyű eligazodás igényét. (*Megismerési funkció*) Végül a csoport tagjai a sztereotípiák segítségével „felszóból” is megértik egymást, s ezáltal kommunikációjukat az ismerősség, otthonosság, bennfentesség jellemzi. Ezért tudunk mindannyian nevetni a rendőrvicceken, skótvicceken. (*Társadalomlélektani funkció*)

Ha egy általános ítélet jogos, vagyis bizonyítható, hogy a csoport tagjai egy adott vonással rendelkeznek, akkor ítéletük nem sztereotípiá. Az érvényes általánosítást azonban csak akkor tudjuk megkülönböztetni a sztereotípiától, ha megbízható adatok állnak rendelkezésünkre a valóságosan létező csoportközi különbségekre vonatkozóan. (Allport, 1977.). A sztereotípiá nem azonos a kategóriával, hanem ahhoz tapadó, azt kísérő rögzített kép.

5.2.2 A kategorizáció

A kategorizáció a megismerés egyik legalapvetőbb eljárása, melynek révén a jelenségeket osztályozzuk, rendszerezük aszerint, hogy bizonyos jegyek előfordulnak-e bennük, vagy sem. A másik ember észlelése során az információk egy része nehezen megfigyelhető, azokhoz tapasztalat útján nem, vagy csak nehezen jutunk hozzá (pl. intelligencia, temperamentum, személyiségvonások). Hiányos ismereteinket ilyenkor a kategóriákra vonatkozó tudásunkkal egészítjük ki. Ezt nevezzük kategoriális észlelésnek. Az emberi csoportokra vonatkozó kategoriális észleléskor az empirikusan létező és tapasztalható különbségeket túlhangsúlyozzuk, és kiterjesztjük a nem hozzáférhető tulajdonságokra (extrapoláció).

Mi az oka annak, hogy a kategorizáció racionális megismerési eljárásból irracionális, elfogultsággal teli osztályozássá válik? A döntő ok, hogy az embercsoportok észlelője maga is csoporttag. A társadalmi csoportok kohéziójuk növelése érdekében maguk is érdekelték abban, hogy önmagukat pozitívan szemléljék, és másokat leértékeljenek. Minden csoport kidolgozza a saját magától értetődési rendszereit, értékelő és tipizáló előfeltevéseit, amelyek nem feltétlenül egyeznek más csoportok értékelő és tipizáló sémáival. Ezáltal a félreértés lehetősége eleve adott, és a konfliktust minden csoport a saját javára, a másik kárára hajlamos magyarázni. A kategorizáció szociális versengésként jellemezhető folyamatot indít el, melyek indítéka nem

valamiféle nyereség, hanem pusztán az önértékelés pozitívását meg-
támogató értékelő összehasonlítás. (Csepei, 1984.)

5.2.3 2.3. Az előítélet

Társadalmi csoportokról és a hozzájuk tartozó egyénekről lehetnek –
bizonyos szempontból szükséges is, hogy legyenek – **előzetes ítélete-**
ink. Mint a sztereotípiákról szóló részben láttuk, ezek jelentős mérték-
ben megkönnyítik eligazodásunkat, tájékozódásunkat. Ha valaki ké-
pes a tapasztalatok és bizonyítékok hatására a tévedésen alapuló fo-
galmaikat megváltoztatni, és ítéleteit kijavítani, akkor a szóban forgó té-
mával kapcsolatosan nincsenek előítéletei. *Előzetes ítéleteink csak ak-*
kor válnak előítéletté, ha az újonnan feltárt ismeretek nem képesek
változtatni rajtuk. G. W. Allport definíciója szerint „az előítélet valamely
személlyel szemben érzett idegenkedő vagy ellenséges attitűd, mely-
nek alapja pusztán annyiban van, hogy az illető személy egy adott
csoporthoz tartozik, és ennek következtében feltételezzük róla, hogy a
csoportnak tulajdonított negatív tulajdonságokkal ő is rendelkezik.”
(Allport, 1977.)

Az előítéletes gondolkodás a szocializáció folyamatában alakul ki,
és a személyiség előítéletessé válásának számos magyarázata ismerete-
s. Theodor Adorno szerint *a tekintélyelvű személyiség* kialakulásá-
nak gyermekkori konfliktusokban gyökerező okai vannak. Az autori-
ter személy fő jellemzői a merev, konvencionális gondolkodás, tekin-
télytisztelet nála magasabb pozíciót betöltő egyének iránt, és gyanak-
vás, megtorlásra való hajlandóság a gyengébbek felé. Az ilyen felnőtt
gyermekkorban erősen függött a szüleitől és bizonytalannak érzi ma-
gát. A szülőkre pedig az erős fegyelmezés, engedelmességre nevelés és
a szeretetmegvonás alkalmazása jellemző. Az előítéletesség Eliot Aron-
son szerint is szoros kapcsolatban áll a túlzott konformizmussal, a
társadalmi normák szolgai módon való betartásával. (Aronson, 1978.)

G. W. Allport utal rá, hogy az előítéletesség gyakran jelenti a mások helyzetébe való *beleélés képességének a hiányát*, amely képesség gyermekkorban alakul ki, és akkor járul hozzá az előítéletessé váláshoz, ha a család a reciprocitást csak a saját csoporton belül gyakorolja.

Az előítéletességnek a személyiségjegyek korai formálódásán túl más pszichológiai okai is ismeretesek, mint például *a frusztráció, az elfojtás és a bizonytalanság*. Ha az ember saját tudatos életének keretein belül nem tud szembenézni a konfliktusokkal, és képtelen arra, hogy azokat megoldja, frusztrációt él át. A feszültségeket elfojtva azok kikerülnek a tudatából, és megmarad a kudarc, s a vele együtt járó bizonytalanságérzés.

A társadalmi, kulturális környezet bizonyos állapotai hozzájárulnak az előítéletesség felerősödéséhez. *A hirtelen társadalmi változás, a mobilitás növekedése által* a társadalom különböző rétegeinek, osztályainak a helyzete bizonytalanná válik. A bizonytalanság, a félelem érzésétől való szabadulást szolgálhatja a bűnbakképzés. Ilyenkor a közös ellenség megnevezése erősíti a saját csoportban az összetartozást. A státuszvesztéstől való félelem nem csak válságok, krízishelyzetek során erősödik fel, hanem akkor is, amikor a társadalom többsége számára pozitív változások zajlanak.

Hozzájárulnak az előítéletesség felerősödéséhez a különböző *társadalmi csoportok közötti kommunikáció hiánya és a kialakuló tévképzetek is*. Gyakori tévképzet, hogy a bevándorlók elveszik a helybéliektől a munkát, és jelenlétükkel hozzájárulnak a munkanélküliség növekedéséhez. Ezt a köztudatban evidens állítást eddig semmilyen statisztika nem erősítette meg, sőt a bevándorlók számának növekedése minden vizsgált esetben gazdasági fellendüléssel, és a foglalkoztatás növekedésével járt együtt. Ennek oka egyrészt az, hogy a lehetőségek bővülésének hatására nő a bevándorlók száma, másrészt a bevándorlók maguk is hozzájárulnak a gazdaság élénküléséhez azáltal,

hogy alacsony bérért elvégzik azokat a munkákat, amelyeket a helybeliek nem szívesen és csak drágán vállalnának.

A társadalom heterogenitása, a kisebbségi csoportok mérete és sűrűsége, valamint a bevándorlás üteme szintén befolyásolja az előítéletességet a társadalomban. A kisebbségi csoportok nagyszámú jelenléte és a kommunikáció hiánya közötti kapcsolatra jellemző, hogy ott, ahol a kisebbségi csoportok szegregálódnak, területileg elkülönülnek a többségtől – például a gyerekek külön iskolába járnak, más lakóövezetben élnek – ott kevesebb információval rendelkeznek egymásról, és erősebb az ellenérzés velük szemben.

Az előítélet a tudat egy állapota, *a diszkrimináció* azonban a tényleges viselkedés. A diszkrimináció olyan cselekedetre utal, mely helytelenül minősít vagy kezel bizonyos embereket csoporttagságuk alapján. A diszkrimináció általában erősíti az előítéletet. G. W. Allport (1977) más csoportok visszautasításának öt fokozatát különbözteti meg – a szóbeli előítéletességet, az elkerülést, a hátrányos megkülönböztetést, a testi erőszakot és a kiirtást. Az egyik fokozatban megnyilvánuló aktivitás megkönnyíti a magasabb fokozatokba való átkerülést.

Kísérletek bizonyítják, hogy bizonyos helyzetekben az előítéletesség megszűnik, az előítéletes viselkedés lehetetlenné válik. Aronson három ilyen helyzetet ír le. (Aronson, 1987.)

Az egyenlő pozíció alapján folytatott érintkezés elve szerint hasonló társadalmi helyzetű egyének között több a megértés és kisebb a feszültség, mint különböző pozíciójú egyének között. *Az elkülönülés megszüntetésének* előítéletcsökkentő hatását bizonyítják azok az Amerikai Egyesült Államokban végzett iskolai kísérletek, melyek során szegregált és vegyes osztályokban, valamint a tanulók családi és tágabb baráti környezetében hasonlították össze az előítéletesség mértékét. Az eredmények azt mutatták, hogy a színes- és fehérbőrű

gyerekek elkülönítésének megszüntetése, közös iskolában történő oktatása jelentősen csökkentette a vizsgált településen az előítéletességet. Végül az előítéleteket csökkenti a kölcsönös függés állapota is, olyan szituáció teremtése, melyben az egyéneknek kölcsönösen szükség van egymásra ahhoz, hogy valamilyen célt elérjenek, valamilyen problémát megoldjanak.

5.3 Irodalom

Allport, G. W.: Előítélet. Gondolat Könyvkiadó, 1977.

Aronson, E.: A társas lény. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1978.

Berne, Eric: Emberi játszmák. Gondolat Könyvkiadó, 1987.

Buda Béla: A közvetlen emberi kommunikáció szabályszerűségei.

Tömegkommunikációs Központ, 1979.

Csepeli György: Szociálpszichológia. Osiris Könyvkiadó, 1997. Festinger, Leon: A kognitív disszonancia elmélete.

In: Szociálpszichológia. 75-83. o.

Goffman, E.: A hétköznapi élet szociálpszichológiája.

Gondolat Könyvkiadó, 1981.

Hankiss Ágnes: A bizalom anatómiája. Magvető Kiadó, 1978.

Lengyel Zsuzsa (Vál.): Szociálpszichológia.

Szöveggyűjtemény. Osiris Könyvkiadó, 1997.

Pataki Ferenc: Az én és a társadalmi azonosságtudat.

Kossuth Kiadó, 1982.

6 Konformitás és deviancia

A deviancia fogalma. A deviáns viselkedés leggyakoribb fajtái: a bűnözés, az alkoholizmus, az öngyilkosság és a lelki betegségek. Szociológiai vizsgálatok a deviáns viselkedési formák előfordulásáról Magyarországon. A deviáns viselkedés gyakorisága a különböző társadalmi csoportokban. Elméletek a devianciák okairól: biológiai és pszichológiai magyarázatok. E. Durkheim és R. K. Merton anómiaelmélete. E. H. Sutherland a differenciális asszociációról. A. C. Cohen a bűnöző szubkultúra szerepéről. A deviáns minősítés elmélete.

6.1 A deviancia fogalma

A kisebb-nagyobb közösségekben általánosan elfogadott normák, viselkedésminták a társadalmi együttélés alapjai, amelyek a szocializáció során beépülnek személyiségünkbe és cselekvéseink fontos, meghatározó tényezőjévé válnak. A társadalmi normákat elfogadó, a mások által kívánatosnak tartott mintákat követő viselkedést konform viselkedésnek nevezzük.

A normák megszegése, a társadalom többsége által elfogadott elvárásoktól való eltérés azonban nem minden esetben deviáns. Mind az individuum megformálása, az én-azonosság megteremtése, mind a társadalmi rend átalakítása, tökéletesítése megkívánja a fennálló értékrend és normarendszer bizonyos mértékű megkérdőjelezését, és új vagy módosított viselkedésminták kimunkálását.

A társadalom egyebek mellett emiatt sem ítél meg minden normaszegő viselkedést egyformán, nem bünteti őket ugyanolyan szigorral. A törvényekben megfogalmazott *jogi normák* megszegése másfajta

következményekkel jár, mint az *erkölcsi normák* vagy a *szokások* megsértése. Míg a jogi normák megszegése büntetőjogi következményekkel jár, az erkölcsi normák és szokások megsértése legfeljebb a közösség rosszállását, esetleg kiközösítését vonja maga után. A deviáns viselkedés fogalmának definiálását az is nehezíti, hogy a különböző módon megfogalmazott normák nem egységesek. Például a házasságtörés normaszegő viselkedésnek számít az erkölcsi, etikai normák szerint, mégsem sért jogi normát.

A normák rendszere társadalmi csoportonként, rétegenként, sőt történelmi koronként is eltérő lehet. A házasságtörés példájánál maradvá másképpen ítéli meg a társadalom, ha a házasságtörést nő követi el, mintha férfi. De más a megítélése társadalmanként és koronként az azonos neműek párkapcsolatának, a homoszexualitásnak is.

Mindezeket figyelembe véve a szociológia azokat a deviáns viselkedésformákat vizsgálja, amelyek a világ legtöbb országában a társadalom többsége által elfogadott normát sértenek. A nyolcvanas évek elején végzett átfogó hazai kutatás négy ilyen viselkedést sorolt a devianciák körébe: az öngyilkosságot, az alkoholizmust, a bűnözést valamint a mentális betegségeket.

6.2 A deviáns viselkedés társadalmi okai

A deviáns magatartás okai már a 19. században foglalkoztatta a tudós társadalmat. Az első magyarázatok az öröklődéssel, az emberi szervezet normálistól eltérő biológiai adottságaival hozták összefüggésbe a normaszegő viselkedésformák kialakulását. Úgy vélték, hogy az egyén örökli az alkoholizmusra, a bűnözésre való hajlamot, az öngyilkosság oka pedig valamilyen lelki betegség, amely biológiai rendellenességgel függ össze. A devianciáknak ezt a korai magyarázatát azóta semmilyen tudományos vizsgálat nem támasztotta alá.

A 19. század második felében, és a 20. század első évtizedeiben születtek meg a bűnözésnek, az öngyilkosságnak, az alkoholizmusnak és más devianciáknak a társadalmi okairól szóló elméletek. Az 1920-as és a harmincas években, Chicagóban egy szociológiai iskola kutatói kimutatták, hogy a normaszegő viselkedések gyakorisága városrészenként különbözik, és határozott összefüggést mutat a városrészek népességének társadalmi helyzetével. A társadalom makroszerkezetének működéséről szóló elméletek mellett a húszadik században megszülettek azok a magyarázatok, amelyek a kiscsoportokon belül, a személyközi kapcsolatok szintjén keletkező zavarokban keresték a devianciák kialakulásának okait. A makrostruktúra elemzői arra a kérdésre keresnek választ, hogy milyen társadalmi állapotok vezetnek a devianciák elszaporodásához, például mi az oka annak, hogy egyes társadalmakban gyakrabban követnek el bűncselekményt vagy öngyilkosságot, mint másutt. A mikro-szférával kapcsolatos elméletek azt kutatják, hogy mi vezet az egyes emberek viselkedésének deviáncssá válásához, hogyan járulnak hozzá a személyközi kapcsolatok és a szocializáció a normaszegő magatartás kialakulásához.

Természetesen a problémák nem választhatóak el mereven egymástól. Több elméleti feltevés együttes alkalmazása segítségével tudjuk csak megválaszolni a devianciák gyakoriságával, elterjedtségével és előfordulásával kapcsolatos kérdéseket.

6.2.1 Az anómia kétféle értelmezése

Émile Durkheim öngyilkosságról írott monográfiájában az összehasonlítás módszerével vizsgálta a jelenség elfordulásának gyakoriságát. Arra a következtetésre jutott, hogy a vallási közösségek, a család, és a politikai egységek, mint társadalmi csoportok különböző mértékben integrálják az egyént. Az integráció foka egy csoportban attól függ, mennyire orientálják az egyéni viselkedést a csoport által kidolgozott értékek, normák, milyen gyakoriak a csoporton belüli érintkezések,

és milyen mértékben kontrollálja – jutalmazza, illetve bünteti – a csoport a normákat tisztelő vagy azokat megszegő magatartást. A társadalmi integráció hiánya, vagy alacsony foka az öngyilkosság gyakoribbá válásához vezet, míg a kellően integrált közösségekben alacsonyabb az öngyilkosok száma. Durkheim a társadalomnak azt az állapotát nevezi anómiának, amelyben a társadalom integráltságának foka alacsony, a régi normák, értékek ereje meggyengül. Anómiás állapotok bekövetkezhetnek egy-egy válságos időszakban, vagy a társadalmi átalakulások korában is. Az anómia fogalom másik értelmezése Robert K. Merton nevéhez fűződik. Merton szerint valamely társadalomban akkor beszélhetünk anómiáról, ha a társadalom által elfogadott és kívánatosnak tartott értékeket, célokat a társadalom tagjainak egy része nem képes megengedett eszközökkel elérni. R. K. Merton az alkalmazkodás öt logikailag lehetséges módját az alábbi sémában ábrázolta (Merton, 1980.):

1. táblázat

	Kulturális célok	Megengedett eszközök
I. Konformitás	+	+
II. Újítás	+	-
III. Ritualizmus	-	+
IV. Visszahúzódás	-	-
V. Lázadás	±	±

A táblázatban a (+) jel az „elfogadást”, a (-) jel az „elutasítást” és a (±) jel az „elutasítást és az új célokkal és eszközökkel való helyettesítést” jelenti.

A kívánatos célok és a célok elérésére szolgáló megengedett eszközök közti harmónia hiánya feszültségek kialakulásához vezet, amelyből Merton szerint négyféle kiút lehetséges:

Újításnak nevezi a feszültségcsökkentésnek azt a módját, amikor az egyén elfogadja a társadalom által kitűzött célokat, és nem megengedett eszközökkel próbálja elérni őket (például a bűnözés).

A **visszahúzóási reakció** során az egyén elutasítja mind a legitím célokat, mind a legitím eszközöket. A visszahúzóási reakció megnyilvánulása az öngyilkosság, az alkoholizmus, a kábítószer-fogyasztás.

A **ritualizmusnak** nevezett alkalmazkodás során az egyén már nem ismeri el a társadalmilag elfogadott célok értékét, de a megengedett eszközöket rutinszerűen alkalmazza (például munkamánia).

Végül a **lázadás** reakciója abban áll, hogy az egyén elutasítja a társadalom által felkínált célokat és eszközöket, de új célokat tűz maga elé, amelyeket újfajta eszközökkel kíván elérni. Ilyen minden forradalmi cselekedet és megújulási mozgalom.

Az anómia foka különbözhet társadalmi rétegenként. A magasabb státuszú társadalmi csoportok tagjai a ritka javak szélesebb köréhez jutnak hozzá, mint az alacsonyabb státuszúak. Ezért a hátrányosabb helyzetű rétegek körében mindig gyakoribb a devianciák előfordulása.

6.2.2 A deviáns viselkedés kialakulásának szociálpszichológiai magyarázatai

A szociálpszichológiai magyarázatok rámutatnak a *szocializáció szerepére* a deviáns magatartás kialakulásában. A szocializáció kétféle értelemben is hozzájárulhat az egyén deviánssá válásához. Egyrészt azáltal, hogy a személyiségfejlődés folyamatában gyermekkorban fellépő rendellenességek felnőtt korban a személyiség működésének zavaraihoz vezethetnek, másrészt úgy, hogy a társadalmi tanulási folyamatban az egyén normaszegő viselkedésmintákat sajátít el.

Ez utóbbiak fontosságát hangsúlyozza A. Cohen *bűnöző szubkultúra elmélete* és E. Sutherland *differenciális asszociáció elmélete*. Cohen szerint a fiatalkorú galerikben való részvétel pszichés indítékai a „hivatalos” társadalomba való beilleszkedés nehézségeiből és a

galerikben kapott elismerésből és az ennek alapján kialakuló önbecsülésből származnak.

Sutherland a bűnöző viselkedés kialakulásával foglalkozott, és arra az elméleti következtetésre jutott, hogy a bűnözővé válás egy társadalmi tanulási folyamat eredménye, mely más személyekkel folytatott interakció és kommunikáció folyamatában, elsősorban intim személyi csoportokban zajlik. Ennek során az egyén elsajátítja a bűncselekmények elkövetésének technikáját, valamint megváltoztatja korábbi attitűdjeinek, motivációinak, racionális megfontolásainak irányultságát. A differenciális asszociáció azt jelenti, hogy az egyén számára több pszichés és másfajta előny származik a törvénytisztelő, mint a törvénytisztelő helyzetdefiníciókból.

A deviáns személyiség kialakulásának egy lényeges mozzanatára mutat rá az un. *minősítési vagy stigmatizációs elmélet*, amely szerint az egyén nem attól válik deviánssá, hogy normaszegő módon viselkedik, hanem attól, hogy a környezete őt deviánssnak minősíti, és ennek megfelelően viszonyul hozzá. A társadalom által visszatükrözött kép hatására az egyén önképe is megváltozik, és megkezdődik a személyiség átalakulása. Elkezd úgy gondolkodni és érezni önmagával kapcsolatban, ahogyan azt a környezete sugallja, és megváltozott énképe nyomán identitása is deviánssá válhat. A helyzetet súlyosbítja, hogy a megbélyegzés rendszerint együtt jár a kirekesztéssel. Az egyén ilyenkor kiszakad a régi társas kapcsolatok köréből, és olyan csoportokhoz kapcsolódik, amelyek minősítése az övéhez hasonló, és amelyben egyenrangúként kezelik, és elfogadják. Így elindul egy olyan úton, amely szükségszerűen a deviancia fokozódásához és állandósulásához vezet.

A kirekesztést követően végbemenő folyamatot a szociológiában *deviáns karriernek* nevezik. Ennek során nem csak a deviáns viselkedés „technikáit” tanulja meg az egyén, hanem a deviancia lényegét képező viselkedés módjait, stílusjegyeit is. A deviáns személyiség

kialakulását követően az egyén nagyon nehezen téríthető vissza a konform életútra.

6.3 Deviáns viselkedésformák Magyarországon

6.3.1 A bűnözés

A bűnelkövetés gyakoriságát legtöbbször az ismertté vált bűncselekmények és az elítéltek számával szokták jellemezni. Az ismertté vált bűncselekmények száma természetesen nem tartalmazza a latens bűnözést, melyre vonatkozóan csupán kérdőíves vizsgálatokból következtethetünk. Több felmérés tanúsága szerint Magyarországon az 1980-as években az összes bűncselekmény harmadát nem jelentették sem a rendőrségnek, sem a biztosítóknak.

A bűncselekmények alakulásának számbavételét nehezíti a latens bűnözés arányának bizonytalansága, és a jogszabályok, a joggyakorlat változása is. A második világháborút megelőző évtizedekben, a húszas évek elején és a gazdasági világválság éveiben regisztráltak magas mutatókat. A háborút követően 1949-52 között nőtt rendkívül magasra az elítéltek száma, ami azonban nem a bűnözési hajlandóság növekedését jelzi, hanem inkább egy eltorzult politikai rendszer következménye. (Szabotálás, feketevágás stb. címén emberek tízezreit ítélték el. 1952-ben 134 000 főt ítélték el jogerősen, amely szám az 1941. évinek közel háromszorosa.)

1956 után az elítéltek száma tartósan visszaesett, és a nyolcvanas évek végéig viszonylag lassú ütemben nőtt. A növekedés mindenképp az életviszonyok átalakulásával és jogszabályi változásokkal magyarázhatóak. Új bűncselekmény-kategóriák jöttek létre. Ilyenek például az ittas vezetés, a garázdaság, a tartás elmulasztás. A

növekedéshez hozzájárultak a társadalmi és gazdasági változások is, például a motorizáció vagy a turistaforgalom növekedése.

Az 1980-as évek közepéig Magyarországon a bűnelkövetés nem gyakoribb, mint az európai országok átlagában. A nyolcvanas évek végén és a kilencvenes években azonban az elkövetett bűncselekmények száma gyorsan nőtt, a KSH adatai szerint 1995-ben közel kétszerese az 1985 évinek. A kilencvenes években az összes ismertté vált bűncselekmény száma félmillió körüli, amely valamelyest csökkent az ezredfordulóra (kb. 420. 000 fő) Különösen megnőtt a vagyon elleni bűncselekmények száma, és a bűnesetek leginkább a fővárosra valamint vonzáskörzetére koncentrálódnak. Az ismertté vált elkövetők száma nem nőtt ilyen drasztikusan, 130–140 ezer fő körül ingadozik. 2004-ben minden nyolcadik bűnelkövető gyermek vagy fiatalkorú volt.

A bűnözés elsősorban a fiatal felnőtt férfiak devianciája, és az elkövetők és az elítéltek száma a leghátrányosabb helyzetű rétegekben – alacsony iskolai végzettségűek, szakképzettséggel nem rendelkezők körében – a legmagasabb.

6.3.2 Az öngyilkosság

Az öngyilkosság előfordulására vonatkozó nyilvántartások és statisztikák szerint Magyarországon a jelenség a XIX. század második felében kezdett gyakoribbá válni, majd az 1860-as években a gyors ütemű iparosodás és kapitalizálódás időszakában indult meg újra egy növekedési folyamat. A lassú növekedést hirtelen emelkedés váltotta fel a gazdasági világválság éveiben és a második világháború, a deportálás okozta fenyegetettség időszakában.

2. táblázat – **Az öngyilkosságok száma és aránya Magyarországon**

Év	öngyilkosságok száma	100 000 lakosra számított öngyilkosság	1000 halálózásra számított öngyilkosság
1920	1945	24,5	11,1
1923	2399	29,4	15,1
1932	3083	35,1	19,6
1938	2684	29,3	20,5
1944	4294	45,2	26,0
1948	2178	23,8	20,6
1954	1722	17,7	16,1
1955	2015	20,5	20,6
1956	1923	19,4	18,5
1957	2134	21,7	20,6
1963	2720	27,0	27,2
1966	3033	29,8	29,8
1976	4304	40,6	32,5
1983	4911	45,9	33,0
1990	4133	39,9	28,4
1994	3625	35,3	24,7
2000	3269	29,1	24,1
2004	2742	27,1	-
2006	2460		

Forrás: Társadalmi beilleszkedési zavarok, 1986; Statisztikai évkönyv, 1995., 2001., 2003., 2005., 2007.

Az államszocializmus éveiben a lassú növekedést 1953-54-ben törte meg egy jelentős visszaesés, majd 1956 után az emelkedési tendencia folytatódott, és a 80-as évek elejére a 100 000 lakosra jutó halállal végződő öngyilkosságok száma több mint duplájára nőtt.

Az öngyilkosok száma csak a rendszerváltás éveiben kezdett el csökkenni, és ez a folyamat kisebb ingadozásokkal napjainkig tart. 1995-ben a halálózással végződő öngyilkosságok száma mintegy

ötödével volt kevesebb az 1980. évinek. 2006-ban 2460 „sikeres”, halállal végződő öngyilkosság történt hazánkban.

A halállal végződő öngyilkosságok száma – az 1970-es évek első feléig végzett adatgyűjtések alapján – Magyarországon egyötöde az öngyilkossági kísérleteknek, vagyis minden ötödik öngyilkossági kísérlet végződik halállal. (Andorka és mások, 1986.)

Az öngyilkosok számának elemzésekor tudnunk kell, hogy az adatok nem teljesen pontosak. A statisztikákat torzíthatja például, hogy az öngyilkosságot elkövető személy hozzátartozói időnként érdekből, vagy más indítékból eltitkolják az öngyilkosság tényét, illetve, hogy egyes országok az adataikat egy kedvezőbb kép kialakítása érdekében korrigálják illetve nem közlik.

Ennek ellenére készülnek a rendelkezésre álló adatok felhasználásával országok közötti összehasonlítások, melyek alapján az 1980-as évek elején végzett devianciavizsgálat az alábbiakat állapítja meg. (Andorka és mások, 1986.) Magyarország már a 20. század első felében is a legmagasabb öngyilkossági gyakoriságú országok közé tartozott. Hozzánk hasonló arányszámú országok voltak: Ausztria, Németország, Svájc. Míg azonban ezekben az országokban az arányszám a nyolcvanas évekig változatlan maradt, nálunk folyamatosan nőtt. A magas öngyilkossági gyakoriságú országok a század eleje óta Közép-Európában találhatóak. Dél-Európában és az angol kultúrájú országokban alacsony, Skandináviában közepesen magas az öngyilkosság gyakorisága.

Az egyes országokban kimutatott tendenciák elemzése alapján az a következtetés vonható le, hogy az öngyilkosság gyakoriságának növekedése nem lehet a modernizálódás, az iparosodás, a városiasodás közvetlen és szükségszerű következménye, sőt a modern társadalomban is lehetséges az öngyilkosság gyakoriságának csökkenése. Ez utóbbira példa Anglia, Hollandia, Olaszország, Japán.

6.3.2.1 Az öngyilkosságok demográfiai, területi és társadalmi különbségei

Az öngyilkosság következtében elhunytaknak nemek szerinti megoszlása a 20. század elejétől viszonylag nagy állandóságot mutat, az öngyilkosok több mint kétharmada férfi.

Az életkor növekedésével együtt nő az öngyilkosság valószínűsége, de a 60 év alatt elkövetett öngyilkosság összesen több, mint az időskori, betegséggel, magányossággal összefüggő esetek száma. Mivel az idősebb korúak között a férfi-nő arány kiegyenlített, így a fiatalabbak között a férfiak veszélyeztetettsége jóval nagyobb, mint a nőké.

A családi állapot szerinti megoszlás alapján az 1980-as évek elején végzett összehasonlító vizsgálat megállapítja, hogy mind a nőknél, mind a férfiaknál a házások öngyilkossági arányszámai jóval alacsonyabbak, mint a nőtlenek, hajadonok, özvegyek és elváltak arányszámai, vagyis az egyedül élők között lényegesen magasabb az öngyilkosság gyakorisága.

A városon illetve a községekben előforduló öngyilkosságok száma között a múltban nem volt számottevő különbség. A falvakban azonban az utóbbi években romlott az arány, ami vélhetően a falusi népesség elöregedésével magyarázható. Területileg különösen magas az öngyilkosok aránya Csongrád és Bács-Kiskun megyében, és lényegesen alacsonyabb Magyarország nyugati térségeiben.

Az öngyilkosság társadalmi rétegenkénti megoszlása azt mutatja, hogy minél alacsonyabb státuszú, rosszabb társadalmi helyzetű csoportot vizsgálunk, annál nagyobb öngyilkossági gyakorisági mutatókat kapunk. Az öngyilkosság nem értelmiségi jelenség, ahogyan azt a közhiedelem tartja. A szellemi foglalkozásúak körében elkövetett öngyilkosság gyakorisága – ahogyan azt a már idézett vizsgálatok kimutatták – fele csupán az ipari munkások, és harmada a mezőgazdaságban dolgozó fizikaiak körében elkövetett öngyilkosságnak.

6.3.3 Alkoholizmus és drogfogyasztás

Az alkoholizmus mértékére vonatkozóan többféle adat áll rendelkezésünkre. A múlt század vége óta ismert az egy főre jutó alkoholfogyasztás. Az 1881. évi becslés szerint évente Magyarországon személyenként 10,3 liter tiszta alkoholt fogyasztottak el elődeink. Ez a szám a két világháború között 4-6 literre csökkent, majd az ötvenes évek második felétől ismét gyors ütemben nőtt. 1987-ben érte el a legmagasabb értéket (11,7 liter), és azóta kis mértékben évről-évre csökken. Az alkoholfogyasztás összetételére jellemző, hogy borivó országból sört és égetett szeszesitalokat fogyasztó országgá váltunk. Az alkoholisták számának becslése az alkoholfogyasztás mennyisége (Ledermann) és a májzsugorodás miatt elhunytak száma alapján történik (Jellinek-éplet).

A májzsugorodás okozta halálozás 1995-ig nagymértékben nőtt, a kilencvenes évek második felében pedig némiképp visszaesett.)

Szociológiai értelemben azt tekintjük alkoholistának, akinek a viselkedése az alkoholfogyasztás miatt magára vagy/ és környezetére káros. 2006-ban hazánkban félmillió (509 ezer) személy tekinthető a becslések szerint alkoholistának. Az egészségügyi nyilvántartásokban ennek töredéke, évi kb. 30 ezer fő szerepel.

A becslések és számítások bizonytalanságai ellenére elmondhatjuk, hogy nemzetközi összehasonlításban Magyarország az alkoholfogyasztás tekintetében az 1980-as években a világelsőik között szerepelt, és a májzsugorodásos halálozás emelkedésének megtorpanása csak a 90-es évektől érzékelhető.

Az alkoholfogyasztás elsősorban a férfiakra jellemző deviancia. Az alkoholgondozókban nyilvántartott betegek között legmagasabb a 35-54 éves korúak és a kedvezőtlenebb társadalmi helyzetűek aránya. A hátrányos társadalmi helyzet és az alkoholfogyasztás között azonban nem mutatható ki ok-okozati összefüggés, mert a társadalmi státusz

romlása sok esetben az egyén mértéktelen alkoholizálásának a következménye.

Az elmúlt évtizedekben az alkoholfogyasztás mellett egyéb mámorokeltő, illetve ún. pszichoaktív szerek fogyasztásának növekedése is tapasztalható. Ezt mutatja a dohányzás, a nyugtató- és altatószerek fogyasztásának és a kábítószeres használatának terjedése.

A drogfogyasztás elterjedtségéről pontos adatok nem állnak rendelkezésre, de a különböző kábítószer fogyasztással összefüggő statisztikák a probléma jelentős növekedését jelzik az 1990-es évek elejétől. Évről évre nőtt például a kábítószeres bűncselekmények és vádemelések száma, a lefoglalt illegális kábítószer mennyisége, az egészségügyben megjelenő kábítószer fogyasztók száma.

A 2003. évi ESPAD vizsgálat adatai alapján Magyarországon a 16 éves középiskolás fiúk 18 százaléka, és a lányok 14 százaléka próbált már valamilyen tiltott szert élete során, az egyetemisták körében ez az arány magasabb, 20-25 százalék. A felnőtt férfiaknál (18-54 évesek) a tiltott szer fogyasztás aránya 15, nőknél 11 százalék. Mind a fiatalok, mind a felnőttek körében a tiltott szerek fogyasztása sokkal elterjedtebb a férfiak, mint a nők körében. A marihuána fogyasztás kiemelkedik, nagyobb mérvű a többi szerhez képest. Az eredmény nemzetközi összehasonlításban átlagos képet mutat. (Paksi-Elekes, 2006.)

Kisebb vizsgálatok ugyanakkor egyes speciális ifjúsági csoportok nagymértékű fertőzöttségét mutatták ki. Kolozsi Béla vizsgálatai szerint például a bűnelkövető fiatalok több mint 40%-a próbálkozott már droggal.

A kutatók összefüggést látnak a fiatalok magatartása és a családok struktúrája között. A drogfogyasztó fiatalok nagyszámban kerülnek ki olyan családokból, ahol a szülők elváltak, és a látszólag kiegyensúlyozott és törekvő új családban a korábbi házasságból származó

gyermek érzelmileg elmagányosodik. A kapcsolatokat ilyen esetekben gyakran a drogfüggőség helyettesíti.

6.3.4 A lelki betegségek

A pszichiátriai intézetekben nyilvántartott betegek száma a nyolcvanas és a kilencvenes években is növekedett. 2001-ben 133 ezer ideg- és elmebeteget tartottak nyilván a gondozóintézetek. A lelki betegségek magyarországi gyakoriságáról az 1980-as években készült becslések alapján a felnőtt népesség 25-50%-nál kimutatható a neurózis enyhébb vagy súlyosabb foka.

Másfajta devianciákkal szemben a lelki betegségek főképpen a nőket – azon belül is az 50-60 év közöttieket sújtják. A gondozó intézetekben magasabb arányban képviseltetik magukat a szellemi foglalkozásúak, mint a fizikai munkakörben dolgozók, ez azonban nem feltétlenül jelenti azt, hogy a szellemiek körében gyakrabban fordulnak elő mentális betegségek, mint más társadalmi rétegekben. Az arányok eltolódása inkább annak tudható be, hogy az iskolázottabb családok előbb felismerik a normálistól való eltérést, és előbb fordulnak orvoshoz.

6.4 A deviáns viselkedés okai Magyarországon

A deviáns viselkedés hazai alakulásának fenti összefüggéseiből a társadalmi élet különböző szintjeire vonatkozó következtetéseket vonhatunk le a devianciák okainak keresésekor.

Egyrészt a devianciák – különösen az öngyilkosság – területi megoszlásának sajátosságai a kulturális hagyományok, és a deviáns viselkedésminták, mint konfliktus megoldási módok átörökítésére hívják fel a figyelmet.

Az a tény, hogy a legtöbb deviancia a hátrányos helyzetű társadalmi csoportokat sújtja legnagyobb mértékben, az anómia mertoni értelmezésének a magyarországi helyzetre való vonatkoztatását kínálja. Eszerint nálunk az öngyilkosság, alkoholizmus és más devianciák magas száma nagy valószínűséggel összefügg azzal, hogy a társadalom széles rétegei számára nem elérhetőek az általánosan elfogadott és kívánatosnak tartott célok, például az anyagi jólét, a megfelelő társadalmi megbecsülés stb.

A magyarországi öngyilkosságok időbeni változásai és tendenciái a rendszerváltás éveig jól értelmezhetőek a durkheimi anómia fogalommal. Az államszocializmus időszakában a hatalom negligálta a tradicionálisan elfogadott normákat, értékeket, a hivatalos ideológia és a politikai hatalom által preferált viselkedésformákkal, normákkal viszont a társadalom többsége nem azonosult. Csupán a rendszerváltás tette lehetővé a nemzedékeken át interiorizált értékek érvényesülését.

Végül nem elhanyagolhatóak a hazai folyamatok értelmezésében a közvetlen környezet hatásai, a szocializáció és a differenciális asszociáció szerepe. A deviáns viselkedésformák átadása ugyanis a családokban és a kisközösségekben nálunk túlzottan elfogadott. Az alkoholfogyasztás például sok helyen a felnőtté válás elengedhetetlen kelteke. A magyarországi empirikus devianciakutatások is azt mutatják, hogy az alkoholisták környezetében gyakran vannak olyanok, akik nagy mennyiségben és gyakran ittak, és vannak adatok az öngyilkosság családi halmozódására is.

6.5 Irodalom

Aronson, E.: A társas lény. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1987.

Deviációk. Válogatott tanulmányok. Szerk.: Bíró Judit

Új Mandátum Könyvkiadó. Bp. 1998.

Devianciák Magyarországon.

Összeáll.: Münnich Iván és Moksony Ferenc Közélet Kiadó, 1994.

A deviáns viselkedés szociológiája. Szerk.: Andorka Rudolf – Buda Béla – Cseh-Szombathy László, Gondolat Könyvkiadó, 1974.

Durkheim, E.: Az öngyilkosság.

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1982

Elekes Zsuzsanna – Paksi Borbála: A magyarországi középiskolások alkohol- és drogfogyasztási szokásai. (ESPAD), Budapest, Népjóléti Minisztérium, 1996.

Elekes Zsuzsanna: A drogfogyasztás nemek közötti különbségei és hasonlóságai. In: Szerep Változások Jelentés a nők és a férfiak helyzetéről 2005, szerk.: Nagy Ildikó – Pongrácz Tiborné – Tóth István György, TÁRKI – Ifjúsági, Családügyi, Szociális – és Egészségügyi Minisztérium, 177-193.

Gergely Mihály: Röpirat az öngyilkosságról. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1987.

Mentálhigiéné. Educatio, 1998. 2. sz. (Tematikus szám.)

Merton, R. K.: Társadalomelmélet és társadalmi struktúra.

Gondolat Kiadó, 1980.

Tanulmányok a társadalmi beilleszkedési zavarokról.

Szerk.: Münnich Iván, Kossuth Könyvkiadó, 1988.

Társadalmi beilleszkedési zavarok Magyarországon.

Szerk.: Andorka Rudolf, Buda Béla és mások.

Kossuth Könyvkiadó, 1986.

7 Társadalomszerkezet és társadalmi változás Magyarországon 1945-ig

A szociológusokat mindig érdekelte, hogy a társadalom hogyan újul meg, miképpen reprodukálódik. Melyek azok a szerkezeti elemei, értékei, amelyek tartósan megmaradnak, s miben és hogyan változnak. Múltunkat el lehet-e „törölni” vagy fatálisán foglyai vagyunk történelmünknek? Érdemes megvizsgálni, hogy hogyan alakult regionális meghatározottságunk, hogyan cipeljük korábbi terheinket, őrizzük erenyeinket. Mit jelent Erdei Ferenc teóriája arról, hogy a közép-kelet-európai társadalmak, közte a magyar társadalom a két háború között ketős szerkezetű? Melyek a rendies-feudális és a modern polgári társadalom főbb jellemzői, csoportjai? Kik alkották a középosztályt, honnét érkezett a burzsoázia és a szakmunkás elit? Milyen volt a parasztság rétegződése és társadalmi helyzete?

Ebben a fejezetben vázlatosan bemutatjuk, hogy milyen volt a közelmúlt, illetve a két háború közötti magyar társadalom szociológiai megközelítésben.

7.1 Regionális meghatározottság

Mivel a társadalmakat véleményünk szerint alapvetően a kontinuitás jellemzi, még akkor is, ha ez a szerves folyamatosság időnként megszakad, célszerűnek látszik történetileg hosszabb időszakra

visszatekinteni és felvillantani azokat a legfontosabb sajátosságokat, determináló tényezőket, amelyek fontosak a jelenlegi helyzet megértéséhez.

Elsősorban Szűcs Jenő történész elméletére és néhány fontos megállapítására hivatkozunk. Vázlat Európa három történelmi régiójáról c. tanulmányában történetileg Európa három régióját különítette el, a nyugati, a keleti és a közép – kelet európai régiókat. (Szűcs Jenő, 1981). A közép-kelet európai régió határai: nyugaton az Elba és a Lajta folyók, keleten az Al-Duna vidékétől fel a Keleti Kárpátok és tovább északra a nyugati és keleti szlávországot, a lengyel és orosz földet elválasztó erdőségek. Északon a Baltikum, délen az Adria vonala. A közöttük lévő térség a közép-kelet-európai régió országai, köztük Magyarország is. Melyek azok a legfontosabb sajátosságok, amelyek történetileg változóan, de lényegében meghatározóan jellemzik az elkülönített régiókat?

Magyarországon köztes helyzetéből fakadóan hol a nyugati, hol a keleti hatások érvényesültek erőteljesebben. Szent István korában külföldi utazók nálunk járva felfigyeltek a keleties, görög vonásokra.

A magyar modernizálás a feudalizmusban 1200 körül kezdődött, s körülbelül 150 év alatt ment végbe az, ami nyugaton 500 év alatt. A XII-XIII. században nyugati útra tértünk, reformokkal kész sémákat és modelleket vettünk át, s az átalakításban nagy szerep jutott a felülről történő átrendezésnek. A hűbériség és rendiség szerkezetei nálunk egyszerre jöttek létre. A hűbérviszony magyar változata a familiaritás, amely archaikus-patriarchális kapcsolat, hiányzott belőle a szerződésjelleg.

Nyugati régió	Kelet-európai régió
<i>Az uralom jellege</i>	
- megosztott, kevésbé centralizált (sok centrum)	- centralizált, despotikus (egy centrum)

Állam és társadalom viszonya	
- az elkülönülés erőteljes	- az elkülönülés kezdetleges, erőtlen, korlátozott
- lépcsőzetesen elosztott szuverenitáselemek (hűbériség) az állam helyett	- ideológia és politika egybefonódik
- ideológia és politika szétválík	- erős alávetettség, kiszolgáltatottság
- jogszerűség kifejlődése	
Az egyház szerepe	
- önállóságra törekvés (az egyház mint corpus).	- a hatalom által kontrollált, alárendelt
Térszerkezet	
- autonóm városok, sűrű város-hálózat, élénk árucsere	- kevés (és inkább nagy) város és kiterjedt falusias térségek

Kevés városunk volt. A nemesség száma hamar felduzzadt, a népesség 4-5 százaléka volt nemes, amíg nyugaton csupán 1 százalék. A politizálást nemesi privilégiumnak tekintették, amelyből más társadalmi csoportok és a városok ki voltak rekesztve.

Az abszolutizmus időszakában helyzetünk a nyugati térséghez képest lényegesen romlott. A válságból nem volt térbeli kitörési lehetőség, infrastruktúránk fejletlen. Az uralkodó a gyenge polgárságra nem támaszkodhatott. Az abszolutista állam törekvéseit megvalósítani hivatott bürokrácia a nemességből, a dzsentriből képződött, a vármegeyék a nemesség hadállásaivá váltak.

A válság terheit a parasztságra hárították át, miközben nyugaton a jobbágyi kötöttségek lazultak, Magyarországon elkezdődött a „második jobbágyság” időszaka. Szűcs Jenő a gazdasági, társadalomszerkezeti torzulások „eredményét” fejlődésünkben éles cezúraként értékelte, ugyanis ettől kezdve nyugattól való lemaradásunk felerősödött.

7.2 A magyar társadalom kettős szerkezete

Az első világháború utáni magyar társadalom állapotát lényegesen meghatározta a trianoni békeszerződés, amelynek következtében Magyarország területe egyharmadára zsugorodott. Ennek legfontosabb társadalmi-gazdasági következményei:

- ❖ a közlekedési hálózat szétszabdalása;
- ❖ a nyersanyagok túlnyomó részének elvesztése; infláció;
- ❖ az ország jelentős területének kifosztása;
- ❖ a felzárkózási tendencia megtörése;
- ❖ apatikus hangulat az igazságtalan szerződés miatt.

A két háború közti időszakban a társadalom szerkezete Erdei Ferenc szerint Magyarországon is sajátosan kettős volt. Kialakult a rendies-nemesi társadalom folytatásaként a történetinemzeti társadalom, alatta „az egész rendek alatti” népi társadalmiszerkezet (altársadalom). Mellette létrejött a kapitalizmus társadalom szerkezete, mint modern polgári társadalom. Ez a két társadalom egymás mellett, együtt van jelen, mint szövevényes társadalomalakulat, amelyben „keleties tarkaságban rétegződnek és keverednek a különböző társadalmi és kultúrformák”. (Erdei, 1976)

Miért maradhatott meg, alakulhatott ki ez a modernizálódott rendies szerkezet? Erdei szerint azért, mert nem ment végbe következetesen a polgári átalakulás. Magyarországon nemesi vezetésű polgári átalakulás történt, a főszereplő nem a polgárság volt, ennek a következménye a „töredékes eredmény”. Megmaradt a nemesi nagybirtok, az arisztokrácia megőrizte hatalmát, politikai befolyását, mintaadó jellegét. Hozzá igyekezett hasonulni, őt utánozta a polgári társadalom vezető rétege, a burzsoázia is címek, rangok, földbirtok-vásárlással, házassági stratégiával. A történelmi, nemzeti társadalom, a „magas

szerkezet" fontosabb alkotóelemei, csoportjai a történelmi arisztokrácia, az egyháziak, az állami és uradalmi tisztviselők, az úri középosztály és a nemzeti kispolgárság. Általános jellemzőjük a rendies jelleg, a kiformalódott társadalmi szerepek, a nagyobb társadalmi elismertség, magasabb társadalmi presztízs.

A polgári társadalomszerkezet a társadalom kötetlenebb elemeiből, s nagy részben idegen elemekből alakult ki, „kívülről és felülről tört be a termelés kapitalista rendszere”. (Erdei, 1976) A modern polgári társadalom („magas szerkezet”) jelentősebb csoportjai: modern polgári arisztokrácia, burzsoázia, polgári középosztály, kispolgárság, munkásság. Ennek a társadalomnak a jellemző és legfontosabb működési területei az ipari termelés, kereskedelmi forgalom, hitelélet, a szellemi és politikai élet üzleti vállalkozásai. Erdei úgy vélte, hogy itt nem rendies tagolódás, hanem osztályhelyzet alakult ki formaképződés nélkül, s ez a társadalom gyarmatias, idegen, nemzetietlen, nyugatias. A termelés kapitalista rendszere import jellegű, nem kapitalizálódott, hanem kapitalizált. Ez egyik magyarázata annak, hogy a társadalmi változásokkal járó szociális feszültségek a két világháború között faji, etnikai konfliktusokká transzformálódtak.

A középosztály is kettős jelleget öltött: nemzeti történelmi és polgári „tömböket” különíthetünk el. A középosztályba tartoztak a középbirtokosok, a hivatalnokok és az értelmiség.

A két háború közötti középosztályi pozíció alapvetően kedvező, privilegizált helyzet volt, amely megfelelő életstílust is jelentett.

Erdei Ferenc nemzet alatti „altársadalom”-ként jellemezte a paraszti sorban élőket, a paraszttársadalmat, amely akkor a magyar népesség legnagyobb, több mint felét kitevő társadalmi csoportja. Ez a rendies társadalom rendkívül tagolt volt, saját érték és normavilággal, kultúrával rendelkezett. Közép-kelet európai sajátosság, hogy a mezőgazdasági termelés kapitalizáltsága ellenére megmaradtak a rendi

formák, nem nagytőkés és munkás, hanem földbirtokos úr és paraszt viszonylatok alakultak ki, illetve konzerválódtak.

A két háború közti időszakban tovább folytatódott a birtokok aprózódása, s a parasztság többsége megélhetéséhez nem rendelkezett elég saját földdel.

1. táblázat – **A földbirtok megoszlás változása 1895 és 1935 között Magyarországon**

A gazd.-ok kat. hold	A gazdaságok száma az összes gazd. %-ában		A gazdaságok területe az összes ter. %-ában	
ÉV:	1895	1935	1895	1935
0-5	53,7	72,5	6,0	10,1
5-20	35,3	21,3	24,2	21,8
20 -100	10,0	5,4	23,4	20,0
100 -1000	0,8	0,6	13,4	18,2
1000-	0,2	0,2	33,0	29,9
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: Berend T. Iván – Ránki György: A magyar gazdaság száz éve, Kossuth K. – Közgazdasági és Jogi K., Budapest, 1972, 150.

Láthatjuk, hogy a gazdaságok közel háromnegyede 5 holdnál kisebb, s ez az összes földterület mindössze 10 százaléka. Ugyanakkor a csupán 0,2 százalékot kitevő ezer holdnál nagyobb birtokok a földterület 30 százalékát képviselik.

A parasztság a két háború közti időszakban rendkívül rétegzett. Bánlaky Pál főleg Erdei tanulmányainak szellemében *vagyonhiányos helyzet alapján* a három nagy csoportba sorolta őket: 1./nincstelenek, 2./önállóak, 3./ gazdák.

A *nincstelenek* közös jellemzője a birtoknélküliség, ők munkaerejük eladásából éltek. A földtelen parasztok is a paraszttrend tagjai voltak, vállalván a parasztidentitást. Céljuk egy teljes parasztiét

megélése, paraszti kisbirtok, ház megszerzése volt. Az agrárproletárok esetében a paraszttársadalomból történő kilépés már megtörtént, vágyott céljuk a teljes munkáslét, állandó foglalkoztatás.

A *gazdák* 20-100 hold földdel rendelkeztek, a földet önmaguk nem tudták megművelni ezért idegen munkaerőt (napszámos, cseléd) is foglalkoztattak. A polgárgazda árutermelésre rendezkedett be, kalkulált, piacra termelt, bővített újratermelést folytatott. (Budapest környéki tejtermelés, nyugat-dunántúli hús-, sajttermelés, stb.)

A paraszt polgárosulásának lehetőségei kicsik voltak, az ipar sem tudta befogadni a paraszti munkaerő felesleget a polgári társadalomszerkezet kialakulatlansága és hiányosságai miatt. Az egyik menekülési útnak a kivándorlás kínálkozott, „kitántorgott Amerikába másfélmillió emberünk” – írta József Attila **Hazám** című versében. A másik próbálkozás az egykézés volt, amely főleg az Ormánságban vált általánossá. Az egykézéssel – amely csupán egy gyermek vállalását jelentette – tulajdonképpen a családi földterületek további elaprózódását akarták elkerülni, esetleg növelni. Menekülésnek tekinthető a szektákba tömörülés is, amely a két háború közti időszakban meglehetősen elharapózott főleg a bányászfalvakban és a tanyás térségekben. A reszketősök, pünkösdisták, kaszások megjelenéséről, az egykézésről, az ún. nemzeti sorskérdésekről a népi szociográfiák adnak életszerű leírást. (Kovács Imre, Féja Géza, Szabó Zoltán stb.)

A munkásság száma fokozatosan nőtt, de a fejlett polgári társadalomhoz képest jóval kisebb arányban. A század elején Magyarországon az iparban foglalkoztatottak aránya 18 százalék volt, Ausztriában és Olaszországban már 23, Németországban 38, Angliában 46 százalék.

Az ipari szakmunkások jelentős része külföldről, cseh, morva területekről érkezett, valamint a tönkrement magyar kézművesekből rekrutálódott. A képzetlen munkások főleg a mezőgazdaságból kerültek az iparba. Az ipar nagymértékben koncentráltódott elsősorban

Budapestre és környékére. Magas volt a kisipar aránya, és modernizálódása nem következett be. A megkésett ipari fejlődés pozitívuma, hogy a termelés fejlettebb technikai-technológiai szinten indulhatott meg.

7.3 Irodalom

Andorka Rudolf: Bevezetés a szociológiába,

5. fejezet: Társadalmi szerkezet és rétegződés,

Osiris Kiadó, Budapest, 1997, 152-190. oldal

Berend T. Iván – Ránki György: A magyar gazdaság száz éve.

Kossuth K – Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest, 1972 Bokor

Ágnes: Szegénység a mai Magyarországon.

Magvető Kiadó, Budapest, 1987

Erdei Ferenc: A magyar társadalom a két háború között.

= Valóság, 1976. 4-5. sz.

Erdei Ferenc: Parasztok. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973

Hanák Péter: Társadalmi struktúrák a 19. századi Közép-Európában.

In: Hanák Péter: A Kert és a Műhely,

Balassi Kiadó, Budapest, 1999. 198-216.

Kovács Imre: Néma forradalom. Cserépfalvi jogutódai, Budapest, 1989

Szabó Zoltán: Cifra nyomorúság. Cserépfalvi-Gondolat-Tevan, 1989

Szűcs Jenő: Vázlat Európa három történeti régiójáról. Magvető, 1983

8 A magyar társadalom struktúrája az államszocializmus éveiben és a rendszerváltás után

Ebben a fejezetben azt vizsgáljuk, hogy miként változott meg a társadalom szerkezete 1945 után, milyen elképzelések születtek az új helyzetről, a társadalom berendezkedéséről, politikai jellemzőiről.

Mit jelentett számunkra a szovjet típusú társadalom-modell „átvétele”, hogyan alakult a gazdaság társadalom szerkezete a második világháború után? Hogyan rétegződött társadalmunk a 60-as és a 80-as években? Milyen változások történtek később, a rendszerváltás után? Kik lettek a vesztesek és kik a nyertesek? Kikből rekrutálódott az új hatalmi elit?

8.1 A II. világháborút követő évek

Az 1943-as balatonszárszói találkozón a háború utáni várható helyzeten töprengő írók és tudósok véleményei meglehetősen megosztottak. Két pregnáns elképzelés kapta a legnagyobb figyelmet. Az egyiket az író, Németh László fejtette ki, a másikat a baloldali Erdei Ferenc. Németh „harmadikutas” koncepciójában a kialakítandó kisparaszti egzisztenciáknak szánt meghatározó szerepet. Ez a Kert – Magyarország többpártrendszerű, demokratikus, idegen érdekektől független, önálló, magyar tradíciójú és érdekű politikai rendszerben valósult volna meg amely a vesztes háború után várható szovjet kommunista befolyás miatt veszélyeztetettnek, kétségesnek látszott. Ebben

Németh Lászlónak, sajnos, igaza is lett. Erdei Ferenc jövőképe, a paraszti szövetkezést és polgárosulást, a feudális maradványok gyors felszámolását, az ipar és a munkásosztály fejlődését hangsúlyozta, számolva a baloldal megerősödésével és a szovjet befolyással. De ő is parlamentáris többpárti demokráciában, népi modellben gondolkodott.

Az 1945 utáni első években Magyarországon népi demokratikus modell alakult ki. Felszámolták a nagybirtok-rendszert, földet osztottak a nincsteleneknek, gyorsan és eredményesen folyt az ország újjáépítése, a jelentős háborús terhek ellenére szép eredmények születtek, többpártrendszer és parlamenti demokrácia működött.

Ma már pontosabban tudjuk, hogy ez az első néhány év – a polgári demokrácia évei –, nem voltak olyan ideálisan szépek. Már ekkor is voltak igazságtalan, politikai érdekű letartóztatások (pl. Demény Pál), perek (Magyar Közösség).

Az 1948-49-es évek hatalmi fordulatával, a kommunisták erőszakos hatalomra jutásával megszakadt a fejlődés kontinuitása, a koalíciós népi demokratikus modell helyett bevezetésre került a szovjet típusú rendszer.

A szovjet modell lényegi elemei:

- ❖ olyan politikai szervezetrendszer, ahol a politikai szféra a társadalom minden más területét maga alá gyűrte, megszüntetve a politikai állam és a civil társadalom kettősségét,
- ❖ központosított és monolitikus társadalomirányításra alapozódó újratermelési modell és annak megfelelő intézményi struktúra. Ez az újratermelési modell erőforrás – korlátos (Kornai János) és redisztributív (Polányi Károly). Ebben a struktúrában minden centralizált és korlátlanul átcsoportosítható,

A gazdaság társadalomszerkezetének jellemzői:

- ❖ a politikai állam és civil társadalom egybecsúszása, amely a

politikai centrum által integrált. (Egyesületek, civil szerveződések felszámolása, a magánélet „felügyelete”, a termelés átpolitizálása, stb.);

- ❖ feszített ütemű gazdasági növekedés, az ipari potenciál fejlesztése;
- ❖ ideológiailag legitimált „modernizáció” és társadalompolitika, amelynek lényeges vonása egyes szükségletek alacsony szintű tömeges kielégítése és nivellálása államilag (oktatás, egészségügy, étkeztetés);
- ❖ új típusú (sajátos) redisztribúció;
- ❖ a társadalom osztály és réteghelyzetének radikális megváltoztatása. A korábban privilegizált helyzetű csoportok háttérbe szorítása, lefelé nivellálása, az abszolút szegénység megszüntetése;
- ❖ a magántulajdon helyett az állami tulajdon preferálása, a piac szerepének kiiktatása. (Kolosi Tamás, 1982)

Ez a társadalom és gazdaságszerkezeti modell lényegesen hozzájárult a társadalmi feszültségek kiéleződéséhez, az 1956-os forradalom kitéréséhez. Az '56 utáni korrekciók (életkörülmények figyelemmel kísérése, felhalmozási ütem lassítása, a magánszféra és szórakozás visszavétele, a középparaszt bevonása; az értelmiségi értékek, a vezetésben a szaktudás akceptálása, fogyasztáson keresztüli legitimáció) lényegében nem a társadalmi újratermelés modelljét, hanem csak politikai megvalósítását változtatták meg. De a reform mégis jelentős, mert felismerte a hatalom, hogy a szocialista modernizációt és felhalmozást nem lehet a népesség túlnyomó többsége ellenére megvalósítani. A politikai konszolidáció révén megteremtődött a civil társadalom relatív autonómiája, megindult a politikai állam és a civil társadalom relatív szétválása, a társadalmi létszférák differenciálódása. A gazdaság társadalom szerkezetének szempontjából ez a következőket jelentette:

- ❖ az áru- és pénzviszonyok jobban érvényesültek a gazdaságban,

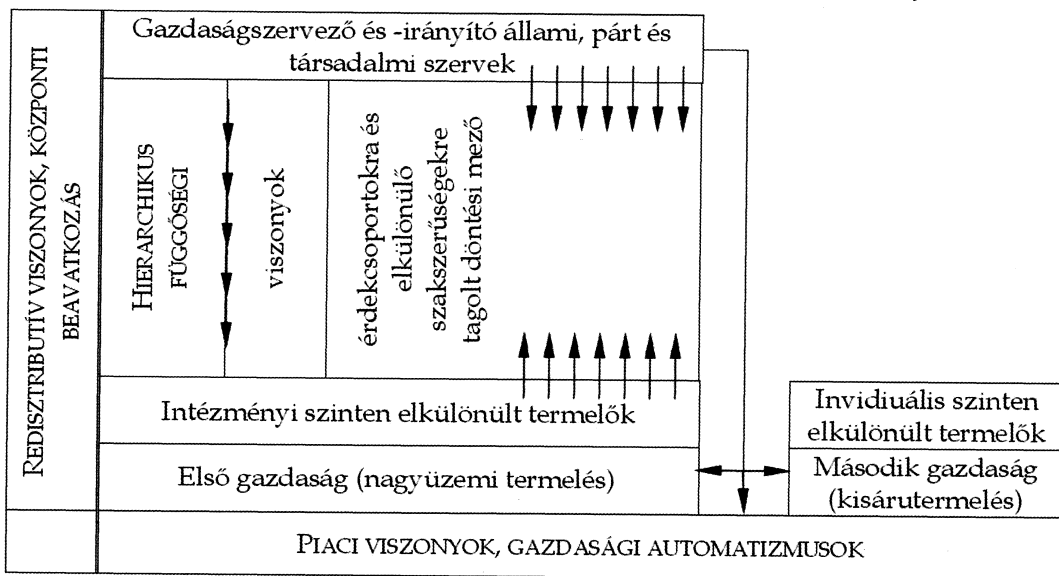
megnőtt az önszabályozó elemek szerepe;

- ❖ a gazdaság intézményi struktúrájában decentralizálás ment végbe, nőtt a gazdasági egységek önállósága, a központ és az egységek között létrejött a „szabályozó alku”. (Antal László, 1979)

8.1.1 Kolosi Tamás L modellje és Szelénifi Iván „két háromszög”-modellje

Kolosi Tamás szerint a 60-as évektől a gazdaság társadalomszerkezetének újratermelési sémáját egy olyan L alak feszíti ki, ahol az L egyik szárát (függőleges) a redisztributív, a másik szárát (vízszintes) a piaci viszonyok jelentik.

A gazdaság társadalomszerkezetének újratermelési sémája

Forrás: Kolosi 1987.

3. ábra – A gazdaság társadalomszerkezetének újratermelési sémája

A Kolosi-modell szerint kezdetben (ötvenes évek) meghatározó és szinte kizárólagos volt a redisztributív jelleg, az erős központi

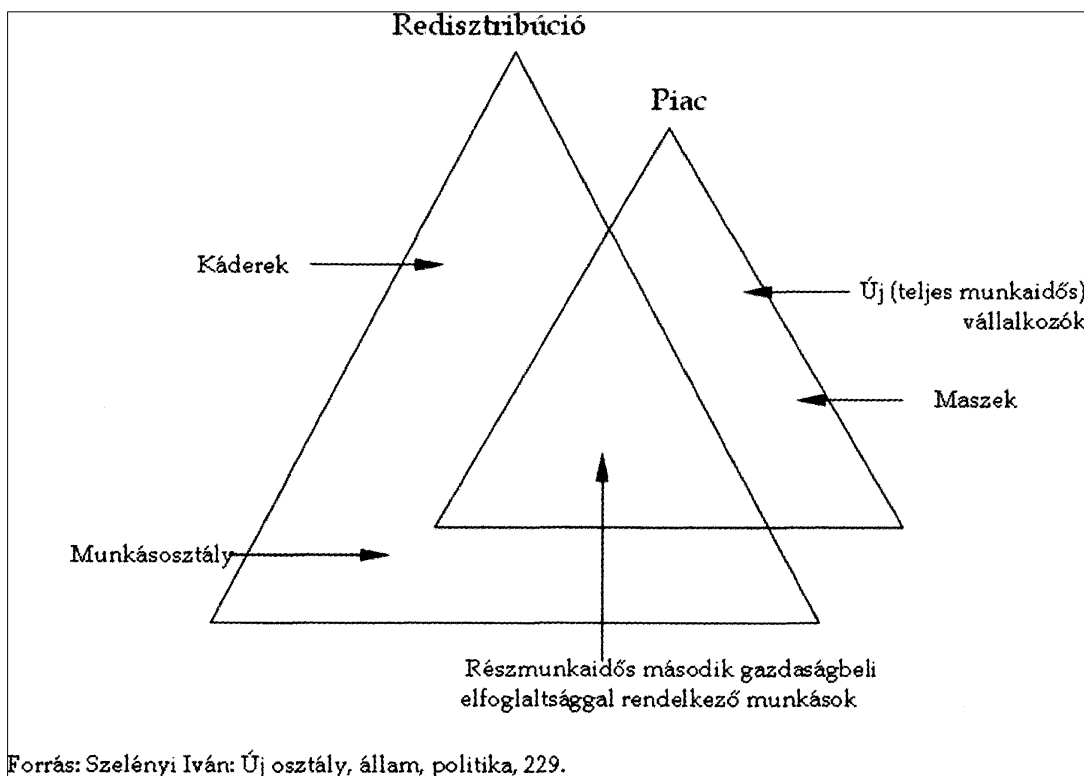
beavatkozás felülről, a feltétlen lojalitás és alávetettség alulról. A központi irányítást egy szűk pártállami elit gyakorolta, amely csak később bővült különféle ágazati minisztériumi és egyéb érdekek (szakszervezet, TOT stb.) szereplőinek bekapcsolódásával.

A merev tervutasítást a szabályozók időszaka követte, egyre inkább megjelentek az első gazdaság alulról történő kezdeményezései (Burgert Róbert, Horváth Ede), amelyek a szabályozó alkufolyamat eredményeképpen esetleg zöld utat kaphattak. Ezek az alkuk informálisan zajlottak az érintett vállalat felső vezetői és a hatalmi központ(ok) között. Az informális érdekegyeztetési mező kialakulása előrelépés volt a korábbiakhoz képest, de nem volt nyílt pályázati rendszer, amely révén más szereplők is indulhattak volna versenyben. Kétségtelen viszont, hogy az első gazdaságban is megjelentek piaci megfontolások, hatni kezdtek az áru és pénzviszonyok, de ellentmondásosan, olykor egy-egy nagyvállalaton belül is konfliktusokat okozva. A második gazdaság lényegében piaci viszonyokat, másfajta integrációt jelentett, még akkor is, ha korlátozott módon. Ezzel a területtel, amely a gazdaság kb. tíz százalékát jelentette, a központi hatalomnak sajátos kapcsolata alakult ki, leginkább a megengedem, megszorítom alternatívát használva az éppen erős érdekcsoportok akaratának megfelelően. Központi rendelkezésekkel, főleg az árképzéssel próbálták szabályozni a magánszférát, olykor teljesen eredménytelenül, vagy ellenkező hatást váltva ki.

Szelényi Iván két háromszög modelljében Kolosi L modelljéhez hasonló gondolatokat fogalmazott meg. Szerinte a rendszer az 1975 utáni időszakban a mezőgazdaságban és az iparban egyaránt fontos engedményeket tett a kis és magánkezdeményezéseknek. Ennek eredményeképpen a társadalom rétegződése a 80-as évek közepétől lényegesen megváltozott. Míg korábban a magyar társadalom rétegződését meglehetősen egyértelműen olyan hierarchiaként lehetett leírni, amelyben a hatalom és a kiváltságok megoszlása egyaránt a

bürokratikus-redisztributív rendben elfoglalt pozíció függvénye. Ezt az uralkodó bürokratikus, redisztributív hierarchiát kiegészíti egy másik hierarchia, amelynek egyenlőtlenségeit a piac alakítja ki. Kialakult és egyre fontosabbá válik egy másik elit is, a piaci „kiváltságokkal” rendelkezők csoportja. (Szelényi, 1990)

Szelényi modelljében Kolositol eltérően nem strukturális (réteg) csoportok szerinti tagolást adott, hanem osztályszempontú megközelítést. Szerinte a vizsgált időszakban a legfeszítőbb ellentét a káder elit és a fizikai dolgozók osztályai között feszült.

Forrás: Szelényi Iván: Új osztály, állam, politika, 229.

4. ábra – A rétegződés egyenlőtlenségek kettős rendszere

A munkásság a deklarációk ellenére nem volt hatalmat gyakorló uralkodó osztály, hanem a káder elit alávetettje. Szelényi ekkor még úgy vélte, s ezt fogalmazták meg Konrád Györggyel közösen Az

értelmiség útja a hatalomhoz című könyvükben, hogy Magyarországon az értelmiség a pártbürokraták háttérbe szorításával uralkodó helyzetbe kerül, új, vezető osztállyá válik. Ez azonban nem következett be.

Kolosi és Szelényi modelljei szerint Magyarországon a gazdaság társadalom szerkezetét kétféle integráció alakította a hetvenes évektől: a bürokratikus – redisztributív (állami termelési mód) és a piaci. Mindkettő pozitív fejleménynek tartották a piaci integráció megjelenését, s a fejlődést ennek tágulásától várták. A második gazdaság léte azt jelentette, hogy vele megnyílt az érvényesülésnek egy másik, a rendies szerkezeten kívüli lehetősége. Pozitívum az is, hogy éppen itt mentődhettek át olyan hasznos ismeretek, készségek, amelyek a piaci elvű társadalmak nélkülözhetetlen elemei.

8.1.2 A magyar társadalom rétegződése az 1960-as és 1980-as években

Az imént bemutatott strukturális modellek olyan elméleti konstrukciók, amelyeket empirikusan nehéz igazolni. Jelentőségük abban rejlik, hogy a társadalom szerkezetéről, a társadalmi újratermelés módjáról, folyamatairól, mechanizmusairól kapunk képet, míg a rétegződés vizsgálatok a társadalmi különbségek rendszerét, a csoportszerkezeti különbségeket írják le.

Magyarországon a 60-as években Ferge Zsuzsa dolgozott ki olyan modellt, amellyel leginkább le lehetett írni és értelmezni a hatvanas évek magyar társadalmát. *Társadalmunk rétegződése* című könyve főleg a Központi Statisztikai Hivatal adatfelvételeire (1963-as mikrocenzus) épül. Ferge Zsuzsának sikerült egyértelműen bizonyítani, hogy a magyar társadalomban társadalmi rétegenként jelentős különbségek vannak.

Az ötvenes években a két osztály és egy réteg modell, az ún. sztálini modell uralkodott a magyar társadalomtudományban is. Ebben meghatározó szerepet tulajdonítanak a termelőeszközökhöz való viszonynak. Az állami és a szövetkezet tulajdonon keresztüli részesülés alapján különböztetik meg a két osztályt, a munkásosztályt és a termelőszövetkezeti parasztságot, és egy réteget, az értelmiséget. Ez az apologetikus célokat szolgáló politikai szempontú csoportosítás nem volt alkalmas a valós társadalom differenciált vizsgálatára és leírására.

Ferge Zsuzsa rétegződés-modelljének kategóriáit alapvetően a végzett munka jellege (fizikai vagy szellemi, mezőgazdasági vagy nem mezőgazdasági) alapján alakította ki. A munkajelleg burkoltan sok mindent kifejez, például, hogy az adott foglalkozáscsoport milyen ismeretet (végzettség) feltételez, s hogy kinek mennyi hatalma van adott pozícióban. Modelljében a következő rétegeket különítette el:

- ❖ értelmiségiek,
- ❖ vezetők;
- ❖ középszintű szellemi foglalkozásúak (pl. technikus);
- ❖ irodai dolgozók;
- ❖ szakmunkások nem mezőgazdaságban;
- ❖ betanított munkások nem mezőgazdaságban;
- ❖ segédmunkások nem mezőgazdaságban;
- ❖ mezőgazdasági fizikai dolgozók;
- ❖ nyugdíjasok.

Ferge Zsuzsa modellje empirikus adatokkal igazolt. Jelentős különbségeket talált a családfők jövedelmeiben, lakásviszonyaiban, a gyermekek tényleges iskolai esélyeiben, de még a szülői aspirációkban is, abban, hogy milyen iskolába szánják gyermekeiket. A Ferge-modell egyértelműen hierarchikus, fent az előnyök, alul a hátrányok összegződnek (Ferge, 1969)

Az 1980-as években Kolosi Tamás és munkatársai nagyszabású empirikus rétegvizsgálatot végeztek. Úgy vélték, hogy a Ferge-modell

már nem képes differenciáltan leírni és magyarázni az időközben megváltozott magyar társadalmat. Néhány hipotézis a Ferge modellhez kapcsolódik, például az, amely szerint az irodai dolgozók és a szakmunkások nem két réteg, vagy hogy a társadalomban nem csupán hierarchikus különbségek vannak, hanem vertikálisan megjelenő másságok is. Úgy gondolták, hogy más országok kutatási eredményeihez hasonlóan nálunk is gyakori jelenség a státuszinkonzisztencia, a státuszcsoporton belüli státuszösszetevők (dimenziók) közötti különbözőség, eltérés az átlagtól. Ennek igazolására (is) szükséges volt több státuszdimenziót képezni és bevonni a vizsgálatba.

A vizsgálatban a társadalmi státusz életformaelemekből és a társadalmi pozíciót meghatározó összetevőkből áll. Az életforma életköri-életviteli elemekből, a társadalmi pozíció a munkamegosztási helytől és az érdekérvényesítés mértékétől függ. Összesen nyolc dimenziót képeztek: érdekérvényesítés, munkamegosztás, második gazdaság, területi státusz, lakás, anyagi helyzet, fogyasztás, kultúra és életmód. Úgy találták, hogy a második gazdaság egészében inkább csökkenti a különbségeket, ezért figyelmen kívül hagyták. Mind az egyének, mind a családok minden dimenzióra 1-7-ig terjedő pontot kaptak, matematikai statisztikai módszerekkel (faktor, majd klaszteranalízis) a hét dimenzió együttes kezelésével 12 „fürtöt” különítettek el, mint tipikus státuszcsoportot. A legjobb helyzetűek az elit, a legrosszabb helyzetűek a depriváltak csoportja.

A vizsgálat egyik meglepetése volt, hogy a depriváltak és a deprivációval veszélyeztetettek száma együttesen a korábban feltételezettnél jóval nagyobb arányú, a társadalom körülbelül egyötöde. A feltételezettnél erősebb lett a hierarchikus függőség, és valóban elkülöníthető vertikálisan is közös jellemzőkkel rendelkező csoportok. Az is beigazolódott, hogy az irodai dolgozók és a szakmunkások nem külön réteg, továbbá, hogy a státuszinkonzisztencia jelensége nálunk is a népesség több mint felénél kimutatható. Nem igazolódott a

feltételezett középosztályosodás (terhes babapiskóta-szerű társadalom), a vártnál kevesebben voltak középhelyzetűek. Viszonylag nagy tömb képződött (közel egyharmad) az átlag fölött, s valamivel többen (egyharmad) az átlag alatt helyezkedtek el. (Kolosi, 1984)

Kik a depriváltak? A nehéz társadalmi helyzetűek, azok, akik a társadalmi átlaghoz képest „megfosztottak”, olyan hiányt szenvedők, akik nem tudnak helyzetükből fakadóan teljes értékű társadalmi életet élni. Tehát a hagyományos szegénységtől eltérően nem csupán az éhezők, hajléktalanok, a valamilyen anyagi szükségletet szenvedők tartoznak ide, hanem azok is, akik például nem tudják a gyermeküket a szükséges módon iskoláztatni, akik kirekesztődnek a társadalmi-politikai részvételből, és még sorolhatnánk. Térségenként vizsgálva a depriváltak arányát a kutatók azt kapták, hogy a depriváltak közül a legkevesebben Budapesten, néhány fejlettebb dunántúli térségben (Fejér, Komárom, Veszprém megye), a legtöbben a keleti, alföldi részen (Szabolcs-Szatmár-Bereg, Szolnok megye) élnek. Többen vannak az idősek és a többgyermekes családok között is.

8.2 A rendszerváltás utáni évek

Szisztematikus, nagy mintájú rétegződésvizsgálat a rendszerváltás utáni évek magyar társadalmáról nem készült. Leginkább a TÁRKI Háztartási panel vizsgálataira támaszkodhatunk és néhány célzott kutatásra. Többször vizsgált kérdés: hogyan változtak a társadalmi, jövedelmi különbségek? Kik a rendszerváltás vesztesei és nyertesei? Kikből áll az új elit? Milyen irányban változik a magyar társadalom?

A legfontosabb és legjelentősebb változás, hogy 1989-től létrejött egy többpártrendszerű pluralista, nyugati típusú parlamenti demokrácia és annak intézményei. A gazdaság meghatározóan piaci alapúvá vált, olyan vegyes gazdaság alakult ki, ahol ma már a magánszféra meghatározó súlyú, több mint. 80 százalék. Az ország visszanyerte

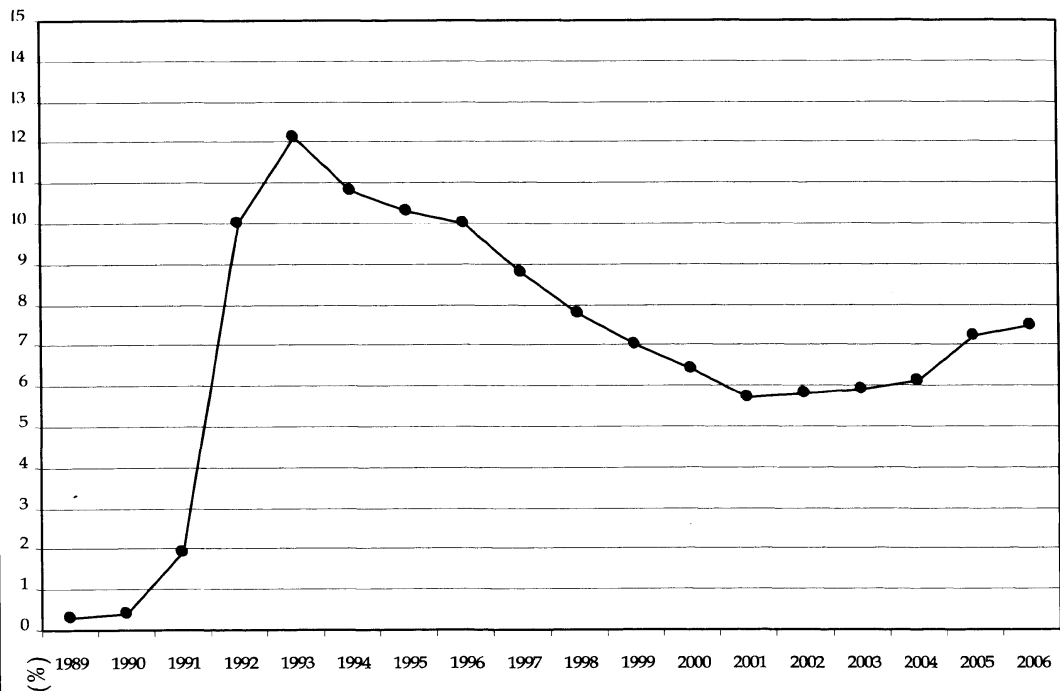
politikai szuverenitását, megszűnt a szovjet csapatok magyarországi jelenléte, tagjai lettünk a NATO-nak.

Először nézzük meg, hogy hogyan alakultak a jövedelmi viszonyok, a társadalmi rétegek közötti különbségek. Már a rendszerváltás előtti időszakban több alkalommal jelentkeztek gazdasági növekedési problémák, amelyeket reformokkal, majd kölcsönök felvételével igyekeztek „áthidalni”. A pártállami vezetésnek fontos szempontja volt, hogy az életszínvonal növekedés biztosítható legyen. A hetvenes évek végére a magyar gazdaság csaknem fizetőképtelenné vált. A kormányzati restrikció után a lakossági jövedelmek stagnálni kezdtek, kis mértékű növekedés szinte csak a második gazdaság révén volt elérhető.

Nyilvánvalóvá vált a gazdaság életképtelensége, kudarca. A rendszerváltás utáni években tovább csökken a GDP, 1989-től 1993-ig 20 százalékkal esett vissza. A reálbérek is csökkentek, az egy főre eső reáljövedelem 1995-ben kb. 15 százalékkal volt alacsonyabb 1989-hez képest.

Ugrásszerűen megnőtt a munkanélküliség (félmillió), de főleg a foglalkoztatottak száma csökkent drasztikusan, 1989 óta csaknem másfélmillió fővel (korengedményes nyugdíjba vonulás, háztartás végzése, stb.) lett kevesebb. A munkanélküliség alakulását a következő grafikonon szemlélhetjük érzékletesen:

ILO munkanélküliségi ráta alakulása Magyarországon a 15-64 évesek körében

Forrás: KSH, Munkaerőfelmérés

5. ábra – ILO munkanélküliségi ráta alakulása Magyarországon a 15–64 évesek körében

Ugyanakkor nőtt a jövedelmi egyenlőtlenség. A reáljövedelem csökkenése és az egyenlőtlenségek növekedése következtében nőtt a szegények aránya, a népesség kb. egyharmada nem rendelkezik elfogadható jövedelemmel, egytizede súlyosan szegény. A vesztesek aránya még magasabb, a társadalom kétharmadának csökkent az egy főre jutó reáljövedelme a rendszerváltás első éve óta. Elsősorban a középréteg csúszott lejjebb. A romlás az utóbbi években megállt és lassú javulás után stagnálás következett.

Ha a keresőket jövedelmük alapján egyenlő 10 csoportba osztjuk, akkor a TÁRKI kutatásai szerint a 2-7. decilisek jövedelme csökkent

leginkább. A legszegényebbeket a szociálpolitika némileg megvédte a teljes leszakadástól (legalsó 1-2 decilis). A legfelső decilisbe tartozók reáljövedelme lényegében változatlan maradt. A legfelső decilisen belül a felső tízezer kiugróan magas jövedelmet ért el. (Kolosi-Sági, 1996)

Az átalakulás társadalmi költségeit Ferge Zsuzsa szerint a korábban is rosszabb helyzetűek fizették meg elsősorban, az alacsony jövedelműek, alacsony iskolai végzettségűek, a munkások, főleg a szakképzetlenek. A változások nyertesei a korábban is privilegizáltak közül kerültek ki legnagyobb arányban. Az egyenlőtlenségek erősen nőttek, kialakult a nyertesekből a jómódú „felső” rész, a nagy vesztesekből a leszakadó „alsó rész”, és egy veszélyeztetett „középső rész”. Szerinte fennáll a veszélye annak, hogy Magyarországon nem egy nyugat-európai típusú társadalmi szerkezet alakul ki, ahol erős középréteg van, amely a nem túl nagy hatalmú viszonylag nagyszámú elittel áll szemben, és integrálja a kis létszámú szegénységet, hanem egy dél-amerikai szerkezet gyenge középosztállyal, nagyhatalmú szűk elittel és végleg leszakadó nagy tömegű szegénységgel. (Ferge, 1996)

Kikből áll az új elit? A rendszerváltás utáni években Szelényi Iván és Konrád György három elitet különböztetett meg: az állami bürokráciát, a burzsoáziát (tőkések) és az értelmiséget, amelyek között hatalmi egyensúlyt véltek kialakulni, feltételezve, hogy az értelmiség fontos közvetítő szerepe révén a legerősebb pozícióval rendelkezhet. (Szelényi-Konrád, 1992)

Szalai Erzsébet a jól képzett, régebben háttérbe szorított (másod, harmad vonal) technokrata elit előretörését prognosztizálta. Ez a technokrata reformer réteg a pártállami bürokrácián belül a rendpárttal állt szemben. Ők foglalták el még a rendszerváltozás előtt az üzleti világ és pénzügy, a bankok vezető pozícióit. Már az első új kormány (többnyire humán értelmiségi) politikai elitje is hamar szembesülni kényszerült azzal, hogy ki kell egyeznie a gazdasági élet vezető pozícióit elfoglaló technokrata elittel. Az 1994. évi parlamenti választás után a

technokrata elit hatalma tovább erősödött, összefonódott a politikai elittel.

1995-ben Szelényi Iván és szerzőtársai megállapították, hogy a posztkommunista társadalmakban menedzserkapitalizmus alakult ki, ahol a hatalom csúcán a menedzserek és bankárok állnak, a politikai elit egyre inkább függ tőlük. A posztszocialista országokban azért sikerülhetett a menedzser rétegnek a legfőbb hatalmat megszerezni, mert nincsenek nagytőkések.

Kérdés viszont, hogy ezt az uralmi pozíciót a posztszocialista országokban a menedzserek mennyire tudják tartósan megőrizni.

A MAGYARORSZÁGI ÚJKAPITALIZMUS TÁRSADALOMSZERKEZETE

Forrás: Szalai E.

Középrétegek	Hatalmi elithez kapcsolódó középrétegek		
	Külföldi tulajdonú elitszektor munkavállalói		Hazai tulajdonú elitszektor munkavállalói
	Hatalmi elithez nem tartozó középrétegek		
	Onálló egzisztenciával rendelkezők. Pl. közép- és kisvállalkozók, vagyonos inaktívák		Beosztott, de magasán kvalifikált munkavállalók, akik nem kapcsolódnak a hatalmi elithez
Ahullévó társadalmi rétegek	Nem vagyonos inaktívák	Nem a hatalmi elithez kapcsolódó és nem magasán képzett állami alkalmazottak	Nem a hatalmi elithez kapcsolódó, nem magasán képzett egyéb munkavállalók

6. ábra – A magyarországi újkapitalizmus társadalomszerkezete

8.3 Irodalom

Andorka Rudolf: Bevezetés a szociológiába

5. fejezet: Társadalmi szerkezet és rétegződés

Osiris Kiadó, Budapest, 1997, 152-190.

Bokor Ágnes: Szegénység a mai Magyarországon

Magvető Kiadó, Budapest, 1987

Ferge Zsuzsa: A rendszerváltás nyertesei és vesztesei

In: Andorka R. – Kolosi Tamás – Vukovich György (Szerk.): Társadalmi riport 1996, Budapest, Tárki – Századvég, 414-443. o.

Ferge Zsuzsa: Társadalmunk rétegződése

Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1969

Kolosi Tamás – Sági Matild: Rendszerváltás és társadalomszerkezet

In: Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.): Társadalmi riport 1996, TÁRKI – Századvég, 149-197. o.

Kolosi Tamás: Státusz és rétegződés

In: Egyenlőtlen helyzetek, Kossuth Kiadó, Budapest, 1988.13-62. o.

Kolosi Tamás: A terhes babapiskóta. Osiris, 2000.

Kovách Imre szerk. Társadalmi metszetek. Napvilág, Budapest, 1986

Szalai Erzsébet: Az elitek átváltozása

Cserépfalvi Kiadó, Budapest, 1996

Szelényi Iván – Eyal, G. – Tawnsley, E.: Posztkommunista menedzserizmus: a gazdasági intézményrendszer és a társadalmi szerkezet változásai, I-II. rész

= Politikatudományi Szemle, 1996. 2. sz. 7-30. o, 3. sz. 7-32. o.

Szelényi Iván: Piac, redisztribúció és társadalmi egyenlőtlenségek a kelet-európai szocialista országokban.

In: Szelényi Iván: Új osztály, állam, politika

Európa Kiadó, Budapest, 1990, 203-257.

9 Társadalmi mobilitás

Ebben a fejezetben arról írunk, hogy miért értékelődött fel a társadalmi mobilitás a modern társadalmakban, majd tisztázzuk a mobilitás fogalmát, bemutatjuk típusait példákkal. Áttekintjük az egydimenziós és a többdimenziós mobilitás kutatás módszereit és a magyarországi kutatások legfontosabb eredményeit. Foglalkozzunk azzal is, hogy mit jelent mobilitás vonatkozásában a társadalmak hierarchikus vagy egalitárius volta. Megpróbáljuk érzékeltetni, hogy mi a társadalmi mobilitás jelentősége, és melyek a negatív kísérő jelenségei. A mobilitás és iskola összefüggéseit az Iskola című fejezetben tárgyaljuk.

9.1 Bevezetés

Az ipari társadalmak előtti időszakban, az un. tradicionális társadalmakban volt ugyan társadalmi mobilitásodé a mainál jóval kisebb mértékű. Az emberek helyzetét, társadalmi helyzetét, presztízsét leginkább a születés határozta meg, különösen a leginkább zárt kasztrendszerű országokban, például Indiában. A születés meghatározóan kijelölte az emberek társadalomban elfoglalt helyzetét, s kis lehetőséget biztosított a változtatásra. Voltak ugyan példák a látványos kiemelkedésre, mobilitási utat jelentett a jobbágyfiak egy kis hányadának a papi pálya, gondoljunk Bakócz Tamásra, aki csaknem a pápaságig jutott el, vagy a katonai pályán Kinizsi Pálra, aki ereje, ügyessége révén jutott birtokhoz, ranghoz, megbecsültséghez. De ezek a lehetőségek ritkák voltak, a mobilitás értéke a polgári társadalmak kialakulásával nőtt meg. Akkor, amikor a születési előjog helyébe a szabadság, egyenlőség, testvériség jelszavai kerültek. Amikor eltörölvén a születési előjogokat felértékelődött a deklaráltan egyenlő jogú személyiség.

A demokratikus társadalmakban az emberek helyét, legalábbis elméletileg nem a születés határozza meg, az összes pozíció nyitott mindenki számára, nincsenek jogi vagy vallási akadályai a felemelkedésnek vagy lesüllyedésnek. (Sorokin, 1929)

A modern társadalmakban fontossá vált a személyek előre jutási, boldogulási esélye, lehetősége a jobb pozíciók elérésére.

Mit nevezünk **társadalmi mobilitásnak**? Azt a folyamatot, amelynek révén az egyén vagy csoport megváltoztatja társadalmi helyzetét, kedvezőbb, vagy kedvezőtlenebb helyzetbe kerül. Ez a változás a státuszban történik, ami különböző előnyökkel vagy hátrányokkal jár. Jobban vagy rosszabbul járunk anyagilag, kedvezőbb vagy kedvezőtlenebb lesz lakóhelyünk, munkakörülményünk, stb.

9.2 A mobilitás típusai

Intergenerációs vagy generációk közötti mobilitásról akkor beszélhetünk, amikor a mozgás generációk között történik. Például ilyen, ha a segédmunkás apához képest a fia kedvezőbb munkamegosztási státuszt ér el, szakmunkássá válik. Intragenerációs vagy nemzedéken belüli mobilitás akkor történik, ha a változás azonos generáción belül, az életpálya során történik. Például egy szakmunkás tanulás révén előre jut, mérnök lesz belőle. Ezt a mobilitás típust karrier mobilitásnak is szokták nevezni.

Területi mobilitás esetén az egyén vagy csoport területi státusza változik meg, javul vagy romlik. Valaki egy kisközségből városba, a megyeszékhelyre vagy Budapestre költözik, ahol több munkalehetősége lesz, magasabb szintű orvosi ellátásban részesülhet, stb. **Házassági mobilitásról** akkor beszélünk, ha valaki házasságkötéssel kerül jobb vagy rosszabb társadalmi helyzetbe. Például egy ápolónő egy orvossal házasodik össze, ekkor az ápolónő státusza emelkedik. Természetesen nemcsak kedvezőbb helyzetbe kerülhetünk, a változás lehet

negatív is, amit lefelé történő mobilitásnak hívunk. A kedvezőbb helyzetbe kerülés irányát tekintve felfelé történő mobilitás.

Kilépési mobilitásnak hívjuk, ha azt nézzük, hogy egy társadalmi csoport, réteg leszármazottai milyen rétegekbe kerülnek. Például a szakmunkás apák fiai közül hányan lettek irodai dolgozók, értelmiségiek, betanított munkások, stb. **Belépési mobilitás** esetén azt nézzük, hogy egy társadalmi csoport kikből tevődik össze, hogyan oszlanak meg származás szerint, milyen rétegekből érkeztek tagjai. Például az értelmiségiek közül a kutatás időpontjában hányan származnak mezőgazdasági vagy fizikai dolgozó apától, stb.

Cirkuláris mobilitás esetén helyet cserélnek a társadalmi csoportok **Strukturális mobilitásnak** azt a mobilitást nevezzük, amelyet a foglalkozási szerkezet és a rétegenkénti gyermekszám eltérése okoz.

9.3 Egydimenziós mobilitás-vizsgálatok

Az 1970-es években a magyar mobilitás vizsgálatok a munkamegosztás alapján képzett társadalmi csoportok közötti mozgásra koncentráltak, a Ferge-féle foglalkozáscsoportok némileg átalakított kategóriáit használva. Andorka Rudolf, aki a korszak legjelentősebb magyar mobilitás kutatója volt, a következő munkamegosztási csoportokat használta:

- ❖ Vezetők
- ❖ Felsőszintű szakemberek és értelmiségiek
- ❖ Egyéb szellemi dolgozók
- ❖ Szakmunkások
- ❖ Betanított és segédmunkások
- ❖ Mezőgazdasági fizikai dolgozók
- ❖ Önálló kisiparosok, kiskereskedők

❖ Önálló parasztok

Andorka Rudolf a '70-es években azt találta, hogy a korábbiakhoz képest a mobilitás mértéke nem csökkent. A két szélső csoportban kicsi a mozgás, egyrészt kicsi a segéd munkások mobilitása, másrészt nehéz bejutni a vezető – értelmiségi és vezető rétegbe. A férfiak mobilitási arányszáma stagnál, viszont a nőké növekszik. (Andorka, 1982)

A mobilitási arány nemzetközi összehasonlításban is jelentős, azonban nálunk nem kevés a kényszer mobilitást elszenvedők száma, amely anyagilag kedvező foglalkozásváltást jelent, de az egyén vagy csoport valóságos helyzete nem feltétlenül javult. Noha korábban, a hatvanas években a férfi mezőgazdasági fizikai dolgozók többnyire városi ipari fizikai munkába állása tömeges mobilitásként jelent meg, de ha nem csupán a foglalkozási státuszváltozást nézték volna, hanem a végzett munka tartalmasságát (autonómia, komplex ismeretek alkalmazása, életminőség) is, valószínűleg árnyaltabb lenne a kapott kép.

Kétségtelen viszont, hogy az államszocialista modernizáció jelentős szívó hatást fejtett ki a foglalkoztatás kibővítésére, a fizikai mellett a szellemi foglalkoztatás kiterjedésére. Ugyanakkor megfigyelhető volt a szélső társadalmi csoportok „bezárulása”, nehéz volt a rossz helyzetből kitörni, s a kedvező helyzetűek nagymértékben meg tudták kíváltságaikat őrizni. Miller írja, minden társadalom valamilyen mértékben érdekelt abban és biztosítja is, hogy az alsó társadalmi csoportok legtehetségesebb tagjai bekerüljenek az elitbe, de egy társadalom nyitottságát vagy zártságát jobban kifejezi az, hogy a legkedvezőbb csoportok mennyire tudják kiváltságaikat megőrizni. Az a társadalom, amely „kidob” kedvezményezett rétegekbe született gyerekeket szüleik rétegéből, nyitottabb, mint amely felemel tehetséges fizikai származásúakat.

9.4 Többdimenziós mobilitás-vizsgálatok az 1980-as években

Míg a '60-as és a '70-es évek mobilitás kutatásai többnyire a társadalmi státusz csupán egy dimenzióját vették figyelembe, a '80-as években megjelent a státuszcsoporthoz többdimenziós elemzése, s ennek érvényesítése a mobilitás vizsgálatokban is. Kolosi Tamás munkacsoportja a társadalmi státuszt 7 dimenzióból építette fel, s Róbert Péter többdimenziós vizsgálatában négy dimenziót vesz figyelembe. Ezek a következők:

- ❖ Munkamegosztás
- ❖ Kulturális javak
- ❖ Anyagi javak
- ❖ Területi jellemzők.

Ezeknek a dimenzióknak az alapján Róbert Péter együtt vizsgálja a munkamegosztási, a kulturális, az anyagi és a területi mobilitást. Ezzel a megközelítéssel mérni tudja a mobilitás konzisztens és inkonzisztens voltát is, ugyanis gyakran előfordul, hogy a társadalomban nem csupán egyértelmű, minden dimenzióban azonos irányú, konzisztens változások vannak, hanem gyakran inkonzisztensek is. Tehát az egyén vagy csoport bizonyos dimenziókban lefelé, másokban felfelé mobil és/vagy immobil. Előfordulhat, hogy valaki mind a 4 dimenzióban konzisztensen felfelé vagy lefelé mobil, de az is, hogy például kultúra szerint felfelé, terület és munkamegosztás szerint lefelé mobil, anyagiak szerint immobil, stb.

Róbert Péter többdimenziós mobilitás-vizsgálata szerint (Róbert, 1982) a nyolcvanas években Magyarországon:

- ❖ a népesség 80 százaléka mobil,
- ❖ a népesség egyharmada konzisztensen mobil (mind a 4 dimenzióban változás történt), a népesség 20 százalékánál a

különböző irányú elmozdulások kioltják egymást (inkonzisztencia), a népesség 37 százaléka a mobilitás következtében a korábinál rosszabb helyzetbe került.

9.5 Társadalmi mobilitás a rendszerváltás után

Milyen változások történtek a rendszerváltás után? Az 1992-es mobilitási adatok alapján úgy tűnik, hogy a társadalmi mobilitási folyamatok nem változtak rapid módon, a változások lényegében a nyolcvanas években már megfigyelt tendenciák felgyorsulását mutatják. A legerősebb strukturális változás, az önálló vállalkozói réteg növekedése sem előzmény nélküli, hisz az önálló kisiparosok és kiskereskedők száma már korábban – a nyolcvanas években – megindult. Az elitcsere mértéke sem túlzottan nagymértékű. A nemzedékek közötti mobilitás csökkent, feltehetően a gazdasági növekedés megtorpanásának következményeként. Megfigyelhető volt az egyenlőtlenségek állandósulása, de a kutatók abban reménykedtek, hogy a gazdasági növekedéssel, a modernizációval párhuzamosan az egyenlőtlenségek csökkenni fognak. (Andorka – Bukodi – Harcsa, 1994)

Az ezredvégről és a legújabb időszakról kevés mobilitás kutatási eredménnyel rendelkezünk. Több adatbázis felhasználásával Kolosi Tamás és Róbert Péter készítettek egy átfogó elemzést, amelynek néhány összegző megállapítását ismertetjük a következőkben. A rendszerváltás utáni időszakban viszonylag szerény mértékű az aktív nemzedéken belüli foglalkozási mobilitás. Ezek a folyamatok kevésbé írhatók le a hagyományos felfelé vagy lefelé irányuló mobilitás fogalmakkal, jobban illik rá az egyén által szándékolt, illetve a külső helyzet által kikényszerített megfogalmazás. „Az időszak egészében aktív korú férfiak kétharmada, a nők háromnegyede foglalkozási értelemben nem volt mobil. A férfiak több mint 20, a nők közel 15 százaléka

minden értelemben „felfelé” volt mobil a rendszerváltás óta eltelt időszakban. A „lefelé” mobilak között is szép számmal voltak ugyanakkor, akik a jobb anyagi helyzetért hagyták el magasabb presztízsű foglalkozási státuszukat. Összességében az aktív nemzedék több mint egytizede kényszerült az életszínvonalában is romlást hozó „lefelé” mobilitásra. (Kolosi – Róbert 2004, 73. o.)

9.6 A mobilitás jelentősége és hatása

Mi a jelentősége a mobilitásnak a társadalmi rendszerek vonatkozásában? Kétféle társadalmat szoktak megkülönböztetni, az egyik az un. hierarchikus, a másik az egalitárius, vagyis egyenlőségelvű. A hierarchikus társadalmakban erős a függőség a csúcson lévőkől, általában ezekben a társadalmakban sokan élnek rosszabb helyzetben, kicsi a középosztály, s erős a függés a kislétszámú hatalmi elitől. Nehéz a mozgás, a mobilitás a különböző társadalmi csoportok, rétegek között. Ilyen társadalmak leginkább a fejlődő országokban találhatók. Az egalitárius társadalmakban erős a hit az egyéni képességeken és a teljesítményeken alapuló mobilitásban. Erős a középosztály, viszonylag kevesen élnek rossz helyzetben, s könnyen át lehet kerülni kedvezőbb rétegekbe (Lipset, Zetterberg, 1966). Tehát ezekben a társadalmakban a mobilitás viszonylag könnyű, kevésbé korlátos. Ilyen országok az USA, a skandináv országok, Nyugat-Európa és Japán. Az egalitárius társadalmak vonzóak, több lehetőséget biztosítanak polgáraik számára.

Végül nézzük meg, hogy az ismert pozitív hatások mellett milyen negatív velejárói lehetnek a társadalmi mobilitásnak még akkor is, ha az felfelé irányuló, ha a mobilitás alanyai alapvetően a korábbinál kedvezőbb helyzetbe kerülnek is. Pierre Boudieu francia szociológus megfigyelte, hogy a mobil rétegek általában kevesebb gyereket vállalnak, túl sok energiát követel karrier-mobilitásuk. Magyarországon

pszichiátriai és szociológiai vizsgálatok bizonyították, hogy a mobil csoportok, személyek között gyakrabban fordulnak elő deviáns viselkedésformák más nem mobil csoportokhoz képest. Mentális betegségek, alkoholizmus, öngyilkosság, válás – az új helyzetbe történő beilleszkedés okozta feszültségek oldása, levezetése miatt. Az ismeretlen környezet, az eligazodás és megfelelni akarás frusztráló hatása gyakran önpusztító deviáns viselkedésmódba torkoll.

9.7 Irodalom

Andorka Rudolf: A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon
Gondolat Kiadó, Budapest, 1982.

Andorka Rudolf – Bukodi Erzsébet – Harcsa István:
Társadalmi mobilitás, 1992.

In: Társadalmi Riport 1994, TÁRKI, Budapest 1994, 293-310.

Kolosi Tamás – Róbert Péter: A magyar társadalom szerkezeti átalakulásának és mobilitásának fő folyamatai a rendszerváltás óta.

In: Társadalmi Riport 2004, TÁRKI Budapest, 2004. 48-74.

Róbert Péter: Származás és mobilitás

MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest, 1986.

Szalai Erzsébet: Az elitek átváltozása

Cserépfalvi, Budapest, 1996.

10 Iskola

Az iskola olyan intézmény, amellyel mindannyian kötelezően is kapcsolatba kerülünk. Miért jött létre az iskola, és mi a feladata? Melyek az iskola funkciói, s miként vélekednek erről az iskolakritikusok? Vajon az iskola segít-e abban, hogy általa csökkenjenek a társadalmi különbségek, vagy csupán újratermeli a korábbi egyenlőtlen viszonyokat?

Tudjuk, hogy a modern társadalmakban a jogrendszer általában biztosítja az iskolai esélyegyenlőséget, de megvalósul-e a gyakorlatban? Hogyan alakul ki és konzerválódik az iskolai hátrány, mennyire és miként játszik benne szerepet az öröklődés, a szülők foglalkozása, a nyelvhasználat és beszédmód, a család kulturális tőkéje, a szülői aspiráció? Mit jelent az iskola másodlagos szelekciós mechanizmusa, és hogyan erősíti tovább az egyenlőtlen esélyeket? Igaz-e az a tézisszerű kijelentés, hogy a modern társadalmakban az iskola lett a társadalmi mobilitás legfontosabb csatornája?

10.1 Az iskolák kialakulása

Az iskolák megjelenése a világon korai, több évezredes jelenség. A mezopotámiai ékírásos agyagtáblák a sumér és akkád fiatalok szervezett módon történő tanulásának tárgyi bizonyítékai, de az egyiptomi írnokképzés vagy az athéni iskolák is már időszámítás előtt működtek. Ismert a görög városállamok sokoldalú nevelési rendszere, Solón törvénye a fiúgyermek kötelező iskolarendszerű oktatásáról. Az előzmények ellenére az oktatás tömegessé és kötelezővé válása viszonylag új jelenség, a felvilágosodás hatására alakult ki és lényegében az ipari forradalom „terméke”.

A kötelező népiskolai oktatásról szóló törvényt Magyarországon csupán másfél évszázada, 1868-ban fogadta el az országgyűlés báró Eötvös József minisztersége idején. Az Amerikai Egyesült Államokban néhány évvel korábban, Angliában két évvel később, mint nálunk. Mi magyarok az úttörő nemzetek sorába tartoztunk. A korábbi századokban is működtek, főleg felekezeti iskolák, de azok látogatása nem volt általános. A premodern társadalmakban az ismeretek közvetítését elsősorban a család és a helyi közösségek biztosították. Szinte észrevétlenül nőtt bele a gyermek a felnőtt társadalomba, és sajátította el a számára felnőttkorban szükséges tudnivalókat.

Mit nevezünk iskolának? Az iskola **olyan intézmény, ahol a tanárok szervezett módon ismereteket adnak át, értékeket, magatartásmintákat közvetítenek a tanítványoknak, különféle készségeket alakítanak ki vagy fejlesztenek** többnyire **tanítási órák keretében**. Az oktatás során nem csupán ismeretátadás történik, mellette bevallottan vagy rejtett módon az iskola még egyéb funkciókat, feladatokat is ellát.

Az oktatási-rendszer egy-egy országban is különböző szintű és feladatú iskolatípusokat foglal magába, egy olyan komplex szervezet, amely az új nemzedéket egyetemes, társadalmi szinten, céltudatosan és tervszerűen vezeti be a fennálló társadalomba. (Kozma Tamás, 1994)

10.2 Az iskola funkciói

A különböző szociológiai szemléletmódok képviselői eltérő módon értelmezik az iskola szerepét. A *funkcionalista vagy harmónia-felfogás hívei* szerint az iskola funkciói a következők:

1.) **Szocializáció.** Az iskola segíti a társadalom értékeinek, normáinak, viselkedési szabályainak elsajátítását. Ezt a nagyon összetett

funkciót oktatási- és nevelési funkcióként is taglalhatjuk. Kétségtelen, hogy az iskola mindig is alapvető feladatának tekintette az ismeretátadást, a tudomány eredményeinek közvetítését különböző, a tudományágakat leképező tantárgyak (pl. biológia, kémia, történelem stb.) formájában. A nevelési szerep azoknak a kívánalmaknak, értékeknek, viselkedési szabályoknak stb. az elsajátíttatását, begyakoroltatását jelenti, amelyek az iskolafenntartó (egyház, állam, civil szervezetek) szerint fontosak ahhoz, hogy a tanuló be tudjon illeszkedni a társadalomba, s ott felnőttként feladatait el tudja látni.

2.) **Társadalmi integráció.** Nem csak annak tudása fontos, hogy miként kell viselkednünk, de általában elvárják tőlünk, hogy például legyen nemzeti identitásunk (magyarságtudat), legyünk szolidárisak különböző csoportokkal és kérdésekben, törekedjünk megegyezésekre, erősítsük a kohéziót stb. Iskolától elvárt feladat, hogy a többségi társadalomba integrálja a kisebbségeket, nemzetiségeket.

3.) **Szortírozás-válogatás.** Az iskola a tudáselsajátítást, az iskolai teljesítményt ellenőrzi, osztályzatokkal méri, s kijelöli a leendő státuszhoz vezető utat. Eldönti, hogy a tanuló milyen szintű iskolában folytathatja tanulmányait elért eredményei alapján. A szelektálás azt a célt szolgálja, hogy a társadalmi munkamegosztás adott helyeire megfelelő emberek kerüljenek.

4.) **Kutatás és fejlesztés.** A kulturális örökség gazdagítása nem csupán átvétel, elsajátítás, hanem a korábbi tudás gyarapítása, fejlesztése is. Ezt a funkciót nem mindegyik iskolatípus tudja ellátni, csupán a főiskolák és az egyetemek.

A *konfliktuselméleti szemléletmód* hívei vitatkoznak a harmónia-felfogás képviselőivel, s az iskolákat erős kritikával illetik. Úgy vélik, hogy az iskola nem csökkenti a társadalmi különbségeket, hanem alapvetően újratermeli és legitimálja a korábbi társadalmi viszonyokat (Apple, 1982, Weis, 1983) Az iskola az ipari társadalmak kapitalistáinak az érdekeit szolgálja, azok számára „állít elő” fegyelmezett, lojális

szakképzett munkaerőt. Az iskolák hivatalos, erősen hierarchikus szervezeti felépítése a vállalati mintát követi, annak tükörképe. (Samuel Bowles, 1976)

Ivan Illich szerint az iskola a „rejtett tanterv” révén olyan értékeket, normákat, viselkedésmódokat közvetít a tanulók számára, amelyek a nagyvállalatoknál fontosak, illetve ami a fennálló társadalmi rendet erősíti. Az iskola passzív fogyasztásra, a fennálló társadalmi rend kritikátlan elfogadására „nevel”. Manipulál, álgényeket épít be a tanulók személyiségébe, amelyek a fogyasztói társadalmak elitjének az érdekeit szolgálják. Éppen ezért ő a társadalom iskolátlanítását javasolja, ami az ismeretszerzést demokratizálná.

Fontosabb alapelvei: a forrásokat, az információt széleskörűen hozzáférhetővé kell tenni; uniformizált tanmenetek helyett a tanuló természetes érdeklődésére kell építeni, azt kielégíteni. A tanár szerepe is megváltozna, egyenlő félként segítené a tanulót programja kreatív megvalósításában.

10.3 Az iskolai esélyegyenlőtlenségek okai

A modern társadalmak jogilag garantálják az egyenlő társadalmi tanulási esélyt állampolgáraik számára. Kérdés, hogy mennyire valósul meg ez az egyébként jogos kíváncsóság? Mit jelent a tudás társadalmi meghatározottsága? Van-e összefüggés a szülők társadalmi helyzete és gyermekeik iskolai teljesítménye között? Képes-e az iskola arra, „hogyan a különböző társadalmi rétegek gyermekeinek iskolába hozott, vagy az első években elért iskolai teljesítmény különbségeit csökkentse, kiegyenlítse?

10.3.1 A származás és a tanulmányi eredmények

Több vizsgálatot végeztek arról, hogy miként alakul a különböző társadalmi csoportok gyermekeinek iskolai eredménye iskola – és településtípusonként. Ha csupán egy iskolát néznénk a tendenciák minden bizonnyal hasonlóak lennének, de itt 320 iskola közel 2000 osztályának adatai alapján szemlélhetjük a tanulmányi átlagok eloszlását. (1. táblázat)

Mit mutatnak a táblázat adatai? Ami a legszembetűnőbb, hogy a legjobb és a legrosszabb helyzetű csoportok gyermekeinek átlagos tanulmányi eredménye között rendkívül nagy az eltérés. Különösen az általános iskolák esetében mély a szakadék, a különbség a szélső csoportok, a segédmunkások és az értelmiségiek gyermekei között több mint egy egész osztályzat (1,1-1,5).

Valamivel kisebb a rés a budapesti, és jóval nagyobb a falusi gyermekek között. Ez azt jelenti, hogy Magyarországon a települési lejtő nagyon meredek, egyáltalán nem mindegy, hogy valaki milyen típusú településen él.

1. táblázat – **Átlagos tanulmányi eredmények az általános és középiskolákban**

A tanuló apjának társadalmi csoportja	Általános iskolák			Gimnázium			Szakközépiskola		
	Budapest	Város	Község	Budapest	Város	Község	Budapest	Város	Község
Értelmiségiek	4,2	4,3	4,5	3,6	3,7	3,7	3,1	3,1	3,0
Vezető állásúak	4,1	4,2	4,2	3,5	3,4	3,6	3,0	3,1	2,7
Egyéb szellemi dolgozók	3,8	3,8	3,8	3,3	3,3	3,2	3,0	3,2	3,0

Szakmunkások	3,4	3,5	3,5	3,3	3,2	3,1	3,0	3,2	3,0
Betanított munkások	3,2	3,3	3,3	3,2	3,2	3,2	3,1	3,2	3,0
Segédmunkások	3,1	3,0	3,0	3,3	3,2	3,1	3,0	3,3	3,1
Mezőgazdasági Fizikai	-	3,0	3,2	3,5	3,3	3,1	3,0	3,3	3,1
<i>Együtt</i>	3,7	3,6	3,3	3,4	3,3	3,2	3,0	3,2	3,0
Értelmiségi és segédmunkás réteg közti különbség	1,1	1,3	1,5	0,3	0,5	0,6	0,1	0,3	0,2

Forrás: Ferge Zsuzsa: Társadalompolitikai tanulmányok, 113. oldal

A már második osztályban kialakult különbségek később sem csökkennek, sőt inkább még tovább mélyül a szakadék. Tehát az iskola a nivelláló, kiegyenlítő szerepet nem tudja betölteni. Az átlagosztályzatok különbségei eleve behatárolják a pályaválasztási, a tanulók a gyengébb bizonyítvánnyal alacsonyabb szintű iskolát „választanak”. Ennek a következménye a kialakuló tényleges esélykülönbség. Ferge Zsuzsa *Társadalmunk rétegeződése* című könyvében írja, hogy a hatvanas években Magyarországon az értelmiségi származású gyerekek középiskolába kerülési esélykülönbsége a segédmunkás szülők gyermekeihez képest négyszeres, az egyetemre jutásé pedig 19-szeres. A középiskolákban már csökken a különbség, de a gimnáziumok esetében még mindig jelentős.

Hogyan alakul ki a táblázatban látható nagy eltérés a különböző társadalmi helyzetű gyermekek iskolai átlagai között? A következőkben azokat a fontosabb iskolaszociológiai elméleti megállapításokat vesszük sorra, amelyek az iskolai hátrány kialakulását magyarázzák.

10.3.2 Az öröklődés szerepe

Nagy viták folytak, folynak arról, hogy az iskolai előmenetel mennyire meghatározott genetikailag, mekkora szerepe van az öröklődésnek. A környezet vagy öröklés vita még nem dőlt el. Nem igazolható a biológusok túlzó vélekedése, például hogy az iskolai teljesítmény 80 százalékban az öröklésen múlik, genetikailag meghatározott. Az sem, hogy az intelligencia-teszteknek perdöntő szerepe lehet abban, hogy a fehérekhez képest az etnikumok (például az USA-ban a feketék) alacsonyabb teszteredményei örökletes tényezőknek tulajdoníthatók. Feltételezhető, hogy az IQ tesztek bizonyos mértékig kulturálisan meghatározottak.

Úgy tűnik, „hogy a devianciák előfordulása gyakoribb a társadalom alsó rétegeiben (R. Merton), s valószínűleg több közöttük a genetikailag sérült is, azonban ezek nem magyaráznák az iskolai teljesítményekben a társadalmi rétegek között meglévő nagy különbségeket. A társadalomtudósok a társadalmi környezet fontosságát hangsúlyozzák, nem kizárva az öröklődés szerepét sem.

10.4 A családi tőkék különbözősége

Pierre Bourdieu francia szociológus elmélete szerint az egyén helyét a társadalomban erőteljesen meghatározza, mintegy kijelöli, hogy, a különböző tőkefeleségekkel milyen mértékben rendelkezik. Három tőkét különböztet meg, az **anyagit** (pénz), a **kapcsolatit** és a **kulturálisat**. Ezek egymásra átválthatók, konvertálhatók. Mit jelent a kapcsolati, vagy szimbolikus tőke fogalma? Az egyén vagy család kapcsolatrendszerét, amelybe beleszületünk. A kulturális tőke a családtagok által felhalmozott tudás, mindenek előtt az iskolai végzettség, a lakás művelődést szolgáló felszereltsége (könyvek, tömegkommunikációs eszközök, számítógép, stb.), ízlés, a szülők művelődési attitűdjei, végzett kulturális aktivitásai (színházlátogatás, zenélés, stb.).

Ezt a felhalmozott kulturális tőkét a család szinte észrevétlenül tovább adja a felnövekvő nemzedéknek. Az előnyösebb társadalmi helyzetű gyermekek a családi szocializáció révén elsajátítják, bőven részesülnek belőle.

Az anyagi különbség sem elhanyagolható, napjainkban éppen felértékelődik, de szerepe több szociológiai vizsgálat szerint a család kulturális tőkéjéhez képest kevésbé fontos. A társadalmi ranglétrán magasabban elhelyezkedők általában mindhárom tőkefeleségből többet birtokolnak, mint az alul lévők.

10.4.1 *Eltérő nyelvhasználat*

Basil Bernstein elméletét arról, hogy a különböző társadalmi csoportokhoz tartozó gyerekek beszédmódja eltér egymástól, ami hozzájárul a kedvezőtlen társadalmi helyzetűek iskolai hátrányához, későbbi kutatások is megerősítették. Bernstein úgy találta, hogy a középosztálybeliek gyermekei (fehérgalléros szülők) kidolgozott kóddal kommunikálnak, míg a munkásszülők (kékgallérosok) gyermekei korlátozott kóddal. S mivel az oktatás nyelve a középosztálybeliek nyelvhasználatára épül, az iskolában hátrányba kerülnek a kedvezőtlen társadalmi helyzetű tanulók.

Mi a különbség a két nyelvi kód között? A kidolgozott kódhasználat jellemzője, hogy elvontabb, kevésbé szituációhoz kötött, árnyaltabb, alkalmasabb az általánosításra. A korlátozott kóddal beszélő feltételezi, hogy mások is ismerik az adott kontextust, a családi, szomszédsági normákat, a szituációt, ezért sok utalószót, személyes névmást használnak. Ez a beszédmód vagy nyelvhasználat nem alacsonyrendű/ mégis hátrányos, összeütközhet az iskolában alkalmazott elméleti oktatással. Az eltérő beszédmód az eltérő szocializáció (pozicionális és személyiségközpontú) következtében alakul ki. A helyzetet súlyosbítja, hogy a használt tankönyvek világa, történetei, példái is a középosztálybeliek világából valók, számukra ismerősebbek.

10.4.2 Eltérő szülői aspirációk

Különbség van abban is, hogy kimondva vagy kimondatlanul mit várnak el a szülők gyermeküktől, mennyire fontos számukra a tanulás. Valószínű, hogy a szülői vágyakat befolyásolják a gyermek iskolai sikerei vagy kudarcai is. Meglepően nagy a különbség társadalmi rétegenként abban, hogy gyermekeiket a szülők milyen iskolába szánják. Az értelmiségi szülők döntő többsége minden gyermekét elsősorban gimnáziumba szeretné küldeni, míg a mezőgazdasági fizikai dolgozók, a segéd és betanított munkások többsége inkább szakmunkásképzőbe. Az előnyösebb társadalmi helyzetűek többsége a középiskolák közül a majdani felsőoktatási tanulmányokra jobban felkészítő gimnáziumot választják, míg a rosszabb helyzetűek a szakközépiskolát. (Ferge 1980, Gázsó 1989).

Több vizsgálat készült arról is, hogy hogyan alakul a szülők és az iskola kapcsolata társadalmi csoportonként. A rosszabb társadalmi helyzetű szülők hamarabb konfliktusba kerülnek az iskolával, és gyakran meg is szüntetik a kapcsolatot (Havas Gábor, 1973). Sok félreértés az eltérő értékrendszerből, a kommunikáló felek közötti társadalmi távolságból fakad.

10.5 Másodlagos szelekciós mechanizmusok

Ha több azonos típusú intézmény van környezetünkben, az adott iskola kiválasztása is bizonyos mértékig eltérő lehetőség a szülők számára. Kiválaszthatják a legjobbat, vagy kaphatják a leggyengébbet, de már ez is társadalmi helyzetük függvénye. Az előnyös választáshoz megfelelő információra van szükség és jó kapcsolatokra (kapcsolati tőke). Az iskolán belül bekerülhet a gyermek egy olyan osztályba, ahol a legjobb tanárok tanítanak és a tanulók is válogatottak. Az iskola

belsőleg hierarchikus, vannak benne tagozatos osztályok és nem tagozatosok, tanulhatok piacképes nyugati nyelvet, vagy ami éppen marad. Ezeket az iskolán belüli kivételező vagy büntető folyamatokat nevezzük másodlagos szelekciónak.

Ezek a folyamatok az iskolában rejtett módon zajlanak. Általában valamilyen pozitív ideológiát kapcsolnak hozzá, például igen gyakran azzal érvelnek, hogy ezáltal jobban megvalósítható a tehetséggondozás, a nehezen nevelhető gyermekekből képzett kis csoportban „testre szabottabban” és eredményesebben tudnak velük foglalkozni, stb. A homogenizálás általában a jobb helyzetű családok gyermekeinek kedvez, a rosszabb helyzetű családok gyermekeit pedig sújtja.

A hetvenes években Csanádi Gábor és Ladányi János Budapesten vizsgálták az általános iskolák szelekciós mechanizmusait, s azt tapasztalták, hogy gyakran olyan gyermekeket helyeztek az eltérő tantervű (régebbi nevén kiegészítő (gyógy)pedagógiai) osztályokba, akik mentálisan nem voltak sérültek, hanem társadalmilag voltak hátrányos helyzetűek.

10.6 Iskola és mobilitás

A modern társadalmakban elterjedt vélekedés, hogy az iskola lett a társadalmi mobilitás legfőbb csatornája. Mit jelent ez a megállapítás? Egyfelől azt az illúziót kelti, hogy tanulással minden elérhető, az iskola jelöli ki leendő státuszunkat, s csupán szorgalmasan kell tanulnunk, hogy vágyaink teljesüljenek. A fejezet korábbi részében láthattuk, hogy nem csupán elhatározás, képesség és szorgalom dolga, hogy valóban elérjük a vágyott pozíciót. Esélyeinket lényegesen befolyásolják, determinálják származásunk, a család kulturális tőkéje, kapcsolataink, a nyelvhasználat módja, és még sorolhatnánk.

Még ha fenntartással is fogadjuk az iskolakritikusok ismerttetett aggályait, látnunk kell, hogy a kulturális újratermelés az iskolák, más

társadalmi intézményekkel együtt a társadalmi, gazdasági egyenlőtlenség folytonosságát tartják fenn. Az iskola önmagában keveset tud tenni az egyenlőbb társadalom kialakításáért. Ennek ellenére nem mondhatjuk, hogy a kijelentés az iskola mobilitási csatorna szerepéről teljesen hamis lenne. Alapvetően igaz, hogy a modern társadalmakban az iskolán keresztül történik az egyének státuszkijelölése. A modernizáció eredményeként egyre több jobb pozíció elérésére nyílik lehetőség, s ezekhez az iskolán keresztül, vagy közvetítésével vezet az út. Másrészt az uralkodó elit, a gazdasági hatalom képviselői sem tudják ma már hatalmukat fenntartani csupán az anyagi javak átörökítésével, számukra is szükséges az iskola elfogadtató, legitimáló közreműködése.

Magyarországon a társadalmi mobilitás az elmúlt ötven évben – európai mércével is – viszonylag magas volt. A nagymérvű mobilitást a modern társadalmakban általában olyan értéknek tekintik, amely a társadalom nyitottságára utal. Nálunk a mobilitás indítéka, sajnos, gyakran nem az egyén saját szándéka, hanem a kényszer volt (deklásszálás, téeszék előli menekülés, stb.). De kétségtelenül sokan tudták javítani helyzetüket szüleikhez képest (generációk közötti mobilitás), és – főleg tanulás révén – korábbi helyzetükhöz képest is (nemzedéken belüli mobilitás).

10.7 Irodalom

Andor Mihály szerk. Iskola és társadalom. Szerk.: Andor Mihály, Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 1998.

Bourdieu, Pierre: A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése. (Válogatott tanulmányok.) Gondolat, 1978.

Bowles Samuel: Egyenlőtlen iskolázás vagy a társadalmi munkamegosztás újratermelése.

In: Az iskola szociológiai problémái. 1974. 93–107. oldal

Ferge Zsuzsa – Háber Judit szerk. Az iskola szociológiai problémái. (Válogatott tanulmányok.) Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1974

Ferge Zsuzsa: Társadalompolitikai tanulmányok.

Gondolat, Budapest, 1980

Gaszó Ferenc: Társadalmi struktúra és iskolarendszer.

In: Társadalmi metszetek. Szerk.: Kovách Imre, Napvilág Kiadó, Budapest 2006, 206 – 224.

Giddens, Anthony: Szociológia.

Osiris, 1995.13. Fejezet. Oktatás, kommunikáció és média.

Háber Judit: Pedagógusok és iskola, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986

Kozma Tamás: Bevezetés a nevelésszociológiába.

Nemzeti Tankönyvkiadó, 1994.

Ladányi János – Csanádi Gábor: Szelekció az általános iskolában. Magvető Kiadó, Budapest, 1983.

Meleg Csilla szerk. Iskola és társadalom. Szöveggyűjtemény I – II. JPTE Tanárképző Intézet, 1996; 1999.

Társadalom és nyelv. (Szociolingvisztikai írások.) Gondolat, 1975.

Wallace, Richard Ch. and Wendy D. Wallace: Sociology. 2nded. Allyn and Bacon, 1989. Chapter 17. Education.

11 Házasság és család

Ebben a fejezetben a házasságról és a családról lesz szó. Mi a család, a házasság? Hogyan keletkeznek és változnak az idők során? Mi adja a család stabilitását, mit nyújt jó esetben számunkra, milyen feladatok (funkciókat) lát el, milyen típusai, működési zavarai vannak? Miért válnak el a modern társadalmakban olyan sokan? Miért csökkent a házasság intézményének népszerűsége az utóbbi évtizedekben a világ számos térségében? Mit jelent, hogyan alakul ki a családon belüli bántalmazás? Melyek a család alternatívái?

11.1 A család fogalma és típusai

A családról szinte mindenkinek van személyes tapasztalata, véleménye, mégis fontos megismernedni azokkal a törvényszerűségekkel, amelyeket a szociológia tárt fel. A meglepően sokféle családmódel közül mi elsősorban az európaiat vizsgáljuk és mutatjuk be, jelezve a változásokat, az eltérő szemléletmódokat.

Arra a kérdésre, hogy mi a család, sokféle válasz van. W. Burgess szerint a családot olyan személyek alkotják, akiket házasságkötés, vérségi kapcsolat vagy örökbefogadás fog egybe. A családban élő személyek közös háztartásban egy fedél alatt élnek. A család tagjai osztoznak egy közös kultúrában, amely valamilyen nagyobb társadalmi egység kultúrájából származik, de sajátos egyéni vonásokkal is rendelkezik. Burgess a családi élet problémájának azt a küzdelmet tekintti, amelyet a tagok szerepeikről alkotott elképzeléseik érvényesítése érdekében folytatnak. Ezeket a szerepeket a szocializáció során sajátítjuk el, részben tudatosan, részben szinte észrevétlenül. Meglehetősen hatnak ránk azok a minták, amelyekkel – elsősorban saját csalá-

dunkban – találkozunk. Megtanuljuk, hogyan kell viselkedni a gyermek, a testvér, az anya, az apa szerepben, de a nemi szerepeket is többnyire családban sajátítjuk el.

Talcott Parsons amerikai szociológus szerint a férfiak főleg instrumentális, a nők expresszív szerepet töltenek be. Az instrumentális szerep alapvetően technikai jellegű feladatokat jelent: ítélkezés, döntés, végrehajtás. Az expresszív a támogató, összhangteremtő, feszültségoldó feladat.

Általánosan elfogadott nézet, hogy a család több fontos funkciót tölt be.

11.2 A család funkciói

1.) A család reprodukciós szerepe. A reprodukció a társadalom utánpótlását, biológiai újratermelődését biztosítja. Az utóbbi évszázadokban a gyermekszülések száma a fejlett országokban erősen lecsökkent és időben leszűkült. Ennek következtében a családi élettartam jellege is megváltozott, a következő szakaszokat különböztethetjük meg: gyermeknélküli, kisgyermekes, iskolás korú gyermekes család, gyermekeit már kibocsátott időszakú aktív, majd inaktív házaspár család.

Régen az európai családban a szülőképeség határáig folyamatosan születtek gyermekek, s közülük sokan meghaltak. A világ népesedési térképe tarka képet mutat, a fejlődő országok túlnépesedési gondokkal küzdenek, a fejlett ipari országok, köztük Magyarország lélekszáma fogy. Magyarországon évente kb. 40 000 fővel csökken a népesség képletesen egy Gyöngyös nagyságú város tűnik el évente. A csökkenés egészségtelen demográfiai folyamat, amely nemcsak közérzeti, hanem társadalmi, gazdasági szempontból is kedvezőtlen.

2-3.) *Gazdasági és fogyasztási funkció.* A pásztorkodó, az agrár és kézműves társadalmakban a mainál jóval erősebb volt a családok gazdasági szerepe, különösen a nagycsaládokban. Az ipari forradalom óta előtérbe került a tágan értelmezett fogyasztás, például napjainkban az étkezés mellett a közös televíziózás, kirándulás, üdülés, voltaképpen a szabadidő eltöltése. Ugyanakkor bizonyos területeken, például korábban a háztáji gazdaságokban, vagy a mai földhasználatban újraéledt a közös gazdálkodás. De ez a változás nem meghatározó, a fő tendencia a fogyasztási szerep erősödése.

4.) *Szocializáció.* A család rendkívül fontos szerepet tölt be az érték közvetítésben, a kulturális tőke átörökítésében (P. Bourdieu), a mintanyújtásban, a szerepek és a különféle viselkedésmódok megtanulásában. A család közvetíti a társadalmi normákat, elvárásokat, a családban tanulják meg a gyermekek azokat a szerepeket, amelyek alkalmassá teszik őket arra, hogy beilleszkedjenek a társadalomba.

A családi szocializáció főleg utánzás útján megy végbe, a gyermek követi a modellként szolgáló szülő viselkedését, magatartási mintáit. Konzekvens szülői magatartás esetén erős azonosulás (identifikáció) jöhet létre. A minták inkább motivációs és értékorientációs jellegűek, ritkán érik el a mindennapi magatartást előíró normák szintjét.

Történetileg a család szocializációs szerepe extenzitását tekintve egyre szűkült, különféle társadalmi intézmények léptek be és vettek át tevékenységeket. Például az iskola, később az óvoda és a bölcsőde, a szülőotthon, a kórház, vagy az idősek otthonai. Még száz évvel ezelőtt is a mezőgazdasági szakismeretek nagy részét a család közvetítette, amelyeket ma már mezőgazdasági szakiskolákban tanulnak meg a gyerekek. Napjainkban gyakran a társadalmi intézmények túlzott szerepvállalását bírálják, ezek egy részét a család szeretné visszavenni, saját kompetenciájába vonni. A túlzott medikalizáció ellenhatásaként humanizáló szándékkal alakult ki a fejlett országokban az otthoni születési mozgalom, vagy újra előtérbe kerül a kórházi helyett az

otthoni halál választása. Az iskolák manipuláló szerepét bírálta erőteljesen Iván Illich, a hatvanas-hetvenes években, javasolva a társadalom „iskolátlanítását”.

5.) *A felnőttek pszichés védelme.* Intim, feszültségszabályozó szerep. A család erős érzelmi köteléket jelent tagjai között. Az anya, az apa és gyermeke(i), a férj és feleség, a testvérek közötti szeretet és intimitás meghatározó eleme a családi együttélésnek. Olyan szükséglet, amely kielégületlensége esetén válságba sodorhatja a családot. Jó működés esetén a család segít az iskolai, munkahelyi sérelmek, kudarcok, stresszhelyzetek feldolgozásában, csökkenti, oldja a feszültséget.

A családi intimitás növekvő jelentősége a polgári társadalmak kialakulásától figyelhető meg, összefüggésben a női szerepváltozással. Elkülönült a munkahely és a család. A család intim közösséggé, a magánélet centrumává vált, menedékké, amely biztonságot nyújt tagjainak.

Winch külön említette a család *politikai* funkcióját, amely a családon belüli konfliktusok megoldását, a családon belüli rend fenntartását, a külső környezethez, intézményekhez való alkalmazkodást jelenti. Ezt a tradicionális társadalmakban többnyire a család státuszát képviselő háztartásfő, az apa látja el.

A család társadalmi *kiscsoport* és egyúttal *intézmény* is. Mint kiscsoportnak az erősségét több tényező biztosítja:

- 1) multifunkcionális, több fontos szükségletet elégít ki;
- 2) elsődleges, primer csoport, a személyiség alakításában meghatározó szerepet játszik. A legtöbb időt ennek a kiscsoportnak a keretében töltjük el;
- 3) a család, mint a kiscsoportok általában, összekötő kapocs az egyén és a szélesebb társadalom között.

Intézményszerű vonásai, hogy deklaráltan a társadalom legkisebb alapegysége, amelynek működését törvények szabályozzák. A tagok jogai és kötelezettségei rögzítve vannak.

11.3 Családformák, háztartás

A nukleáris vagy kiscsalád (családmag) a szülők és közvetlen lezármazottaik együttélését jelenti. Nagycsalád vagy kiterjesztett család az, amikor a rokonok több mint két generációja él együtt közös háztartásban (általában a nagyszülő(k), szülők és a gyermek(ek)). Csonka vagy hiányos családról akkor beszélünk, ha az egyik szülő nem él együtt a kiscsaládban.

A családokat zártságuk és nyitottságuk szerint is megkülönböztetjük. Zárt családnak az olyan családokat hívjuk, amelyek kevés külső kapcsolattal rendelkeznek, társadalmi kapcsolataik szűkek. Az ilyen család kedvez a magas fokú belső intimitás kialakulásának, de hátránya, hogy kevésbé érvényesülhet benne a külső kontroll. Az esetleg kialakuló deviáns magatartásformák sokáig rejtve maradnak. A nyitott család sok külső kapcsolattal rendelkezvén gyakran nem teszi lehetővé a családi intimitás megfelelő kialakulását, ugyanakkor ezekben jól működik a társadalmi kontroll, erősen kapcsolódnak környezetükhöz. A szociológusok a félig nyitott vagy félig zárt családformát tartják jobbnak.

A háztartás együtt lakó, együtt fogyasztó, a megélhetési költségeket közösen viselő emberek csoportja, akik általában, de nem feltétlenül rokonok.

11.4 Házasságtípusok

Házasságkötésnek hívjuk azt az aktust, amellyel felnőttek egymással házastársi-családi kapcsolatot létesítenek. Házasságon általában

magát a kapcsolatot értjük, annak egész folyamatát a létesítéstől a megszűnésig. A jogi cselekmény nélküli tartós együttélést élettársi kapcsolatnak nevezzük. A házasságoknak, illetve az együttélésnek változatos formái alakultak ki és léteznek napjainkban is.

Monogám házasság: egy férfi és egy nő házasságának együttélése. **Poli-gám házasság,** ahol egy férfinak vagy nőnek több házastársa van. A poligámián belül három alapesetet különíthetünk el: poliandriának (többférjűség) nevezzük azt, amikor egy nőnek több férje, poliginianak (többnevelés) azt, amikor egy férfinak több felesége van, csoportházasságról akkor beszélünk, amikor több férfi és több nő él együtt közösen házasságban.

Az utóbbi időben felmerült és vitatott kérdés, hogy az azonos nemű felnőttek házasságszerű együttélését jogilag érvényes házasságként elismerjék-e, s különösen az, hogy örökbe fogadhatnak, nevelhetnek-e gyermekeket.

A házasságkötés a társadalmakban szigorúan szabályozott, különösen a vérokonok házassága vonatkozásában. A tilalom társadalmanként és korszakonként a rokonok eltérően széles körére terjedt ki (például csak az első unokatestvérekre, vagy a másodikakra is, vagy még szélesebb körre). A vérokonok tiltott házasságát és/vagy tiltott szexuális kapcsolatát *vérfertőzésnek (incestus)* tekintik.

Endogámiának a csoporton (törzs, klán, falu) belüli, **exogámiának** a csoporton kívülivel kötött házasságot nevezzük. Házassági **homogámia** az a házasságkötés, amikor egy adott társadalmi osztályon, rétegen, etnikumon, vallási felekezeten belül történik, **heterogámia**, amikor a vőlegény és a menyasszony más-más csoport tagja.

11.5 Válás

A házasság felbontását, a házastársak különválását válásnak nevezük. Gyakran előfordul, hogy a jogi válás és a tényleges különválás nem esik egybe. A válási arányszámok növekedése lehet annak a következménye is, hogy a tényleges különválást a korábbinál nagyobb arányban követi a jogi procedúra. Természetesen csupán ezzel nem magyarázható a válások ilyen nagymérvű emelkedése. Nézzük előbb a magyar adatokat, majd megfogalmazzunk néhány általánosabb tendenciát.

Nyers válási arányszámnak nevezzük az ezer lakosra jutó válások számát. Ez nálunk a második világháború után emelkedett 1,0 fölé, az 1970-es évek közepén 2,6-2,8-ra nőtt, majd a 90-es évek közepére 2,4-re csökkent. A házasságkötések száma az utóbbi években a felére esett vissza. Míg az ötvenes években ezer lakosra 10-11, addig 1995-ben már csak 5,2 házasságkötés jut, ami 2005-re 4,4-re csökkent.

A válások várható gyakoriságát nagy pontossággal becsülhetjük az ezer házasságra jutó válási számból. Az utóbbi időszakban egy évben ezer házasságkötésre kb. ötszáz válás jut. (2003-ban 1000 házasságkötésre 522 válás esett.)

Miért nőtt meg csaknem mindenütt a válások gyakorisága? Az okok összetettek, összefüggnek a társadalmi változással. A házasság hosszú időn keresztül gazdasági szövetség, a vagyon és rang továbbörökítésének meghatározó színtere volt. A párválasztás anyagi szempontjai elsődlegesek voltak, a párválasztást a szülők erősen befolyásolták és kontrollálták. Az urbanizáció révén a nők is tömegesen bekapcsolódtak a társadalmi termelésbe, keresőkké váltak, gazdasági függetlenségük növekedésével csökkent a kiszolgáltatottságuk.

A romantikus szerelemeszmény általánossá válásával a párválasztás szabadabbá, a házasság az érzelmek változása miatt

sérülékenyebbé vált. A szűk családból kikerülve megnőtt a házastárs összehasonlításának, új kapcsolatok teremtésének a lehetősége. A modern társadalmakban a nők jogait egyre inkább elismerik mind a házastárs megválasztásában, mind a családi döntések meghozatalában. Lényeges változás, hogy a szekularizáció révén csökkent a válás miatti megbélyegzés, fontos továbbá a válási jogszabályok enyhülése, a vétkes „ellenfélrendszer” vétkes-mentessé alakulása, a közös megállapodás széleskörű elfogadása. Ma még nagy a különbség az országok válási törvényei között, de általános tendencia a válási szabadság kitérülése.

Magyarországon a válás gyakran az alkoholizmus és a férj bántalmazó magatartásának, a szexuális és érzelmi elhidegülésnek, a nem megfelelő lakásviszonyoknak a következménye.

Feltehető a kérdés úgy is, vajon tekinthető-e a válások számának emelkedése a házasság intézménye válságjelének? Régebben kevesebb volt a rossz házasság vagy éppen ellenkezőleg, a házasság együttélés felértékelődése tükröződik a gyakoribb válásban? Mindkét feltételezés indokolt, a válás oka lehet a házassággal szemben támasztott nagyobb elvárás, aminek az adott házasság nem tud megfelelni, s a felek tartalmasabb kapcsolatot remélnék egy új, jobb házasságban. Ezt látszottak igazolni a magas újránházassági arányok. Magyarországon az utóbbi évtized adatai (magas válási arány, erősen lecsökkent házassági, újránházassági gyakorlat és a fiatalok körében is rapid módon terjedő házasság nélküli együttélési formák) viszont válságjeleknek tűnnek.

A kilencvenes években tapasztalt változások a házasság együttélési forma népszerűségének csökkenését bizonyítják. A házassági életkor kitolódik, a fiatalok jelentős része az előző évtizedekhez képest halasztja házasságkötését. Egy részük így tovább marad gyermekstátuszban a szülői házban, más részük pedig az élettársi viszonyt

választja a házasság helyett. Az újabb kutatások szerint a házasság több értéke, fontossága is megkérdőjeleződött, nőtt az élettársi viszony és a válás elfogadottsága. (Tóth, 1999)

Cseh-Szombathy László vizsgálataiból ismert, hogy a családi értékek változnak, új elem például, hogy sokak számára az első házasság sem jelent egész életre történő elköteleződést, eleve bekalkulálják a „korrekció” lehetőségét. Felerősödött a túlzott elköteleződéstől való félelem, a racionalitással szemben az irracionalitás, a spontaneitás, a tekintéllyel szemben a teljes egyéni szabadság előtérbe helyezése. Ezek a posztmodern értékek nem álltak össze egységes rendszerré, de jelenlétük érzékelhető, elsősorban a fiatalok házassággal kapcsolatos értékeiben és gyakorlatában.

Több vizsgálat készült a válás hatásáról mind az elvált házastársak, mind a gyermekek körében. A válás hosszú folyamat az együttéléstől a különélésig. A fizikai válást általában megelőzi a szociális elkülönülés, amikor legalább az egyik partner, többnyire a kezdeményező új célokat fogalmaz meg, új életstílust alakít ki, új barátokat talál, ahol a párja nincs jelen.

A válás során általában közös érzés az elválástól való félelem, szorongás, a házastárs hirtelen eltűnése pánikot válthat ki, ritkábban felszabadult örömet a visszanyert szabadság miatt. Az elvált felek a válás utáni kapcsolat különféle stratégiáit alakítják ki. A gyerekes családoknál előnyös kiegyensúlyozott, gyűlölködés-mentes kapcsolatot kialakítani a volt férjjel, feleséggel. A gyermekeket szinte kivétel nélkül megviseli szüleik válása, intenzív érzelmi zavarokat élnek át. Nagyobb részük alkalmazkodik új körülményeihez, de sokan (egy kutatás szerint 5 év múltán egyharmaduk) depressziótól szenvednek, magányosak, elégedetlenek új életükkel. Gyakran keserítik meg a gyermekek életét az új családban a mostoha, az igazságtalan megkülönböztetések és méltánytalanságok. Az egyszülős családokban az egészséges szocializációt nehezíti az eltérő nemű szülő hiánya, amelyet a fiúk esetében

még felerősít az óvodás és kisiskoláskor azon sajátossága, hogy ezekben az intézményekben a nevelők túlnyomó többsége nő.

11.6 Bántalmazás a családban

A *megrontás* olyan nemi aktus, amelyet felnőttek kezdeményeznek a törvény szerint nagykorúnál fiatalabb gyermekkel szemben. Rejtett, de korántsem ritka jelenség, s a leggyakrabban családon belül fordul elő. A társadalmi hierarchia minden szintjén találkozhatunk vele, de a kedvezőtlenebb helyzetű csoportokban gyakoribb.

A *vérfertőzés* közeli rokonok közötti szexuális kapcsolat, amikor felnőttek csecsemőt, gyermeket használnak szexuális céllal. A kapcsolat lehet átmeneti jellegű vagy tartós. A vérfertőző kapcsolatok döntő hányada apa és lánya, vagy mostoha apa és lánya közötti viszony, de előfordul nagybácsi és unokahúg, testvérek, apa és fia, apa és lánya, nagyszülő és unoka között is.

Ezekben a kapcsolatokban gyakori a kényszer, az erőszakkal való fenyegetés, ritkán az is előfordul, hogy gyerekek önként vesznek részt a kapcsolatban. A felnőtt családtag szexuális abúza, visszaélése a gyerekek túlnyomó többsége számára visszataszító, felzaklató, és tartós sérüléseket, traumát okoz. Erre utal, hogy több vizsgálat szerint a prostituáltak, kábítószer-fogyasztók, fiatalkorú bűnözők között nagy arányban vannak olyanok, akik gyermekkorukban szexuális visszaélés áldozatai voltak.

A **bántalmazások** nem feltétlenül szexuális jellegűek, és nem mindig gyermekek ellen irányulnak. Az áldozat igen gyakran a feleség vagy az élettárs, ritkábban a család felnőtt férfi tagjai. A leggyakrabban a férfiak bántalmazzák fizikailag a család tagjait. A női erőszak szintén gyakori, de korlátozottabb és rendszertelenebb, mint a férfiaké, és ritkábban okoz tartós testi sértést.

Az asszonyverés kulturális elfogadottságát fejezi ki a közmondás is: a pénz számolva, az asszony verve jó. A feleségbántalmazás mellett nem ritka a feleség – gyakran a gyermekek előtti – megerőszkolása. Morvai Krisztina *Erőszak a családban* című könyvében meggyőzően bizonyítja, hogy ezekben az aktusokban a meghatározó elem nem a szexualitás, hanem a hatalomérvényesítés, a másik fél megalázása.

A gyermekek családon belüli fizikai bántalmazása az európai kultúrában széleskörűen elfogadott. Pedig a szülők brutalitása, a verés is maradandó nyomokat hagy a személyiségben, megzavarja az egészséges szocializációt.

11.7 A házasság és a család alternatívái

Noha a család intézményét gyakran bírálják, lényegében nincs igazi alternatívája. A kommuna, amelyet a családnál közösségibb életformának tételeztek, nem vált általánossá. Működésük többnyire kísérleti jellegű.

Az 1960-as években a hippy-mozgalom időszakában sok kommuna alakult, ahol érvényesült a teljes szexuális szabadság és a gyermekek felnevelésének kollektív felelőssége. Olyan kommunák is létesültek, amelyben a párok monogám kapcsolatban éltek, az együttműködés a termelésben és az utódok gondozásában, nevelésében valósult meg.

A kommunális életforma egyik mai példái az izraeli kibucok. A kibuc eredetileg kollektív mezőgazdasági vállalkozás volt, családok és egyének olyan közössége, amely a termelésen kívül együttműködik a gyermekek felnevelésében. A kibuc tagjai a modern társadalmak individualista, versenyközpontú életformáját utasították el, de a kezdeti radikalizmus konvencionálisabb életmód irányába változott.

A házasság nélküli *együttélés* egyre inkább terjed Európában és Amerikában. Az együtt élő párok többsége bizonyos idő után, általában a gyermek megszületése után házasságot köt. Ez az együttélési forma régen inkább a falusi térségekben fordult elő, ma főleg a főiskolások és egyetemi hallgatók körében gyakori. Jórészt ennek az együttélési formának a következménye, hogy a házasságon kívül született gyermekek aránya több nyugat-európai és északi országban 30-50, Magyarországon 35 százalék. Több vizsgálat megállapította, hogy ezek az együttélési formák sem tartósabbak a házasságnál.

Az *egyedülállók* aránya a modern nyugati társadalmakban nő. Az egyedül élést tudatosan vállaló (single) 25-45 éves korúak motivációi egy vizsgálat szerint: az egyedül-élés elősegítette a karriert, változatosabb szexuális élményekben részesültek, szabadabb, függetlenebb életet élhettek. Ugyanakkor szenvedtek a magánytól és az elszigeteltségtől, s nehéz volt olyan világban élniük, ahol a korukbeli emberek többsége házasságban él.

11.8 Irodalom

Andorka Rudolf: Bevezetés a szociológiába. Osiris, Budapest, 1997

Berger, Peter – Hansfried Kellner: Valóságfelépítés a házasságban.

In: A fenomenológia a társadalomtudományban.

Szerk.: Hernádi Miklós, Gondolat, Budapest, 1984, 431-453. o.

Cseh-Szombathy László: A családi értékek változása, és ennek hatása a családi funkciók alakulására.

In.: Társas kapcsolatok, Szerk.: Utasi Ágnes, Gondolat 1991, 7-19. o.
Cseh-Szombathy László: Családszociológiai problémák és módszerek.

Gondolat, Budapest, 1979

Giddens, Anthony: Szociológia. 12. fejezet. Rokonság, házasság és a család; Osiris, Budapest 1995.

H. Sas Judit: Nőies nők és férfias férfiak, Akadémiai K., Budapest, 1988
Morvai Krisztina: Terror a családban. Kossuth Kiadó, 1998

Tóth Olga: Családformák és együttélési minták a mai magyar társadalomban. In: Szerepváltozások, Szerk.: Pongrácz Tiborné – Tóth István György, TÁRKI – Szociális és Családügyi Minisztérium, 1999

Somlai Péter: Konfliktus és megértés.

Gondolat, Budapest, 1986

Utasi Ágnes: Családok és életstílusok,

MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet, Budapest, 1989

12 Gazdaság és szervezet

A fejezet áttekinti a gazdálkodási formák történelmileg változó típusait M. Weber és K. Bücher nyomán. Megismerteti az olvasót a társadalmi tőke fogalmával, megjelenési formáival, a személyes kapcsolatoknak és a bizalomnak illetve a normakövetésnek a gazdasági életben játszott fontos szerepével. Foglalkozik a munkaszervezetek típusaival és azzal az átalakulással, melyet a munka humanizálásának nevezünk. A kézműipartól a gyáripar kialakulásáig tartó folyamat mellett a nemzetgazdasági szintű gazdasági koordináció változásait is megismerhetjük Polányi Károly és Kornai János modelljei alapján.

12.1 A gazdálkodás történelmi típusai

Az emberi társadalmak szerveződését évezredek óta erősen meghatározza az anyagi javak megtermelésének, fogyasztásának módja, a társadalmi valóságnak az a területe, amit gazdaságnak nevezünk. Max Weber (1987) szerint *gazdaságról* akkor beszélünk, ha a szükségletek fedezésére szolgáló javakból – eszközökből vagy cselekvésekből – a cselekvők becslése szerint a szükséglethez képest szűkös készlet áll rendelkezésre, és ez a tény egy sajátos – magát a tényt számításba vevő – viselkedés okává válik. Ahhoz, hogy a szűkösen rendelkezésre álló javakat megszerezzük, javunkra fordítsuk, felhasználjuk, cselekedeteinket, időnket, tereinket sajátosan megszervezzük. Azok a cselekvésformák, intézmények, szervezetek, amelyek gazdasági cselekvéseink számára keretet biztosítanak a történelem során, sokszor változtak.

Weber szerint a gazdálkodás két különböző szempontot követhet. Ha valaki egy meglévő saját szükségletet kíván fedezni, ***háztartásról***

beszélünk. A másik típus a haszonszerzésre irányuló gazdaság – a **vállalkozás** – a kívánt javak szűkösségét arra használja fel, hogy a szűkös javak fölötti rendelkezésből nyereséget húzzon. A vállalkozó a gazdasági tranzakció során a leendő haszon reményében tőkét fektet be, és nyilvántartja a befektetéseket és a hozadékat, vagyis **mérleget készít**.

A háztartás és a vállalkozás, mint a gazdaság működésének típusai különböző történelmi korokban és társadalmakban más-más súlyt képviseltek és a társadalmak jellegét, szerveződését erősen befolyásolták. A gazdasági fejlődésnek a közép- és nyugat-európai népek történelmében – Karl Bücher nyomán – három fő szakaszát különíthetjük el.

A **zárt háztartás** fokán a tisztán szükségletre termelés és a csere nélküli gazdaság jellemző. A gazdálkodásnak ezen a szintjén a javakat ugyanabban a közösségben használják fel, amelyikben megtermelték. Nincsenek a javak forgalmazására és termelésére a háztartásoktól elkülönülő szervezetek, üzemek. Nem csak a javak előállítására és fogyasztására történik családi, háztartási keretek között, hanem a tudás, az ismeretek átadása, az igazságszolgáltatás, és a védelem megszervezése is.

A **városgazdaság** fokát a közvetlen csere és adott vevőkörré termelés jellemzi. A javak a termelő gazdaságból közvetlenül a fogyasztó gazdaságba kerülnek. A jószág készítője előre tudja, hogy ki fogja az előállított terméket felhasználni, a termékek testre szabottak. Az oktatás, az igazságszolgáltatás, a védelem megszervezése már nem a háztartások, hanem a település, a város feladata. A gazdaságnak ezen a fokán a javak nem kerülnek kereskedelmi forgalomba.

A **nemzetgazdaság** az árutertermelés, a javak forgalmának foka, melyben általában vállalkozásszerűen termelik a javakat, amelyek a gazdaságok egész során haladnak át, míg felhasználásra kerülnek. Míg a zárt háztartás tőke nélküli gazdaság, a városgazdaság és a

nemzetgazdaság fokán a kereskedelmet és a termelést szolgáló javak tőkeként funkcionálnak. A nemzetállamok kialakulásával a védelem, a jogszerűség biztosítása, az oktatási, egészségügyi szolgáltatások állami szinten szerveződnek (Bücher, 1997.).

12.2 A társadalmi tőke

Mint Bücher tipológiájában látjuk, a tőke a gazdaság bizonyos fokán jelenik meg, hiszen akkor mondhatjuk, hogy a gazdaságban a javak tőkeként funkcionálnak, ha azokat nyereségszerzés céljából fektették be, és a gazdasági folyamat célja többletjövedelem termelése.

Pierre Bourdieu (1997) a termelőeszközök vagy pénztőke formájában működő gazdasági tőke mellett két további tőkefajtaát különböztet meg: a kulturális és a társadalmi tőkét. A *társadalmi tőkét* a társadalmi struktúra különböző aspektusai képezik, amelyek megkönnyítik a struktúrán belül az egyének gazdasági cselekvéseit, akár közvetlen személyes kapcsolatok, akár a tágabb környezetben érvényes értékek, normák, viselkedésminták, hatalmi vagy bizalmi viszonyok formájában öltenek testet. A társadalmi tőke – mint a tőkék minden más formája – lehetővé teszi bizonyos célok elérését, az egyén által birtokolt javak gyarapítását, és átváltható (konvertálható) más tőkefajtaákra.

Míg a tárgyi tőke kézzelfogható, megfigyelhető anyagi formában, a kulturális tőke pedig az egyén által elsajátított készségekben, illetve az ezt igazoló bizonyítványokban és kulturális javakban ölt testet, a társadalmi (kapcsolati) tőke a legkevésbé megfogható, mivel a személyek közötti viszonyokban létezik. Ezeket a jószágokat azért tekinthetjük tőkének, mert saját értékük megsokszorozására képesek, és átválthatóak (konvertálhatóak) más tőkejavakká.

A gazdaságban tőkeként funkcionálhatnak a személyes kapcsolatok éppúgy, mint a normák működése, a bizalmi és a hierarchikus viszonyok. A kapcsolathálóok szerkezete a gazdaság működésére

különböző hatást gyakorol, az összefonódás és a széttöredezetttség különböző gazdasági eredmények, kimenetelek oka lehet. Túlzottan szétdarabolt piac esetén, ahol a gazdasági cselekvők között nincsenek közvetlen, személyes kapcsolatok, az egyének elsősorban profitmaximalizálók, nincsen köztük megfelelő információáramlás, és hiányoznak a gazdasági cselekvést orientáló normák, tradíciók. A háló széttöredezetttsége csökkenti a viselkedés egyneműségét. (Például a piacon az eladók számának túlzott megnövekedése az árak sokféleségét eredményezheti.) A bizalom hiánya lehetetlenné teszi a hatalomnak és az erőforrásoknak másokra történő átruházását, akadályokat gördítve például a vállalatok létrehozása elé.

A háló összefonódása, a gazdasági cselekvés társadalmi beágyazottsága azt jelenti, hogy a szereplők koordinálják cselekvéseiket, és a normák, tradíciók, közösségi elvárások hatása erős. A háló összefonódása például a munkaerő-piacon az azonos szinten elhelyezkedő alkalmazottak bérének kiegyenlítődését eredményezheti, a vállalkozások közötti kapcsolatokban pedig együttműködést, kooperációt eredményezhet.

A gazdasági cselekvésnek a diffúz rokoni és baráti kötelezettségekbe való beágyazottsága esetén – a bizalmi viszonyok működése révén – a vállalatok könnyen létrejönnek. A túl szoros társadalmi kötelek azonban sokszor megnehezítik a gazdasági szervezeten belül a racionális szempontok érvényesítését. Éppen ezért mondja Granovetter, hogy a gazdálkodás szempontjából az ún. „gyenge kötések” teremtenek a legkedvezőbb társadalmi feltételeket. (Granovetter, 1988.)

12.3 Szervezetek a gazdaságban

A gazdálkodás formáinak történelmi változása azt is jelenti, hogy a gazdasági folyamatok új szervezeti keretek között zajlanak a modem

ipari társadalmakban. A racionális szervezetek két típusa a bürokrácia és a gyár.

A társadalomkutatók egyet értenek abban, hogy a bürokratikus szervezetek a modern, racionálisan szerveződő társadalom működésének nélkülözhetetlen feltételei, melyeket Max Weber az alábbi sajátosságokkal jellemez:

- ❖ a szervezet érdekeit szolgáló szabályok felállítása és betartása;
- ❖ az ügyintézés alapja a szaktudás és szakképzettség;
- ❖ az ügyintézés meghatározott előírásokhoz, eljárásokhoz igazodik és kiterjedt az adatfeldolgozás;
- ❖ a szervezeten belüli munkamegosztás révén rögzítettek a hatáskörök és a szervezet felépítése hierarchikus;
- ❖ az ügyvitel írásbeli;
- ❖ a hivatalnokok kinevezésének elve érvényesül, és a fizetés a pozíciótól és a szolgálati időtől függ;
- ❖ egyenlő bánásmód minden alkalmazottal és ügyféllel szemben;
- ❖ a szabályok a vezetőkre és az alkalmazottakra egyaránt vonatkoznak;
- ❖ a bürokratikus szervezet alkalmazottja munkakörét nem használhatja fel személyes céljaira. (Weber, 1970.)

Míg Weber a hatékonyan működő modern társadalom lényeges elemének tekinti a bürokratikus szervezetet, Michel Crozier (1981) rámutat a bürokrácia működésének nem kívánatos következményeire. A bürokratikus szervezet túlságosan személytelennek és merevnek tartja, amely csak válságok árán képes az alkalmazkodásra.

A tömegtermelés az ipari társadalmakban gyárakban folyik, melyek célja az előállított termék költségeinek minél drasztikusabb csökkentése. Ennek eszköze a munka gépesítése, a termelési folyamatban résztvevő élőmunka mennyiségének redukálása, a munkafolyamat szétDarabolása szaktudást már nem, vagy alig igénylő apró

mozzanatokra. A gyár hatékonyságát a 20. század elején és sok helyen még ma is az un. tudományos munkaszervezés, a **taylorizmus** biztosítja, amely a dolgozók minden mozdulatát racionálisan megtervezi, s amelynek szülötte a szalagrendszerű termelés.

12.3.1 A munka humanizálása

A taylorizmust meghaladó első üzemszociológiai kutatásokat Elton Mayo végezte az 1920-as években Amerikában a Western Electric Hawthorne-i üzemében. A munkatermelékenység javítását célzó vizsgálatok eredményeképpen született meg a munkahelyen belüli emberi kapcsolatok fontosságát hangsúlyozó *human relations* irányzat. Ennek lényege, hogy a munkacsoporton belüli emberi kapcsolatok és a csoportöntudat nagyobb mértékben hozzájárul a munkateljesítmény növekedéséhez, mint a munkavégzés fizikai körülményei.

Ezt követték a hetvenes évek svéd autóiparában a munka humanizálása érdekében megvalósított kiscsoportos foglalkoztatási formák, a rugalmas munkaidő bevezetése, a munkahelyek rotációja révén a magas képzettség biztosítása a foglalkoztatottak körében, a munkamegosztással, anyagbiztosítással, ellenőrzéssel kapcsolatos csoportmegbeszélések, problémamegoldó csoportok létrehozása. Hasonló változásokat hoztak az USA-ban a Tavistock Intézetben folytatott empirikus kutatások, melyek a munkakörök horizontális és vertikális kiterjesztését eredményezték, és a nyolcvanas években a nyugati országok által Japánból átvett un. minőségi körök (Quality Circles), a meghatározott időre szerveződött korlátozott létszámú moderált problémamegoldó és tanuló csoportok.

A kilencvenes évek munkaszervezeteiben a gazdasági recesszió és a verseny erősödése következtében fontosabbá vált a vevő- és ügyfélorientáltság, és a funkcionális munkamegosztás elvét felváltotta a teljes munkafolyamatot átfogó termelési egységek szegmentáris

elkülönülése, az un. önszabályozó körök létrehozása, a termékek vagy résztermékek egy-egy termelési egységben történő teljes kidolgozása.

A nagyiparban végbement változások a társadalomkutatók egy része szerint azt jelzi, hogy a tömegtermelés válságban van, és mindinkább teret nyer a kisipari, kézműipari termelés. A tömeggyártással szemben a kézműipari termelési modellre az jellemző, hogy a termelés folyamatában szerzett tapasztalatok a kézműves tudását gyarapítják, képességeit fejlesztik, és minél jobbak a gépek, minél több tapasztalat halmozódott fel, annál többre képes az iparos.

Míg a tömegtermelésben sztenderdizált termékek előállítása történik specializált erőforrások – betanított munka, specializált gépek – felhasználásával, a hetvenes évek óta szaporodó kisüzemekre egyedi vagy kisszériás termékek előállítása jellemző magasan képzett munkaerő és univerzális programozható gépek felhasználásával.

12.4 Kooperáció a gazdaságban

A világ iparilag fejlett országaiban az 1960-as évek óta világosan látszik, hogy a kisvállalkozások életképesek, fennmaradásuk a tömegtermelés uralma mellett sem kétséges. Érmek magyarázatára született meg az *ipari dualizmus elmélete*, melynek lényege, hogy a tömegtermelés paradox módon fenntartja saját ellentétes termelési módját, a kisipart azáltal, hogy specializált, célirányos gépeket igényel, amit ő maga a tömegtermelésben nem képes előállítani. A tömegtermeléshez szükséges javak, és azok sajátos piaca rendkívüli rugalmasságot igényel, amire csak magasan képzett munkaerő képes, és amely az iparosodást megelőző kézművességre volt jellemző. Ezáltal tartja életben a tömegtermelés a kézműves szektort, saját céljaira használva annak működését.

Az ipari dualizmus elve a japán kis- és nagyiparnak az együttműködésében valósult meg leginkább. A japán nagyüzemek az 1980-es

években átalakuláson mentek keresztül, melynek lényege a munkaadók és munkavállalók viszonyának átalakulása: a munkavállalók egész életen át történő foglalkoztatása mellett a kisvállalkozók alvállalkozókká válása, ami jelentősen csökkentette a nagyiparban a konjunktúrák és a fluktuáció okozta kockázatokat.

Az ipar történetében azonban több olyan kisvállalkozói területi szerveződés is ismert, amelyben a kézművesség megőrizte rugalmasságát és iparági sajátosságát. Ennek példái a **municipalizmus**, a **paternalizmus** és a **familiarizmus**. (Piore-Sabel, 1989)

A **municipalizmus**, a közösségi öngazgatás egy területi szerveződés valamely városközpont körül, amely központ bizonyos koordinációs feladatokat lát el. Ez a forma főképpen olyan iparágakban működött, ahol az üzemek viszonylag kis tőkebefektetést igényeltek. Főképpen Franciaországra volt jellemző, de a németországi kisiparosok területi szerveződése is ehhez hasonló. Németországban a kisipari szektor erőssége 1973-ig éppúgy köszönhető a municipalizmus elterjedésének, mint az ország vámpolitikájának, mely megakadályozta az amerikai tömegtermékek beáramlását, és az állami adó- és támogatási rendszernek, amely a hazai szerszámgyártás és ipari termelés erősítését célozta.

A **paternalizmus** a kézművesek olyan szerveződése, ahol a termelők egy nagy gyárba tömörültek, és amely forma ott alakult ki, ahol a termeléshez szükség volt egy drága gépre, amit az iparosok külön-külön nem tudtak megvásárolni.

A **familiarizmus** esetében a termelési egység alapja a család. A családtagok által birtokolt vállalkozások egy laza szövetséget alkotnak, és mindegyik egy-egy speciális munkafolyamatot végez.

A 20. század kisvállalkozásai kooperációinak Perrow (1993) két ideáltípusát különbözteti meg, a független alvállalkozókat és a

kisvállalkozói hálózatok modelljét. A *független alvállalkozók* nagy vállalatok köré történő szerveződése Japánban elterjedt kooperáció, ahol az integrációban önálló vállalatok vesznek részt, a beszállítók pedig tulajdonilag és szervezetileg teljesen elkülönülnek. Önállóságukból fakadóan a nagyvállalaton kívül másnak is szállítanak, s így a nagyvállalattól való függőségük számottevően csökken. A nagyvállalattal való kooperációra jellemző, hogy maguk is beleszólnak az árak kialakításába, a tervezésbe és a termékfejlesztésbe.

A *kisvállalkozói hálózat modelljében* több olyan termelő van, amelyhez a kisvállalkozók kapcsolódnak, és a kisvállalkozások egymással is megosztják információikat, felszerelésüket, munkaerejüket, szolgáltatásokat nyújtanak egymásnak. A kisvállalkozói hálózatokat kiépült, helyi és kormányzat által biztosított infrastruktúra veszi körül, például úthálózat, oktatás, pénzügyi szolgáltatások, ingatlanok, kereskedelmi szervezetek, marketing-szolgáltatások. Az ilyen jellegű hálózatok nem a nehéziparban, és nem is az extra termékek piacán jelennek meg, hanem főképpen a ruházati-, élelmiszer- és könnyűfémiparban, elektronikában, kerámia-, bútor, autóalkatrész-gyártásban, textil és csomagolóiparban, mezőgazdasági gépgyártásban stb.

12.5 A bürokratikus és a piaci koordináció

A gazdaság bürokratikus szerveződése nem csak vállalati, hanem nemzetgazdasági szinten is jellemezheti egy-egy társadalom működését. A társadalom koordinációs mechanizmusai alatt Kornai János (1989) kiváló közgazdasági elemzései nyomán nem csak a javak előállításának és forgalmazásának szabályozását értjük, hanem az oktatási rendszer, az egészségügy, a közlekedés, a médiák működésének mechanizmusait is. Kornai a gazdasági szervezetek közötti

koordináció négy tiszta típusát különböztette meg: a bürokratikus, a piaci, az etikai és az agresszív koordinációt.

A *bürokratikus koordinációra* jellemző, hogy a koordináló és a koordinált szervezetek között alá-, fölérendeltségi viszony van. A koordináló szervezet hatalma törvények és más adminisztratív eszközök által biztosított. Az alárendelt szervezet pedig pénzügyi függőségben van fölérendeltjétől.

Piaci koordinációról ott beszélhetünk, ahol a felek jogilag egyenrangúak, és a tranzakció célja nyereség szerzése. A szervezetek szabadon egyeznek meg az árakban, és a csere akkor történik meg, ha mindkét félnek érdemes eladni illetve venni. Az **etikai koordináció** szintén mellérendeltségi viszonyt feltételez, a tranzakció célja azonban nem haszonszerzés, hanem egy erkölcsileg kötelező norma vagy hagyomány követése. A tranzakció alapulhat viszonyosságon, egymás kölcsönös segítésének elvárásán, de lehet egyoldalú is. Az **agresszív koordinációra** szintén a felek közötti alá- fölérendeltségi viszony jellemző, szemben azonban a bürokratikus koordinációval, itt a tranzakciót nem jogi és adminisztratív szabályok kényszerítik ki, hanem önkényes erőszak.

Bár a fenti koordinációs formák tisztán egyetlen társadalomban sem működnek, az államszocialista gazdaságokra, így a magyarországra is az agresszív és a bürokratikus koordináció dominanciája jellemző az 1940-es évek második felétől a gazdasági rendszerváltás időszakáig. Csupán a társadalom politikai rendszerének megváltoztatásával és az állami tulajdon hegemoniájának megszüntetésével váltak igazán számottevővé a gazdasági szereplők nyereségmotivált horizontális kapcsolatai.

12.6 Irodalom

Andorka Rudolf: Bevezetés a szociológiába.

Osiris Kiadó, 1997.

Bourdieu, Pierre: Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke.

In.: A társadalmi rétegződés komponensei.

Új Mandátum Könyvkiadó, 1997.

Crozier, Michel: A bürokrácia jelensége.

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1981.

Granovetter, Mark: A gyenge kötések ereje.

A hálózatelmélet felülvizsgálata. Szociológiai figyelő, 1988. 3. sz.

Héthy Lajos – Makó Csaba: A munkásmagatartások és a gazdasági szervezet. Akadémiai Kiadó, 1972.

Kornai János: A hiány újratermelése.

In: Kornai János: Ellentmondások és dilemmák.

Magvető, 1983.15-63. o.

Kornai János: Bürokratikus és piaci koordináció.

In: Kornai János: Régi és új ellentmondások és dilemmák.

Magvető, 1989. 7-38. o.

Lengyel György – Szántó Zoltán (szerk.): A gazdasági rendszerek és intézmények szociológiája. Aula Kiadó, 1997.

Polányi Károly: Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet. Gondolat Kiadó, 1976.

Weber, Max: Állam, politika, tudomány.

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1970.

Weber, Max: Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai. 1. kötet. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1987.

13 Urbanizáció és területi egyenlőtlenségek

Ma a világ népességének fele városlakó. Tudományos becslések szerint egy negyed század múlva már kétharmada fog városokban élni. Hogyan alakult ki és miért gyorsult így fel a városodás vagy urbanizáció folyamata?

Mi a város? Hogyan jöttek létre? Milyenek voltak a városok régen, s milyenné alakultak napjainkra? Milyen tendenciák vannak, s mi várható, mit tudhatunk meg az urbanizációs elméletekből? Mit gondolt a Chicago-i Humán Ökológiai Iskola a városról? Tekinthető-e a város teremtett környezetnek?

Miért és hol alakulnak ki devianciák és patológiák, hogyan függ össze ez a jelenség a városi tömegességgel?

13.1 1. A városnövekedés tendenciái

A városok megszületése, kiemelkedésük a falutengerből történelmi távlatból tekintve viszonylag új fejlemény. A kedvező természeti adottságok mellett elsősorban a technikai fejlődésnek, új innovációknak az eredménye. Az évezredekben keresztül tartó lassú világfolyamat az utóbbi két évszázadban erőteljesen felgyorsult, s még további növekedésre lehet számítani, főleg a harmadik világ országaiban.

Arról, hogy mi a város, hosszú idő óta tudományos viták folynak. A kevés konszenzus egyike, hogy a város sűrűn lakott állandó település, ahol az emberek nem mezőgazdasággal foglalkoznak. A társadalomtudósok közül többen a faluval szemben azt hangsúlyozzák, hogy

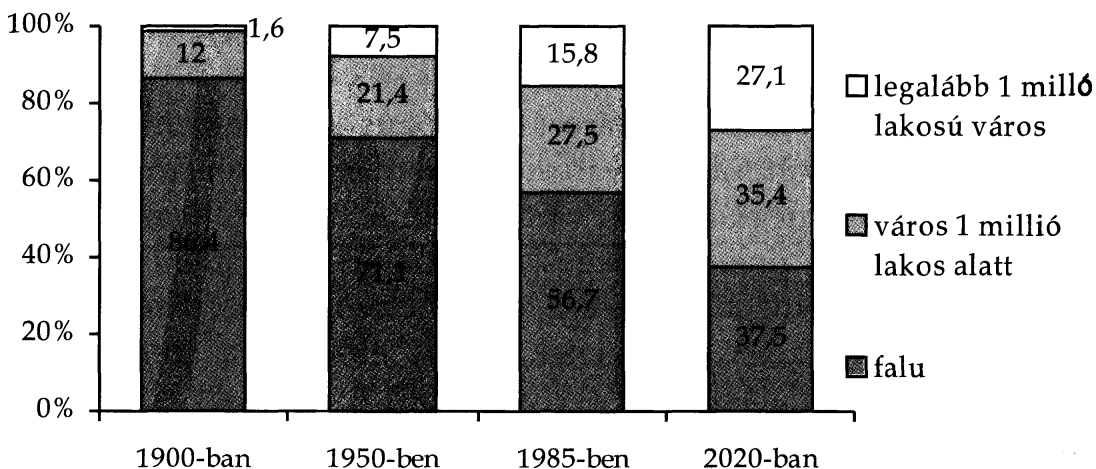
a városi népesség szinte minden szempontból heterogénebb. A városokban több foglalkozást, eltérőbb műveltségi szinteket és gondolkodásmódokat, életformában és emberi kapcsolatokban nagyobb választékot találunk.

A kapcsolatok jellegében a városi személytelenséget, közömbösséget állítják szembe a tradicionális falu személyességével, ahol az egyén viselkedésének erősebb a társadalmi kontrollja. Gyakran hangoztatott különbségtevés, hogy a városi társadalom atomizálódott, a falusi szerves, organikus. Találunk olyan város definíciókat, amelyek a város meghatározó jegyeit abban látják, hogy a város magán túlterjedő központi funkciókat lát el fontos területeken (például kultúra, egészségügy, közigazgatás), amelyek révén vonzást és befolyást gyakorol környezetére.

Luis Wirth amerikai városszociológus az urbanizmus lényegét a kifinomult, sajátos városi életmódban (urbanism as a way of life) vélte megtalálni. A városi életnek három olyan aspektusát említette, amely lényegesen különbözik a vidéki élettől: a méret, a populáció sűrűsége és a heterogenitás. Ezek együtt olyan környezetet teremtenek, amely elősegíti a személytelen kapcsolatok kialakulását. (Wirth, 1938) A város és falu közötti éles szembeállításokat a későbbi kutatások csak részben igazolták.

Az **urbanizáció** – amely a nemzetközi szakirodalomban többnyire a városi népesség arányának a növekedését jelenti, – ma is tartó folyamat. Az első jelentősebb városok kialakulása időszámításunk kezdete előtt 4-7 ezer évvel történt. Évezredekken keresztül néhány százaléknyi volt a világon a városi népesség aránya (1800 körül még csupán 3 százalék), azonban az ipari forradalom hatására a folyamat erőteljesen felgyorsult, s már 1935-re 35, 1985-re 41, 2000-re 50 százalékra emelkedett, s további növekedésre lehet számítani. Az ENSZ Népesedési Osztály becslése szerint 2025-re a városi népesség aránya a világon megközelíti a 63 százalékot.

A világ térségeinek népességaránya lényegesen megváltozik. 2025-ben Észak – és Dél Ázsiában fog élni a világ népességének fele, és Afrikának és Dél-Amerikának a városi népessége utoléri Európáét, sőt túl is szárnyalja. 1960-ban a világ tíz legnagyobb városa közül nyolc az iparilag fejlett országokban volt, ez az arány is fordítottjára változik, rövidesen tízből nyolc a harmadik világban, Ázsiában és Dél-Amerikában lesz. Nagy a különbség a világ egyes térségeinek és országainak városodási arányaiban *történetileg* is, például Angliában már 1800-ban közel 20 százalék volt a városlakók aránya, és 1900-ban már 74 százalék. Az urbanizáció a XX. században globális folyamattá lett. (Giddens, 1989)

7. ábra – A világ településformáinak népességaránya; forrás: Közös jövőnk 1988.

13.2 2. A városok kialakulása és az urbanizáció néhány jellemzője

Az ipari forradalom előtti időszak városait preindusztriális vagy tradicionális városoknak hívjuk. A városok kialakulása több tényező szerencsés találkozásának köszönhető. Az egyik legfontosabb előfeltétel a mezőgazdasági termelés fejlődése volt. Az élelmiszer többletermék

révén felgyorsult a munkamegosztás. A felfedezések közül kulcsszerpet játszott az eke, az ökör vontatta szántás, a keréken történő szállítás, a vitorlás hajó, a fémmegmunkálás, az állatok háziasítása, új növényfajták kiszелеktálása. Szükséges feltételek voltak továbbá a kedvező klimatikus és talajadottságok, olyan folyóvölgyek, mint az Eufrátesz és a Tigris (Mezopotámia), a Nílus völgye (Egyiptom), az Indus völgye (India), a Sárga-folyó medencéje (Kína).

A korábbinál produktívabb gazdaságban előállított élelmiszer felesleg tette lehetővé a társadalmi szerveződés új formáinak megjelenését, az új struktúrák kialakulását. A nem gazdálkodók specializálódása révén alakultak ki az új foglalkozások, rétegek, mint a kereskedők, a kézművesek, a vallási személyek csoportja, az irányító hivatalnokok.

A korai városoknak sok problémával kellett szembenézni, mint például védekezés a külső támadások ellen (városfal), a közegészségügy fejletlensége. A csatornázás hiánya miatt gyakran fertőző betegségek söpörtek végig óriási pusztítást okozva. Különösen a pestis tizedelte meg a népeiséget, amely olykor a város lakosságának egyharmadát-felét elragadta. A *preindusztriális* városok általában kisebbek voltak a mai modern városoknál, noha voltak kivételesen egészen nagylélekszámú városok is, például Augustus császár idején Róma. A városok tipikusan negyedekre tagolódtak mesterségek és vallási csoportok szerint. A lakóhely és a munkahely még nem különült el.

13.3 Modern urbanizmus

A preindusztriális városból az ipari – városközpontok megjelenéséig különböző fejlődési utak vezetnek. Lényeges szerepet játszottak az átalakulásban, a városnövekedés felgyorsulásában mind a társadalmi tényezők, mind a technikai innovációk. A szervezeti változások gazdagabb munkamegosztást tettek lehetővé. Az ipari forradalom, a gőz energiaként történő használata hozzájárult a széleskörű gépesítéshez,

de forradalmasította a közlekedést is. Egyik fontos társadalmi következménye a gyáripar erőteljes kiépülése. Az emberek tömegesen a gyárakban kezdtek dolgozni, részben kényszerből, de azért is, mert a városi élet jobb anyagi körülményeket biztosított.

Az európai városokban az urbanizációs folyamat a feudális rendszer felszámolásával, a nemzetállamok kialakulásával párhuzamosan ment végbe. Ennek a folyamatnak a részét képezik a fővárosok, a nagy világvárosok (metropoliszok) kialakulása is. Az urbanizmus e „fázisának” technológiai bázisa a tudomány erősen felfokozott alkalmazása az iparban, a széleskörű elektromos energia használat, a közlekedés és szállítás modern formáinak megjelenése (autók, gyors átszállási lehetőségek). Különböző tényezők hatására előbb centripetális hatások érvényesültek. Később egyre növekedtek a városi adók, emelkedett a telek ára, közlekedési és szállítási problémák jelentkeztek, amelynek révén hanyatlásnak indultak és leromlottak a belső zónák. Ezek és más hatások (autó, telefon, gyors csatlakozási, átszállási lehetőségek, kedvezőbb telekárak, kisebb adó, stb.) a nagyvárosi lakosok, – elsősorban a középosztály – kialakítottak és erősítettek egy kifelé irányuló vándorlást, amelynek eredményeképpen kialakultak a szuburbán térségek, a kertvárosok (centripetális mozgás).

Az urbanizációs folyamat csúcsaként említhetők a mega(lo)polisok, amelyek óriásivá duzzadt, egybenőtt városok csoportja. A szokásos megkülönböztetés város és falusi térség között sok nyugati országban kezd értelmetlenné válni, egyre inkább igaz, hogy a Föld globális faluvá válik.

13.4 Urbanizációs elméletek

13.4.1 A városnövekedés mintái

A városnövekedés egyik legismertebb modellje a Chicago-i humán ökológiai iskola szellemi műhelyében született, és koncentrikus zóna

elmélet néven vált ismertté. A Chicago-i csoport azt javasolta, hogy a városi föld használatát és a népesség eloszlását úgy kell vizsgálni, mintha a város társadalmi organizmus lenne. A várorelemzés ökológiai szemlélete arra a feltételezésre épül, hogy a növényi és állati organizmusok adaptációjára használt természettudományos fogalomkészlettel, az ökológia terminus technikusaival leírhatók az emberek városi térben történő társadalmi mozgásai, viselkedése is.

Park úgy vélte, hogy a városok is természetes térségekbe rendeződnek mint ahogy az a biológiai ökológiában történik. A város egy nagy szelektáló mechanizmus, amely biztosan szelektálja a népességet, hogy a számukra legmegfelelőbbben tudjanak élni egy külön régióban vagy milióban. A városökológiai folyamatok leírására és értelmezésére gyakran használt fontosabb fogalmaik a **verseny**, a **szegregáció**, az **invázió** és a **szukcesszió**. A *verseny* küzdelem a megfelelő megélhetésért.

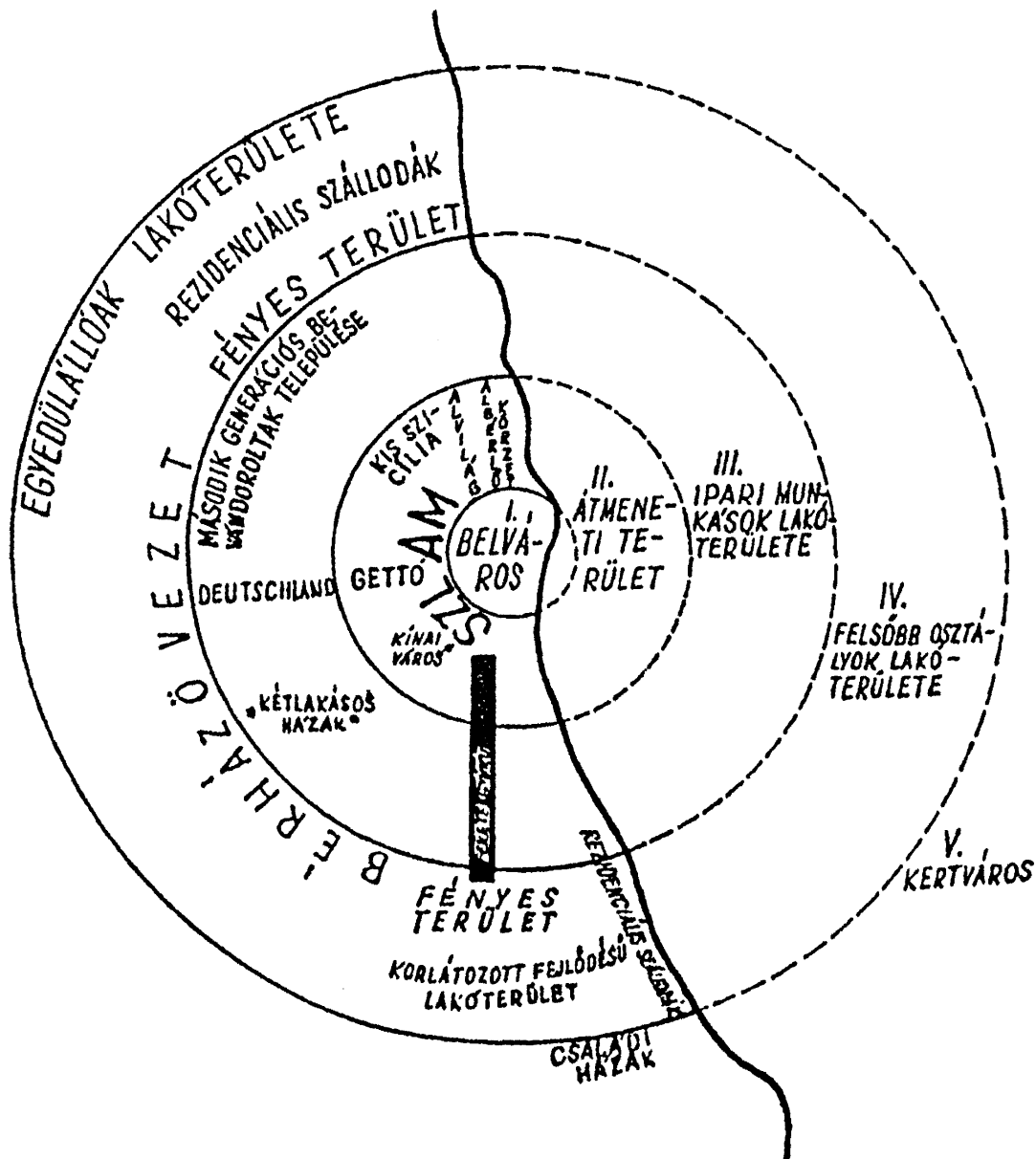
A *szegregáció* egy olyan csoportosulási folyamat, amelynek révén személyek és csoportok elkülönülnek a térben bizonyos közös jellemzők vagy tevékenységek alapján. A közös jellemző lehet a foglalkozás, a jövedelmi helyzet, az etnikum, stb. Ez a csoportosulás lehet önkéntes, amikor az emberek úgy találják, hogy a térbeli közelség számukra előnyös. A szegregáció lehet nem önkéntes is, például etnikai, faji csoportok kirekesztése egy lakóterületről (feketéek, zsidók, cigányok stb.). *Invázióról* akkor beszélünk, amikor egy új embercsoport, intézmény vagy tevékenység betolakodik egy területre és azt különféle módon elfoglalja. *Szukcesszió*nak (egymást követés) nevezzük azt a folyamatot, amikor egy városi lakóterület népessége kicserélődik, például ha egy városközpont hanyatlásakor egy etnikai kisebbségi csoport elkezd beköltözni, s közben a korábbi lakosok elkezdik elhagyni, majd sietve egyre többen eladják ingatlanaikat és elköltöznek más városba vagy a kertvárosba.

Park nyomán a város térbeli struktúrájának 3 elmélete alakult ki:

13.4.1.1 Koncentrikus zónamodell

A chicagói iskola egyik tagjának, Ernest Burgessnek híressé vált hipotézisében a város koncentrikus zónák soraként írható le.

Az első zóna a központi mag, a belváros, a city. Ezen a központi üzleti területen találjuk a nagy bankokat, áruházakat, hoteleket, színházakat. Ez a legdrágább terület, itt a legsikeresebb vállalkozások helyezkednek el. A központi üzleti negyed körül találjuk az átmeneti övezetet, amely részben az ipar és egyéb vállalkozások, részben a telekspekuláció miatt leromlott, **slum**-mossá vált. Az itt lakók – többnyire bérlők – társadalmi státusza alacsony, sok a szegény, a színes bőrű, az elsőgenerációs bevándorló. Ebben a második zónában virít a prostitúció és magas a bűnözés aránya. Kisebb vállalkozások, egyszerűbb kocsmák, bárók, vendéglők, zálogházak színhelye. A harmadik zónában a munkásemberek otthonait találjuk, többnyire kétszintes épületeket vagy egyedülálló öreg házakat. Ez az ipari munkások övezete, akik menekülnek a leromló városrészből, de azért szeretnének a munkahelyük közelében maradni. Itt élnek még a rosszul fizetett szellemi foglalkozásúak is. A következő egy-két övezetben a középosztály és a felsőbb társadalmi csoportok laknak vagy tágas kertes családi házakban vagy új bérházakban. Végül lazán kapcsolódik a bejárók zónája, amely lényegében a környező kisvárosok, falvak lakosságát jelenti.

8. ábra – Koncentrikus zónák Chicagóban – Forrás: Városshociológia (szerk.: Szelényi Iván, 1973.)

A városnövekedés szempontjából a legérdekesebb rész az átmeneti övezet. Leromlása főleg annak a gazdasági stratégiának a

következménye, amelyet a terület tulajdonosai követnek. A központ növekedése, expanziója révén az ingatlanok felújítása célszerűtlen lenne, hasznosabb várakozással „fölverni” az árakat. Közben a környék lepusztul, s ide áramlanak a legkülönfélébb, általában alacsonyabb presztízsű csoportok, akik közül a szerencsésebbek kikerülnek kedvezőbb övezetekbe.

Ezeket a zónákon belüli mozgásokat, térbeli folyamatokat Burgess és munkatársai a már ismertetett, biológiából kölcsönzött ökológiai fogalmakkal írták le. Úgy gondolták, hogy ez a meghatározóan chicagói tapasztalatokra épült elmélet a városnövekedésnek általános, mindenütt alkalmazható modellje.

13.4.1.2 A szektor-modell

Homer Hoyt (1939) Burgesstől eltérően magyarázza a város térbeli alakulásának és növekedésének folyamatait. Szerinte a város jellegzetes, specializálódott területei inkább a szállítási vonalak figyelembe vételével alakultak ki. A lakóhelyi, üzleti és ipari területek a központból terjeszkednek kifelé a főbb utak, autópályák és vasútvonalak mentén. Ennek következtében a városok torta alakú szektorokra oszlanak. Befolyásoló tényezők a természeti adottságok, egy folyó, tó, hegység, stb. A szektorokon belül azok a területek pusztulnak le, amelyeket a magas jövedelmű csoportok elhanyagolnak. A magas presztízsű és magas lakbérű területek tipikusan néhány szektor külső peremén vannak.

13.4.1.3 A több központú város modellje

Egy másik modell, a több központú város modellje Harris és Ullman (1945) nevéhez fűződik. Szerintük a városnak nem egy, de számos központja lehet, s mindegyik központ specializálódik valamire, rendelkezik valamilyen jelleggel. Az egyik a kereskedelmi és pénzügyi tranzakciók lebonyolítására szerveződik, a másik a színházi élet és a kapcsolódás központja, de lehet ipari, egészségügyi központ, stb. A város

nem egy, hanem több központból növekszik, koncentrikusan vagy szektorszerűen.

A városökológiai megközelítés egy ideig háttérbe szorult, később számos követőre talált. Közülük Amos Hawley – elődeitől eltérően – elsősorban nem a ritka forrásokért folyó küzdelemre és versenyre koncentrált, hanem a különböző városi területek kölcsönös függését hangsúlyozta. Hawley szerint az emberiség főleg a differenciálódás – a csoportoknak és a foglalkozási szerepeknek a specializálódása – révén alkalmazkodik a környezetéhez. Vannak meghatározó szerepet betöltő csoportok, akikről sokan mások is függenek, gyakran reprezentálják helyzetüket a földrajzi térben is. Üzleti csoportok, bankok, biztosító társaságok, akik fontos szolgáltatásokat nyújtanak, általában a település központi területein találhatóak. A városokban a különböző zónák nem csupán a tér, hanem az időkapcsolatokból alakulnak ki. A vállalkozások meghatározó jellege tükröződik a napi élettevékenységek ritmusában is. (Giddens, 1989)

A városökológiai megközelítések legnagyobb haszna, hogy ráirányították a figyelmet a térbeni elrendeződés problémáira, fontos társadalmi folyamatokra, de sok jogos kritikát is kiváltottak. A Chicagói Iskola és követői a városfejlődést természeti folyamatként értelmezték, kevés figyelmet fordítottak a tudatos városalakításra, a várostervezésre.

13.4.2 Urbanizmus és teremtett környezet

Az urbanizmus mai teoretikusai az urbanizmust nem automatikus folyamatnak tekintik. Hangsúlyozzák, hogy a nagy politikai és gazdasági változások lényegesen befolyásolják azt. David Harvey szerint az urbanizmus a létrehozott környezet egyik aspektusa, ami az ipari kapitalizmus velejárója. A modern világban a város és a vidék közötti megosztottság kisebb, a mezőgazdaságot gépesítették, s az ipari

munkához hasonlóan profitorientálttá vált, ez a folyamat csökkenti a különbséget a falusi és a városi emberek életmódja között.

A tér folyamatosan újrastrukturálódik. Egyfelől a nagy befektetők a mindenkori profitot szem előtt tartva fejlesztenek vagy visszafejlesztenek térségeket. Másfelől a helyi és a központi kormányzatnak lényeges szerepe van azáltal, hogy kontrollt gyakorol a föld és az ipari termékek fölött.

Manuel Castells úgy véli, hogy a város térszerkezetének megértéséhez azokat a folyamatokat kell megragadnunk, amelyek által a térformákat létrehozták vagy átalakították. Ugyanis a városnak és térségeinek az elrendezése, építészeti jellemzői kifejezik a társadalom különböző csoportjai közötti küzdelmeket és konfliktusokat. A városi környezet lényegében a szélesebb társadalmi erőknek a kifejező szimbóluma és térbeli megjelenítése. Például a felhőkarcolókat építhetik azért, mert nyereséget várnak belőle, de ezek a hatalmas épületek a technológián és a magabiztosságon keresztül egyúttal szimbolizálják a pénz hatalmát a város fölött.

A város lényeges része a kollektív fogyasztás folyamatának, ami az ipari kapitalizmus fontos jellemzője. A lakás, az iskola, a közlekedés szolgáltatásai, a szórakozási lehetőségek az emberek fogyasztásának nagy területei, amelyek a modern ipar termékei. Harveyhez hasonlóan Castells is azt az álláspontot képviseli, hogy a város fizikai „megformálása” főleg két tényezően múlik, a piaci erőkön és a kormányzati hatalmon. Castells lényegesnek tartja a rossz helyzetű csoportok küzdelmét annak érdekében, hogy változtassanak életfeltételeiken. Városi problémák társadalmi mozgalmak sorát hívták életre, például a lakáshelyzet javításáért, a levegőszennyezés miatt, a parkok és zöld területek védelmében. Harvey és Castells hangsúlyozzák, hogy csaknem a teljes művi környezet mi hoztuk létre.

Harvey, Castells és a Chicago-i Iskola nézetei sok tekintetben kiegészítik egymást. A városövezeteken belüli különbségek, amelyeket

a humánökológusok leírtak, valóban léteznek. A városi élet személytelensége szintén érvényes megfigyelés. Harvey és Castells a társadalmi és gazdasági befolyásolás folyamatait elemezték.

13.4.3 A modern urbanizáció szakaszai

1. táblázat – A modern urbanizáció szakaszai

Szakaszok	A gazdaság jellemzői	A települések jellemzői	Időtartama
1. szakasz			
A városrobbanás	Ipari forradalom, extenzív iparosítás	Gyors nagyvárosi növekedés, tömeges elvándorlás faluról, a népesség erős koncentrációja	Fejlett tőkés országok: 18. sz. végétől 1930-as, 1950-es évekig Kelet-Közép-Európa: 19-20. sz. fordulójától 1960-as 1970-es évekig Fejlődő országok: 1960-as évektől tart
2. szakasz			
Viszonylagos dekoncentráció	Modern iparágak, intenzív fejlődés	Kisvárosi, elővárosi fejlődés, településegüttesek (pl. városi agglomerációk), a falusi településállomány modernizálódik, népessége stabilizálódik	Fejlett tőkés országok: 1930-as, 1950-es évektől 1960-as évek végéig Kelet-Közép-Európa: jelenleg lép a szakaszba
3. szakasz			

Dezurbanizáció	Gyorsan növekvő ipari termelési volumen, a termelő szektorok csökkenő foglalkoztatása, a K + F szektor „húzó” jellege, a foglalkoztatottak többsége nem termelő (posztindusztriális szakasz)	Rurális (nem városi) népességnövekedés, nagyvárosi népességcsökkenés, elővárosi gyűrű kibővülése	Fejlett tőkés országok: 1970-es évektől
4. szakasz			
Az informatika urbanizációja	A csúcstechnológia (elektronika, robottechnika, biotechnika, távközlés) általános elterjedése, társadalmi-szervezeti adaptáció	A munkahelyek erős decentralizációja, egységes civilizációs szintű településrendszer kialakulása, új központok kiemelkedése	Fejlett tőkés országok: Várhatóan az 1990-es évektől

Forrás: Enyedi György: A városnövekedés szakaszai, 1988

Enyedi György a gazdasági fejlődés stádiumainak megfelelően a modern urbanizációnak 4 szakaszát különböztette meg (Enyedi, 1988) Ezek a következők:

- 1) városrobbanás,
- 2) viszonylagos dekoncentráció,
- 3) dezurbanizáció,
- 4) az informatika urbanizációja.

Ezek legfontosabb jellemzőit az **1. táblázat** tartalmazza vázlatosan.

Hol helyezkedik el ebben a modellben Magyarország? Nagyon részben a második szakaszban, de bizonyos térségek már a harmadikban, a dezurbanizációs periódusban vannak. Budapest és több nagyváros lakossága csökken, a lakosság az elővárosi gyűrűkbe vagy városokhoz közeli falvakba költözik. Erőteljesen megnőtt a terciér

szektorban foglalkoztatottak aránya. Ma a népesség kétharmada él városban, és a falvak egy része városias jellegű, infrastruktúrával jól ellátott.

Hogyan alakultak Magyarországon az utóbbi ötven évben a települési egyenlőtlenségek? A hatvanas évektől kormányzati beavatkozással erősen csökkent a külterületeken lakók aránya. Erre az időszakra esik a szegregált roma telepék és tanyák felszámolása.

Lényeges változások történtek az Országos Településfejlesztési Konceptió életbe lépése után (OTK, 1971), amely a településeket hierarchikus osztályokba sorolta. Ennek a redisztributív településpolitikának a célkitűzései között szerepelt többek között a középváros hálózat megerősítése (ez eredményes volt), és a kisebb települések fejlesztésének „racionalizálása”. A székhelyközségek alá rendelt előbb ún. szerepnélkülinek, később társközségnek „keresztelt” települések szinte egyáltalán nem kaptak központi fejlesztési forrást, csupán a székhelyközségek részesültek a központi költségvetésből, de a városokhoz képest ők is aránytalanul kevesebbet kaptak. Fejlesztési forrás híján, s különféle adminisztratív tilalmak miatt a társközségek gyors hanyatlásnak indultak, amit felerősített a körzetesítés. Ezekben a településeken részben vagy egészen megszűnt az iskolai oktatás, összevonták a közigazgatási szerveket, az orvosi ellátást, a termelő szövetkezeteket is. Előbb az értelmiség, majd a kereső korosztályok hagyták el ezeket a falvakat, amelynek eredményeképpen ún. csonka társadalmak jöttek létre. Jellemzői: a hiányzó értelmiség, idős korszerkezet, kiüresedett közélet, **slum**-mosodó lakóházak, a középületek, az ingatlanok gyors elértéktelenedése. Depresszív zónák alakultak ki. A rendszerváltás után éppen a helyi öntevékenység felélének és az Antall kormány pozitív területi elosztás politikájának eredményeképpen a kisközségekben lényeges javulás történt. Minden település egészséges ivóvízhez jutott, a helyi közintézményeket felújították, látványos revitalizáció következett be.

A falusi térségek helyzetének átmeneti, relatív javulása nem sokáig tartott, ugyanis a gazdaság átalakulása, a nyomában járó veszteségek a falvak egy részét erősen sújtották. A korábban iparban foglalkoztatott falusi népesség nagyobb részben vesztette el munkahelyét, a bejárás költségeit több munkahely nem vállalja át, stb. Sajátos új területi egyenlőtlenségek alakultak ki. Az észak-keleti, keleti versus nyugati egyenlőtlenségeken túl az egyes régiókon belül kistérségenként alakultak ki nagy különbségek. Például a viszonylag kedvező helyzetű Közép-Dunántúlon ilyen a sárbogárdi, ajkai, sümegi kistérség. Megerősödtek a nyugati térségek, Győr, Sopron, Szombathely és vonzáskörzete, tovább javult Budapest területi státusza, s szinte mindenütt leértékelődtek a mezőgazdasági térségek.

13.5 A tömegesség

Eléggő közkeletű vélekedés, hogy a nagyvárosok zsúfoltsága, a gyakran tapasztalható tömegesség, az emberek nagy számban való jelenléte egy korlátozott térben mentális, fizikai és viselkedésbeli torzulásokhoz vezethet. Mindazonáltal a zsúfoltság és a patológiák közötti feltételezett kapcsolat nem megfelelően bizonyított. A feltételezett összefüggést általában a következőképpen indokolják: A városi térségek nagyon magas népsűrűséget mutatnak, különösen ha a vidéki területekhez hasonlítjuk őket. Ezeken a helyeken az emberek zsúfoltságot éreznek, a zsúfoltság érzete a környezetből érkező ingereknek az egyénre

nehezedő túlságosan nagy tömegéből adódik. Az ingertúlterhelés fiziológiai és pszichológiai stresszhez vezet. A zsúfoltságból fakadó ingertúlterheléstől való menekülés egyik útja, hogy az egyén visszahúzódik a társadalomtól. A visszahúzódás az ingertúlterhelés elől ingerdeprivációhoz vezet, ami szintén stresszkeltő. A stressz olyan patológikus formákban jelenik meg mint pszichoszomatikus betegség,

elmebetegség vagy deviáns viselkedésforma (túlzott agresszió, testi sértés, nemi erőszak stb.).

13.5.1 Deviancia és patológia a városokban

Arról, hogy a városban a vidéki területekhez képest több a deviancia és gyakrabban fordulnak elő patológikus esetek eltérőek a kutatási eredmények. Viszont feltételezhető, hogy a deviáns egyének a városi anonimitás előnyei, a feltételezett lehetőségek és a vidéki, kisvárosi környezet taszító tényezői miatt a városokba törekednek.

Az amerikai nagyvárosokban a fizikai patológiák közül számos betegségatlasz alapján úgy tűnik, hogy olyan betegségeknek, mint például a tüdőrák, a bronchitis, a tuberkulózis magasabb előfordulási arányai vannak a városokban a nem városi területekhez képest. Általános tapasztalat, hogy a városon belül a legtöbb betegség legnagyobb előfordulása a város központjában volt, és fokozatosan csökken a külvárosi perifériák felé haladva.

A mentális patológiák és a társadalmi patológiák az előzőekhez hasonlóan oszlanak el a városban. Az emberölés, az öngyilkosság, a drogfüggőség, az alkoholizmus, a rablás, a nemi erőszak és a csecsemőhalandóság, a bűnözési arányok a központtól a perifériák felé csökkennek. Viszonylag jól ismerjük, hogy a legkülönbébb társadalmi, mentális és fizikai patológiák hol és milyen arányban alakulnak ki, kevésbé jól tudjuk, hogy miért alakultak ki, kevés az egyértelmű oksági kapcsolat.

A fizikai környezeti magyarázatok általában a szennyezettséget, a **túlingerlést** (pl. zaj) és a nem megfelelő lakáskörülményeket említik okként. A belváros általában nemcsak zajos, hanem szennyezett is. A központi részen több a leülepedett por, nagyobb a szulfáttartalom. Nyilvánvaló kapcsolat van a fizikai és kémiai szennyező anyagok szintjei – amelyek a belvárosok fölött a legmagasabbak – és mind a fizikai, mind az idegi rendellenességek között. (Esser, 1974)

Mások a lakásviszonyok és a patológia között tételeznek fel kapcsolatot. A lakáskörülmények befolyásolják a testi és szellemi egészséget, főleg ha a lakás minősége szélsőségesen nem megfelelő. Az emberi környezet felőli megközelítés a társadalmi elszigeteltséget tekinti fő oknak.

Valószínűleg a fizikai, társadalmi és gazdasági tényezők együttesen alakítanak ki olyan légkört, amelyben valószínű a patológiák kifejlődése. Lehetséges, hogy a városi patológiák közvetve vagy közvetlenül magából a város természetéből adódnak, a magas népsűrűségből, és a lakók ebből következő zsúfoltságérzéséből.

13.6 Irodalom

Andorka Rudolf: Bevezetés a szociológiába. Osiris, Budapest, 1993

Csanádi Gábor–Ladányi János:

Budapest térbeni-társadalmi szerkezetének változásai.

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992

Enyedi György: A városnövekedés szakaszai.

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988

Giddens, A.: Szociológia,

Osiris, Budapest, 1998

Közös jövőnk. Szerk.: Persányi Miklós,

Mezőgazdasági Kiadó, Budapest, 1988

Szelényi Iván szerk.: Városshociológia. Közgazdasági és Jogi K., 1973

Szelényi Iván: Városi társadalmi egyenlőtlenségek.

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990

14 Népesedés és egészség

Hogyan alakultak a világon a népesedési trendek? Milyen problémákat okoz a túlnépesedés? Mit mondanak erről a népesedési elméletek (malthusianusok és antimalthusianusok vitája, a demográfiai átmenet)? Mi a népesedéspolitiká, milyen népesedési politikák vannak? Hogyan „mérhetjük” egy ország egészségi állapotát, mit fejez ki a születéskor várható élettartam és a csecsemőhalálozási ráta? Melyek a magyar népességalakulás fontosabb trendjei, problémái (morbiditás és mortalitás), mik a fogyás okai? Környezet és egészség hazánkban.

14.1 1. Népesedési trendek

A népesedés növekedés napjaink egyik legvitatottabb, legösszetettebb problémája. A népesedésnövekedés kapcsolata az életminőséggel, a globális felmelegedéssel, az ózonréteg elvékonyodásával, a Föld és a felszíni vizek kimerülésével, az egészséggel (járványok, éhezés, halálozás, várható élettartam, stb.), és még sorolhatnánk, már-már evidenciaszerűen nyilvánvaló. A népesedés perspektíváiról, a tendenciák és a különféle becslések értelmezésről, a szükséges teendőkről több évszázados vita folyik. Eltérő álláspontok és elméletek alakultak ki.

Becslés alapján 40 ezer évvel ezelőtt a Föld lakossága kb. 3 millió volt, időszámításunk előtt 8 ezer évvel (a földművelés megjelenésének hajnalán) még mindig csak 5 millió, az időszámítás kezdetén, Krisztus születésekor már 200 millió. Ez a szám 1650-re félmilliárdra emelkedett, majd 1830-ra kétszeresére, 1 milliárdra nőtt. Száz év alatt, 1930-ra ismét megduplázódott, ekkor a világ népessége 2 milliárd, majd 30 év múlva, 1960-ban 4 milliárd, 2000-ben pedig 6 milliárd.

Tudományos igényű előrejelzések szerint 2032-re a népesség száma valószínűleg 9 milliárdra fog felszökni.

Paul R. Ehrlich és Anne H. Ehrlich *Népesedésrobbanás* c. könyvükben találóan jellemzik a folyamatot: lassú indulás és exponenciális növekedés, amely magába rejt a nagy meglepetés, a katasztrófa lehetőségét. A növekedés mértékét szemléletesen példázza, hogy a Föld népessége tízevenként Kína lakosságának megfelelő nagyságrenddel gyarapodik. Míg az idősámítás kezdete előtti időszakban a népesség száma ezer évenként nőtt 2 százalékkal, addig az 1950-es évek közepére a gyarapodás már közel évi 2 százalékot ért el. A XX. században a világnépesség – egy évszázad alatt – megnégyszereződött. A nagymérvű növekedés miatt aggódók főleg azzal érvelnek, hogy a természeti erőforrások mennyisége véges, kevés az ételkészlet, ráadásul a nagy népszaporulat főként a szegény országokban, az ökológiailag hátrányos térségekben és szegény családokban történik.

A népesség növekedése a XVIII. században, az ipari forradalom hatására gyorsult fel, amely a mezőgazdaság fejlődését is serkentette. A következő felgyorsulási szakasz 1950 körül kezdődött az un. fejlődő országok halálozási arányának nagymérvű csökkenésével.

A népességnövekedés mértéke a világ térségeiben jelentősen eltér.

Az iparosodott országokban, Észak-Amerikában, Európában és a volt Szovjetunió területén a halálozási ráta alacsony, s a század folyamán fokozatosan csökkent. Napjainkban ez az érték ezer főre vetítve évi 9-10. A születési ráta szintén lecsökkent 13-16-ra. Ennek eredményeként ezekben az országokban a népesség viszonylag állandó, stabil. A növekvő várható életeségek a javuló életszínvonal és egészségügyi gondoskodás eredménye. A fejlett országok népessége idősödő, ez azt is jelenti, hogy a népességen belül növekszik az inaktívak aránya és csökken az aktív foglalkoztatottaké.

A fejlődő országokban a népesség gyorsan nő. A legtöbb latinamerikai és ázsiai országban az ENSZ becslése szerint a növekvő népesség 2005 – 2050-ig stabilizálódik, míg Dél-Ázsiában és Afrikában a stabilizálódás csak később fog bekövetkezni, a XXI. század második felében. Bár lényeges különbségek vannak a harmadik világ egyes országai között, közös vonás, hogy általában a halálozási ráta lecsökkent 9-19 főre és a születési ráta maradt 35-47. Sokat javultak a térségben az életesélyek, de még messze elmarad a fejlett országoktól. A fejlődő országoknak a népessége jellemzően fiatal, a 15 éven aluliak képezik a teljes populáció 30-45 százalékát. (Ugyanez a szám a fejlett országokban 23 százalék.) A népességnövekedés folytatódni fog, mert a sajátos korszerkezetből fakadóan növekedik a gyermekszülési korban lévők aránya és abszolút száma is.

1. táblázat – A népesség száma és növekedési üteme

Év:	Népesség (milliárd fő)			Évi növekedési ütem (%)		
	1985	2000	2025	1950-1985	1985-2000	2000-2025
A Föld összesen	4,8	6,1	8,2	1,9	1,6	1,2
Afrika	0,56	0,87	1,62	2,6	3,1	2,5
Latin-Amerika	0,41	0,55	0,78	2,6	2,0	1,4
Ázsia	2,82	3,55	4,54	2,1	1,6	1,0
Észak-Amerika	0,26	0,30	0,35	1,3	0,8	0,6
Európa	0,49	0,51	0,52	0,7	0,3	0,1
Szovjetunió	0,28	0,31	0,37	1,3	0,8	0,6
Óceánia	0,02	0,03	0,04	1,9	1,4	0,9

Forrás: Közös jövőnk, 1988.

14.2 2. A túlnépesedés okozta problémák

A népesedés – növekedés és környezet kapcsolatának elemzésekor fontos szempont annak vizsgálata, hogy a különböző országokban milyen a jövedelmi színvonal, a termelékenység színvonala, és milyenek a fogyasztási szokások. Ismert például, hogy a fejlett országok a világ népességének csupán egynegyedét teszik ki, mégis ők produkálták a világ hulladék mennyiségének háromnegyedét. (Shaw, 1989.) A fejlett országok energiafogyasztása is messze meghaladja a fejlődő országokét mind a termelés, mind a fogyasztás területén. Az előrejelzések szerint a szegény és gazdag országok jövedelmi színvonala közötti különbség tovább fog nőni, de a szegény országokban is lassú növekedésre lehet számítani 2025-ig. Ennek következtében Shaw becslése szerint a fejlődő országok fogják „termelni” a világ szemetének felét, ami új személtelhelyezési módszerek bevezetését teszi szükségessé. Nem önmagában a népesség növekedése, hanem az életszínvonal emelkedése gyorsítja fel a környezet leromlását, degradációját.

További fontos faktora a népesedésnövekedés és a környezetpusztulás közötti kapcsolatnak az urbanizáció erőteljes felgyorsulása, ami a fejlődő országokban a nagyvárosok egészségtelen mérvű növekedése révén negatív következményeket, környezeti problémákat (csatornázatlanság, zsúfoltság, bádorgbódék a város körül, vízhiány, **járványveszély** stb.) okoz.

Az erőforrások közül a népesedés legkeményebb korlátjaként évszázadok óta az élelemhiányt említik. Ez az érv Malthus népesedési elméletének is egyik kulcsfontosságú eleme, de a hetvenes évek elején a Római Klub számára készült jelentésekben és a kibontakozó vitanyagokban újra megjelenik az élelmiszerhiány miatti aggodalom.

14.3 Népesedési elméletek

14.3.1 Malthusianusok és antimalthusianusok

A népesedésnövekedés és a környezetváltozás kapcsolatát vizsgáló, egymással szemben álló legismertebb iskolák a neomalthusianusok és az antimalthusianusok. Az elnevezés Thomas Robert Malthus (1766-1834) angol paptudósra utal, aki a népesedésről írott esszéjével (*Essay on the Principle of Population*, 1798,1803) vált hivatkozási alappá és iskolateremtővé. Malthus úgy véli, hogy az emberi faj növekedési trendje sokkal gyorsabb, mint az emberek számára szükséges élelmiszerek előállításának növekedési üteme. Tézise szerint a népesség növekedése mértani, a mezőgazdasági termelés, az élelmiszer előállítás növekedési üteme számtani haladvány szerint történik. Két megváltoztathatatlan és antagonisztikus természeti törvény ütközik, a létfenntartás (élelmiszerszükséglet) és a fajfenntartás (szaporodás) ösztöne. Minden élővel született ösztöne korlátlan szaporodásra készlet. A nemek közötti „szerelmi hév” erős készletése révén más élőlényekhez hasonlóan az emberekben is megvan a hajlam a túlnépesedésre. Másfelől az emberi élet számára a táplálkozás nélkülözhetetlen. Ez hosszabb távon az egyensúly megbomlásához vezethet a népességnövekedés és a szükséges, elérhető források (élelmiszer, tér) között.

A népesedés alapvető féke az élelemhiány. Ez az alapvető fék az éhhalál esetét kivéve nem hat közvetlenül. Megelőző fékként (prevenatív ellenőrzés) csökkenthető a születési ráta morálisan, az emberi méltóság megtartásával összeegyeztethetően, amelynek elfogadható eszköze a késői házasság és a szexuális önmegegyeztetés, de ennek hatékonyságában a szerző sem bízott igazán.

Ha a megelőző fékek nem elég hatékonyak, akkor kerül sor a tényleges fékek működésbe lépésére bűn és nyomor formájában. Ezek a következők: egészségtelen foglalkozás, megerőltető munka, az

időjárás viszontagságai, szegénység, nagy városok, különféle kicsapongások, betegség és járvány, háború, pestis, éhhalál. Az erkölcsi bűnök között szerepel a születésszabályozás aktív eszközeként a „hús bűne”, amikor a nemi érintkezésnek nem célja a gyermeknemzés, és az abortusz. Az említett fékek hatására létrejön az új egyensúly.

Az elmélet korábbi bírálói közül figyelmet érdemel Karl Marx konfliktuselméleti megközelítése. Marx elutasította Malthus társadalomképét, szerinte a felsorolt problémák a kapitalista társadalmi rend kizsákmányoló jellegének következményei, amelyeket a társadalmi, gazdasági rend megváltoztatásával, a javak igazságos elosztásával lehet orvosolni. Míg Malthus a népesedésnövekedés korlátozását első sorban az egyének önkontrollján keresztül szeretne volna elérni, addig Marx kollektív cselekvés eredményeképpen a társadalom átalakításával.

A XX. században Malthus eszméi újraéledtek, s módosított formában erősen hatnak. Neomalthusianus szemléletű a Római klub híres jelentése, *A növekedés határai* is (Meadows, 1972.). Ennek a számítógépes világmodell-tanulmányoknak fontos megállapításai:

- ❖ ha a világnépesség jelenlegi növekedési trendje és a rendelkezésre álló források elhasználása folytatódik, akkor száz éven belül elérünk a bolygón a növekedés határához;
- ❖ meg lehet változtatni ezeket a növekedési trendeket, létrehozva a világegyensúlyt. Ezt meg lehetne tervezni úgy, hogy minden személy alapvető anyagi szükségletével elégedett legyen, és mindenki egyenlő lehetőséget kapjon arra, hogy kifejtse személyes emberi képességeit;
- ❖ ha a világ népei elhatározzák, hogy inkább a második lehetőséget választják, minél előbb kezdik el a munkát, annál nagyobb az esélyük arra, hogy sikerülni fog a célt elérni.

Az 1970-es években a malthusianus gondolatok bővültek, a korábban főleg az élelemhiányra korlátozódó természeti erőforrás-

szűkülés miatti aggodalmak mellett megjelennek egyéb környezeti veszélytípusok is, mint például a környezetszennyezés, az erdők, főleg az esőerdők irtása, a különféle növények és állatok pusztítása vagy pusztulása. Az újmalthusianusok szemléletében közös vonás, hogy a környezeti problémák megoldásához elengedhetetlennek tartják a népesség számának csökkentését.

Az antimalthusianusok úgy vélik, hogy a népesedésnövekedés a Föld jövőjét nem veszélyezteti. Sőt, szerintük a tények azt mutatják, hogy a népességnövekedés magasabb életszínvonalat, gazdasági fejlődést eredményez a növekvő találékonyság, bővülő invenciók révén. Meg tudunk birkózni a népességnövekedés problémáival, mert egyfelől a nagyobb merítési bázisból fakadóan több feltaláló lesz, másfelől, mert a népesedésnövekedés kényszeríti, lendületet ad a felfedezéseknek. (Julian Simon, 1981.) Az antimalthusianusok a neomalthusianusok érveit leegyszerűsítettnek és determinisztikusnak tartják, szerintük a népességrobbanás okait kell alaposan megvizsgálni. Úgy vélik, hogy a fejlődő országok túlnépesedésének legmeghatározóbb faktora a hatalom egyenlőtlensége a társadalmak férfi és nő tagjai között. Ez az egyenlőtlenség alakítja ki, formálja az emberek szaporodással kapcsolatos választásait, vagy annak hiányát. A nők gyenge gazdasági, társadalmi és kulturális pozíciója gyakran alig hagy más választást számukra, mint a szaporodás.

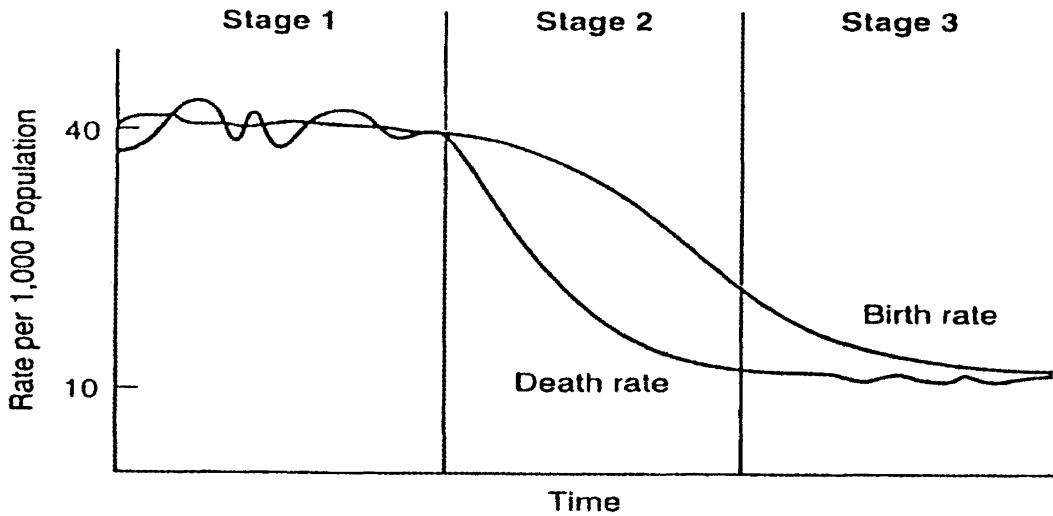
14.3.2 Demográfiai átmenet

Ez a népesedési elmélet az európai nemzetek elmúlt 200 évének népesedési tapasztalatain alapul. Képviselői az általánosított jellemzőket próbálják alkalmazni a fejlődő országokra, megjósolni azok jövőbeni fejlődésének várható tendenciáit. A demográfiai átmenet elmélete szerint a modernizáció folyamata együtt jár, egybe van kapcsolva a népességváltozás három egymást követő fejlődési fokozatával.

Első szakasz: *magas potenciális növekedés*. Modernizáció és urbanizáció előtti társadalmi állapot, ahol jellemzően magas születési és magas halálozási rátákat találunk. Ennek eredményeként a népesség viszonylag stabil, állandó. A lépcső elnevezése azt fejezi ki, hogy adott a lehetőség a növekedésre, ugyanis ha egyszer a társadalom a halálozási rátát lecsökkenti, akkor gyors növekedés következik be.

Második szakasz: *átmeneti növekedés*. A modernizáció hatására fejlődő lakásviszonyok, a jobb táplálkozás és egészségellátás eredményeképpen csökken a halálozási ráta. A lényeges csökkenés tradicionálisan együtt jár a csecsemő-halálozási ráta csökkenésével. Egy ideig a sok túlélő csecsemőből szintén szülő lesz. Annak következtében, hogy lecsökken a halálozási ráta, de a születési ráta még változatlan marad, észrevehetően megnő a népesedési ráta. Egy idő múlva a párok belátják, hogy kevesebb szülés elegendő ugyanannyi túlélő gyermek biztosításához, és az új helyzethez alkalmazkodnak szaporodási stratégiájukkal. A modernizációs folyamatok hatására nyilvánvalóvá válik, hogy gazdaságilag előnyösebb számukra a kis család. Ennek a második fejlődési foknak a vége az, amikor a születési ráta is hanyatlal és megközelíti a halálozási rátát.

Harmadik szakasz: *a népesség stabilizációja*. A modernizáció időszakában a párok szabályozzák termékenységüket, amihez hatékony születésszabályozó technikák állnak rendelkezésükre. Együttal változik a morális felfogás, a vallási előírások ereje csökken, attól eltérő gyakorlatot folytatnak. A demográfiai átmenet képviselői szerint a modern társadalmakat alacsony halálozási és alacsony születési ráta jellemzi. Ez megközelítően nulla népesedés növekedést jelent.

Forrás: Van der Zanden, 1993.

9. ábra – A demográfiai átmenet

A társadalomtudósok körében vita folyik arról, hogy a modernizációs folyamatoknak éppen ezek a lépcsői vannak-e egyáltalán. Azt is vitatják, hogy ezek a fejlődési fokok az összes európai országban így írhatók le.

14.4 Népesedési politika

Tágabb értelemben szinte nincs olyan közigazgatási, állami intézkedés, akció, amely közvetlenül vagy közvetve nem hat egy adott térség vagy állam népességének helyzetére, életszínvonalára, érdekeire. Egy örökösödési rendelkezés, egy családjogi törvény, egy anyavédelmi rendelkezés, az adózás szabályozása stb. szinte biztosan hatnak a népesedésre is. Ilyen szempontból mondhatjuk, hogy a társadalmi, gazdasági politikáknak teljes egészében népesedési jellegük (is) van.

Szűkebb értelemben népesedési politikán azt a politikai törekvést értjük, amelynek révén a kormányok valamilyen irányban céltudatosan befolyásolni igyekeznek a demográfiai növekedés ütemét, amely

tudatosan próbál hatni ennek érdekében a termékenységre, a halálózásra, a nemzetközi vándormozgalomra és a népesség belső, területi megoszlására. Még szűkebb értelemben a demográfiai politika a termékenységgel meg a halandósággal foglalkozik.

A halandóságot eltérő lehetőségei ellenére minden ország csökkenteni igyekszik. Ennek legfontosabb eszközei a közegészség javítása, megfelelő munkakörülmények kialakítása, az életszínvonal növelése. A világban lévő különbségek jellemzésére és összehasonlítására gyakran hivatkoznak a halálózási arányszámokra, az átlagos élettartamra, a különféle megbetegedések gyakoriságára.

Vannak országok, ahol a népesedésnövekedés lassítását, más országok születésösztönző politikát folytatnak. Általában ott alkalmaznak termékenység csökkentő népesedési politikát, ahol a termékenység szintje túlságosan magas (pl. Kenya, India, Kína), születésösztönző politikát pedig ott, ahol a termékenység csökkenése miatt negatív demográfiai, társadalmi folyamatok alakultak ki (népességfogyás, elöregedés).

Több országban – köztük Magyarországon is – viszonylag új aggodalom a népesség fogyása. A népesség újratermeléséhez Spanyolországban és Olaszországban – ahol tradicionálisan nagy családok éltek – a születési rátának 2,1-nek kellene lenni a jelenlegi 1,3 helyett. Az Európai Közösség országaiban a születési ráta átlagosan csak 1,58, Japánban 1,57. Ezekben az országokban a népesedéspolitikai a termékenység növelését tűzi ki célul. Általában család- és szociálpolitikai támogatással, adókedvezménnyel, valamilyen jutalommal próbálják a családvállalást ösztönözni. Westoff (1986) szerint könnyebb feladat a magas termékenységet csökkenteni a fejlődő országokban, mint a már alacsony emelni a fejlett térségekben.

14.4.1 Komplex fejlesztési stratégiák a termékenység befolyásolására

Az 1990-es évekre egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy nincs egységes „recept” a népesedési problémák kezelésére. A népesedési elméletek, iskolák „magyarázó ereje” eltérő. Egymással nem helyettesíthetők, használhatóságuk az adott térség, ország sajátosságaitól, kulturális, vallási tradícióitól, társadalmi, politikai, gazdaság helyzetétől, a rendelkezésükre álló forrásoktól függ. Ma már bizonyosnak látszik, hogy a népesedési politikák akkor eredményesebbek, ha testre szabottak, ha minél komplexebbek. Az átfogó, fejlesztéssel egybekapcsolt, az oktatással, egészségi ellátással, foglalkoztatással, tehát a társadalom szinte valamennyi lényeges vonatkozását érintő hatásrendszerrel eredményesebben lehet változtatni a népesedési tendenciákon. A fenntartható fejlődés eszméjét valló Környezet és Fejlődés Világbizottsága Közös jövőnk címmel közzétett jelentésében már a fejlesztésnek ezt a tág, új megközelítését képviseli. A legfontosabb teendőket a következőkben látják: javítani – főleg a harmadik világ országaiban – a nők gazdasági, társadalmi szerepét; csökkenteni a szegénységet, növelni a családok szociális biztonságát (államilag finanszírozott társadalombiztosítás, gyermekek táplálkozásának javítása, közegészségügy fejlesztése); összekapcsolni az egészségügyi szolgáltatásokat oktatási programokkal.

14.5 Egészségi állapot

Egy ország egészségi állapota rendkívül összetett, nehezen mérhető. A születéskor várható élettartam és a csecsemőhalálozási ráta az a két közismert fogalom, amelyet a társadalom egészségi állapotának jellemzésére és azok összehasonlítására régóta használnak.

A táblázatból látható, hogy nagyok a különbségek a térségek között, és idővel csökkent a különbség a fejlődő és az iparosodott (fejlett) országok esetében.

2. táblázat – **Születéskor várható élettartam és csecsemőhalálozási ráta**

	1950-1955	1980-1985	1960-1965	1980-1985
A Föld összesen	49,9	64,6	117	81
Afrika	37,5	49,7	157	114
Ázsia	41,2	57,9	133	87
Dél-Amerika	52,3	64,0	101	64
Észak-Amerika	64,4	71,1	43	27
Európa	65,3	73,2	37	16
Szovjetunió	61,7	70,9	32	25
Óceánia	61,0	67,6	55	39

Forrás: Közös jövőnk, 1988.

A környezet egészségkárosító hatásai, az egészségügyi ellátás javítása a következő területeken jelentkeznék:

- ❖ a trópusokon a malária, amelynek előfordulása szorosan kapcsolódik a szennyvízelvezetés és csatornázás hiányosságaihoz;
- ❖ az egészséges ivóvíz hiánya miatt hasmenés és más féregparazitás betegségek (1,7 milliárd embernek nincs egészséges ivóvize);
- ❖ szennyvízelvezetés, csatornázás hiánya miatti fertőző betegségek;
- ❖ levegőszennyezés miatti légúti megbetegedések;
- ❖ tuberkulózis terjedése, főleg a rossz lakásviszonyok miatt;

- ❖ rosszul tápláltság miatti betegségek, éhezés (energia -vagy fehérjehiány, speciális elemek, vegyületek hiánya);
- ❖ rákkeltő és mérgező anyagok hatásai (lakó- és munkahelyi ártalmak, közlekedés okozta szennyezések, zaj);
- ❖ védőoltások elmaradása és más egészségügyi ellátatlanságból fakadó károsodások;
- ❖ egészségtelen életmód, zsíros ételek fogyasztása, alkoholizmus, kábítószer-fogyasztás, dohányzás – főleg az iparosodott országokban;
- ❖ az AIDS gyors terjedése.

14.6 Népesedés, környezet és egészség Magyarországon

Magyarország azok közé az országok közé tartozik, ahol nem a népesedés növekedés, hanem a népességfogyás jelent gondot. A két háború közötti időszakban oly sok vitát kiváltó „egykezés”, a „baranyai átok” a népességfogyás problémáját előrevetítette napjainkra. Az „egyke” a térség több iparilag fejlett országához hasonlóan mára általánossá vált az egész országban.

A 19. század végén Magyarországon ezer lakosra 44-46 élveszületés jutott, ami egyike volt a legmagasabbaknak Európában. (Klinger-Monigl, 1981.) Az első világháború előtt még 34-35 élve születés jutott ezer lélekre, a húszas években már csak 22. A II. világháború előtti években a 20 ezrelék körüli élve születési arányszámmal az európai népek sorában közepén helyezkedtünk el. A termékenység 1947 és 50 között 21 ezrelék, 1952-ben 19,6, majd 1954-ben – elsősorban a művi vetélések eltiltására vonatkozó intézkedések hatására – javulás történt, 23 élve születés jutott ezer lakosra (Ratkó-korszak). Az 1953-1955 közötti években több mint 200 ezer gyermek született évenként (a demográfiai hullám csúcса). 1957-től gyors ütemű a csökkenés,

1962-ben mindössze 130 ezer gyermek született, ez jelentette akkor a demográfiai hullám mélypontját.

Az 1960-as években alakult ki a magyar népesedés kettős sajátosága. Egyrészt az, hogy azóta nem biztosított a népesség egyszerű reprodukciója, másrészt, hogy az élveszületések száma erősen ingadozik, s emiatt a fiatalok népesedés korösszetétele is kiegyensúlyozatlan. 1973-ban átfogó népesedéspolitikai intézkedéseket vezettek be, részben annak, részben a szülőképes korú nők számának emelkedése hatására 1974-1976 között a termékenység jelentősen javult, az élve születettek száma megközelítette, illetve meghaladta a 190 ezer főt.

Alacsonyabb fokon megismétlődött az ötvenes évek demográfiai hulláma. 1977-től újból csökkenés történt, 1980-ban 149 ezer gyermek született, ami 13,9 ezrelékes élveszületési arányszámnak felel meg. A születési ráta tovább csökkent, 1987-re 11,9 ezrelékre esett vissza. 1995 után néhány évig újabb születésszám-csökkenésnek lehetünk tanúi: az élveszületések száma 1995-ben 112 054, 1999-ben 94 645, 2005-ben 97 946 fő.

A *terhesség-megszakítások* arányszámaival tekintve 1987-ben a kelet-európai régióban Magyarország a rangsor közepén helyezkedett el, ekkor ezer 15-44 éves nőre 38,2 terhesség-megszakítás esett. 1995-ben valamivel kevesebb (30) abortusz történt, de a fejlett nyugat – európai országokban lényegesen kevesebb az abortusz, Belgiumban, Írországon, Spanyolországban, Svájcban, NSZK-ban ezer 15-44 éves nőre még tíz terhességmegszakítás sem jut.

Az egyes országok terhességmegszakítási gyakoróságainak különbségei nem az eltérő szabályozásra, az államok megengedő vagy tiltó gyakorlatára vezethetők vissza, sokkal inkább a népesség eltérő kulturális színvonalára, fogamzásgátlással kapcsolatos ismereteire, a fogamzásgátló eszközök eltérő választékára és hozzáférhetőségére. (Pongrácz – S. Molnár, 1991.)

Magyarországon a környező országokhoz hasonlóan fokozatosan csökkent a családnagyság. A termékenységi magatartásokat, a születendő gyermekek számát a kulturális színvonal, a társadalmi réteg, a lakóhely, a nők gazdasági aktivitása és az etnikum befolyásolják leginkább. A születendő gyermekek számát legmarkánsabban az iskolai végzettség differenciálja. Csak a 8 általánosnál alacsonyabb iskolai végzettségű családokban biztosítják az egyszerű reprodukciót, általában a magasabb iskolai végzettséggel kisebb családnagyság jár együtt.

A születésszám emelkedése ellen hat a *házasságkötések* – különösen az újrَاهázasodások – csökkenése, illetve a válások számának lényegében változatlanul folytatódó emelkedése.

Az elmúlt 50 évben a másik legjelentősebb demográfiai változás a *népesség elöregedése*. Kedvezőtlenül alakult a korösszetétel, csökkent a gyermek és fiatalkorúak aránya és nőtt az időseké. Ez a folyamat kihat a népesség gazdasági aktivitás szerinti összetételére is, az aktív keresők népességén belüli aránya az 1970-es évek közepétől csökkent, s az előrejelzések szerint némi hullámmzással a tendencia folytatódik.

A '60-as évek derekától kedvezőtlen népesedési folyamat a *halandóság* emelkedő alapirányzata. A csaknem egy évszázadon keresztül csökkenést (1876-1965 között) Magyarországon a nyers halálozási arányszámok emelkedése követi, 1966 és 1980 között 10,2 ezrelékről 12,9 ezrelékre nőtt. A kedvezőtlen változás háttérében három demográfiai jelenség áll. Az egyik a *népesség öregedése*, ami a már ismert tendenciák természetes következménye. A másik a *korspecifikus arányszámok változása*. Bizonyos korcsoportokban a várakozásnak megfelelően kevesbedett, másutt, elsősorban a középkorú fizikai foglalkozású férfiak körében – nem várt módon – nőtt az ezer lakosra jutó halálozások száma. A csecsemőhalandóság jelentősen csökkent a század folyamán, de még a 60-as és 70-es években is az ezer

élveszületésre jutó 23 csecsemőhalálozás egyike volt a legmagasabbnak a fejlett országok csoportjában. Az ezredfordulóra ezt sikerült 10 alá csökkenteni, ami jelentős javulásnak számít. A harmadik demográfiai jelenség az *okspecifikus halálozási arányszámok változása*. Ez azt jelenti, hogy néhány halálóki főcsoportban – az öregedéstől függetlenül – nőtt a halálozások gyakorisága (keringési rendszer betegségei, rák, sérülések és mérgezések).

A halálóki struktúra változása időben egybeesett a természeti környezet fokozódó elszennyeződésével. Kutatások bizonyítják, hogy a környezetszennyeződés és egyes nem fertőző betegségek növekedési aránya között szignifikáns összefüggés van.

A hazánkhoz hasonló fejlettségű országokban az idült, nem fertőző betegségben szenvedők morbiditásának és mortalitásának alakulásáért az esetek 40 százalékában életmód kockázati tényezők, 20-25 százalékban környezeti ártalmak felelősek. A fennmaradó 35-40 százalék genetikai adottságokkal és az egészségügyi ellátás hiányosságával hozható összefüggésbe.

Magyarországon a környezetszennyezések közül az emberek egészségi állapotát leginkább a levegő és a víz szennyezettsége, egyes térségekben a zajterhelés befolyásolja. A jelentős külföldi eredetű légszennyezés mellett meghatározó az elavult gép és járműállomány (idős autópark, korszerűtlen hőerőművek stb.) A természetbe visszatérülő ipari és kommunális eredetű szennyezett vizek nemcsak a talajt, de az ivóvízbázist is károsítják. A népesség egészségét veszélyeztetik a vizekbe jutó műtrágya, a növényvédő-szerek vagy /és vegyszer-maradványok, a nitrátos, arzénos ivóvíz (Dél-Alföld), az ipari eredetű toxikus nehézfémek és a nehezen bomló szerves mikroszennyezők.

14.7 Irodalom

Albert József – Farkas János: Környezetszociológia.

Veszprémi Egyetemi Kiadó, 1997., 2001.

Barta Barnabás: A népesség és a környezet viszonya a világban és szűkebb környezetünkben.

Statisztikai Szemle, 1989. 3. sz., 266-280. o.

Kiinger András – Mónigl István: Népesedés és népesedéspolitika Magyarországon az 1970-es és az 1980-as években.

Statisztikai Szemle, 1981. 4. sz. 393-433. o.

Közös jövőnk. Szerk.: Persányi Miklós. Mezőgazdasági Kiadó, 1988.

Pongrácz Tiborné – S. Molnár Edit: A gyermekvállalási magatartás alakulása. In: Szerepváltozások. Jelentés a nők helyzetéről.

(Szerk.: Lévai Katalin – Tóth István György.)

TÁRKI – Munkaügyi Minisztérium, 1997. 86-106. o.

Van der Zanden, James: Sociology, the Core.

McGraw Hüel, 1993.

15 Fogalomtár

Abúzus: a másik ember fenyegetése, testi vagy lelki bántalmazása.

Agresszió: olyan, szavakban vagy tettekben kifejezésre jutó viselkedés, amelynek célja más embernek sérelem okozása (a sérelmet a szó legáltalánosabb értelmében véve).

Állam: az a politikai intézmény, amely egy pontosan körülhatárolt területen egyedül alkalmazhat kényszert.

Anómia: Durkheim a társadalomnak azt az állapotát nevezi anómiának, amelyben a társadalom integráltságának foka alacsony, a régi normák, értékek ereje meggyengül. Anómiás állapotok bekövetkezhetnek egy-egy válságos időszakban, vagy a társadalmi átalakulások korában is. Az anómia-fogalom másik értelmezése Robert K. Merton nevéhez fűződik. Merton szerint valamely társadalomban akkor beszélhetünk anómiáról, ha a társadalom által elfogadott és kívánatosnak tartott értékeket, célokat a társadalom tagjainak egy része nem képes a megengedett eszközökkel elérni.

Antiszemitizmus: a zsidókkal szembeni negatív előítélet és diszkrimináció.

Asszimiláció: amikor a bevándorlók szakítanak eredeti szokásaikkal, életmódjukkal, és alkalmazkodnak a többség értékeihez és normáihoz.

Attitűd: a társadalmi tanulás során elsajátított mintákat nevezzük attitűdöknek, melyek affektív, kognitív, és viselkedési elemekből tevődnek össze.

Centrifugális hatások: kifelé irányuló hatások, amelyek a városközpont leromlását eredményezik, a szuburbanizációt segítik.

Centripetális hatások: befelé irányuló hatások, a városközpont erősödését szolgáló városi folyamatok.

Csonka vagy hiányos család: ha az egyik szülő nem él együtt a kis családban. Valamilyen ok miatt (többnyire válás) hiányzik az apa vagy az anya.

Demokrácia: olyan politikai rendszer, amelyben a nép, nem pedig valamilyen uralkodó vagy arisztokrácia uralkodik.

Depriváció: megfosztottság, a társadalmi átlaghoz képest rosszabb helyzet. A szegénység modern társadalmakban használt szinonimája.

Diszkrimináció: egyes emberek hátrányos kezelése azon az alapon, hogy azok valamely meghatározott csoport tagjai.

Életmód: az életmód rendszeresen ismétlődő tevékenységek rendszere, amelyet bizonyos értékek, motivációk, és az életfeltételek határoznak meg.

Elit: olyan egyénekből áll, akik saját tevékenységi körükben leginkább kitűnnek (statisztikai fogalom). A hatalomgyakorlás alapján olyan egyének csoportja, akik irányító funkciót töltenek be. Pareto az elitek két csoportját különböztette meg: kormányzati elit és nem kormányzati elit.

Előítélet: az emberek egész csoportjaira érvényesnek vélt ítélet, amely rosszat vagy jót feltételez másokról, elegendő tapasztalati bizonyíték nélkül, és ez az ítélet tények vagy tapasztalatok hatására sem módosul.

Elsődleges csoport: az emberek azon kisközössége, amelyet szoros érzelmi szálak fűznek össze, és amely a szocializáció szempontjából meghatározó jelentőségű, mint például a család és a baráti közösség.

Empirikus: tapasztalaton alapuló (észlelt, megfigyelt stb.) ismeret, módszer, tudomány.

Endogámia: a csoporton (törzs, klán, falu) belül kötött házasság **Exogámia:** a csoporton kívülivel kötött házasság

Expresszív szerep: összhangteremtő, érzelmi támogató szerep, amelyet többnyire az anya tölt be.

Familiarizmus: a termelési egység alapja a család. A családtagok által birtokolt vállalkozások egy laza szövetséget alkotnak, és mindegyik egy-egy speciális munkafolyamatot végez.

Fenntartható fejlődés: a fejlődési törekvések hosszú időn keresztül történő megvalósítása. A környezetvédelemben fontos elemei a takarékos anyag- és energiahasználat, a nem megújítható (fosszilis: szén, olaj, földgáz) energiák helyett a megújíthatók (növényi olaj, fa, nap, szél, biogáz, stb.) preferálása, a generációk közötti méltányosság elvének elfogadása, a fejlődésnek nem mennyiségi, hanem minőségi felfogása, az ember, természet és gazdaság közötti harmóniára törekvés.

Fizikai patológia: testi betegségek, például tüdőrák, tuberkulózis.

Folyamatos szocializáció: a felnőtt személyiség fokozatos és részleges változása.

Funkcionalista vagy harmónia elmélet: olyan szociológiai szemléletmód, amely azt vizsgálja, hogy mitől stabil a társadalom, hogyan jönnek létre az értékconszenzusok.

Gazdaság: gazdaságról akkor beszélünk, ha a szükségletek fedezésére szolgáló javakból (eszközökből vagy cselekvésekből) a cselekvők becslése szerint a szükséglethez képest szűkös készlet áll rendelkezésre, és ez a tény egy sajátos, magát a tény számításba vevő viselkedés okává válik.

Hatalom: olyan viszony, amelynek keretében a hatalmat birtokló személynek módja van arra, hogy a hatalomnak alávetett személyeket arra bírja, hogy szándékainak megfelelően cselekedjenek, akár azal egyetértenek, akár nem.

Házassági homogámia: az a házasságkötés, amely egy adott társadalmi osztályon, rétegen, etnikumon, vallási felekezeten belül történik.

Házassági heterogámia: amikor a vőlegény és a menyasszony más-más csoport tagja.

Háztartás: ha valamely gazdasági szereplő egy meglévő saját szükségletet kíván fedezni, háztartásról beszélünk.

Hierarchikus: valamilyen hierarchia, rangsor szerint felépülő.

Hospitalizáció: a gyerekek érzelmi életében, magatartásában, intellektuális és általános testi fejlődésében a tartós kapcsolatok hiánya következtében bekövetkező rendellenes fejlődési tünetcsoport.

Human relations irányzat: lényege, hogy a munkacsoporton belüli emberi kapcsolatok és a csoportöntudat nagyobb mértékben hozzájárul a munkateljesítmény növekedéséhez, mint a munkavégzés fizikai körülményei.

Identitásfeltevés: lényege, hogy átvesszük és bensőkké váltjuk környezetünk tudását és mintáit, szabályait és szempontjait.

Inger depriváció: ingerektől való megfosztottság, az egyén olyan állapota, amikor az ingerszegénység miatt stresszhelyzet alakul ki.

Instrumentális szerep: meghatározóan technikai jellegű feladatokat jelent, ítélezés, döntés, a család képviselője a tágabb társadalomban. A tradicionális társadalmakban ezt a szerepet többnyire az apa töltötte be

Intelligencia-kvóciens (IQ): a szimbolikus vagy érvelési képességeket vizsgáló teszten elért eredmény.

Intergenerációs vagy generációk közötti mobilitás: az egyének vagy csoportok helyzetének megváltozását a szülőkhöz vagy nagyszülőkhöz mérik, a „mozgás” a generációk között történik

Intragenerációs vagy generáción belüli mobilitás: a társadalmi státusz megváltozása a generáció életén belül, korábbi státuszához képest történik.

Invázió: behatolás. Itt egy embercsoport vagy intézmény beáramlik egy területre és elfoglalja.

Ipari dualizmus elmélete: lényege, hogy a tömegtermelés paradox módon fenntartja saját ellentétes termelési módját, a kisipart azáltal, hogy specializált, célirányos gépeket igényel, amit ő maga a tömegtermelésben nem képes előállítani.

Kann-típusú elvárások: a szerepelvárások azon csoportja, amelyek megszegése csak csekély szankcióval jár. Ilyenek az illem és jómodor szabályai.

Kidolgozott kód: a pontos jelentés érdekében a szavak tudatos és alkotó használatán alapuló beszédforma.

Kondicionálás: a megerősítés-kioltás mechanizmusainak érvényesítését értjük alatta, támogatással és tiltással, jutalmazással és büntetéssel. Valamely csodált, szeretett vagy félt személy modelljének követése lehet utánczás, ami a modell külső jegyeinek átvételét, vagy azonosulás, amely a modell általánosított értelmének és értékének elsajátítását jelenti.

Konfliktus: egyének és csoportok közötti ellentét a társadalomban.

Konfliktuselméleti szemlélet: olyan szociológiai szemléletmód, amely a konfliktusoknak fontos és pozitív jelentőséget tulajdonít. Főleg az érdekli, hogy hogyan változik a társadalom, miként újul meg, milyen küzdelmek, feszültségek, ellentétek, harcok vannak a szemben álló felek, érdekcsoportok között.

Konform viselkedés: a társadalmi normákat elfogadó, a mások által kívánatosnak tartott mintákat követő viselkedés.

Korlátozott kód: olyan beszédmód, amely alsóbb osztálybeli közönség kulturális környezetéhez kötődik, szituációhoz kötött, a középosztálybeli beszédmódhoz képest kevésbé elvont. Arra a feltételezésre épül, hogy a beszéd résztvevői olyan ismeretekkel rendelkeznek, amelyeket nem szükséges szavakba önteni.

Kormány: az államhatalom központi végrehajtó szerve, rendszerint a miniszterek testülete.

Kulturális pluralizmus: az a társadalmi állapot, amelyben a sokféle szubkultúra teljesen egyenlő helyzetben van.

Kulturális tőke: három formában létezhet:

1) az elsajátított tudás, viselkedésmód, attitűdök formájában

- 2) tárgyiasult állapotban, kulturális javak, képek, könyvek, eszközök formájában, valamint
- 3) intézményesült formában: iskolai bizonyítványokban, titulusokban.

Lázadás: (Merton szerint) az egyén elutasítja a társadalom által felkínált célokat és eszközöket, de új célokat tűz maga elé, amelyeket újfajta eszközökkel kíván elérni. Ilyen minden forradalmi cselekedet és megújulási mozgalom.

Legitimáció: az a meggyőződés, hogy egy adott politikai rend igazságos és jogszerű

Legitimálás: igazolás, törvényesítés, elfogadhatóvá tevés.

Másodlagos csoport: amely csoport tagjainak kapcsolata általában személytelen, rendszerint konkrét gyakorlati célok érdekében alakul. Például valamilyen bizottság vagy egyesület.

Medikalizáció: az egészségügy túlterjeszkedése, gyakran a természetes folyamatok betegséggé minősítése, például a szülés esetében is. Ennek ellensúlyozására különféle civil mozgalmak szerveződnek, például ilyen az otthoni szülési mozgalom.

Mega(lo)polisz: összefüggő nagyvárosi övezet, egybenótt városok csoportja, amely például az USA-ban olykor több államon keresztülível.

Megrontás: olyan nemis aktus, amelyet felnőttek kezdeményeznek a törvény szerint nagykorúnál fiatalabb gyermekkel szemben.

Mentális patológia: értelmi, szellemi betegség, például az örültség, a skizofrénia.

Minősítési vagy stigmatizációs elmélet: amely szerint az egyén nem attól válik deviánssá, hogy normaszegő módon viselkedik,

hanem attól, hogy a környezete őt deviánsnak minősíti, és ennek megfelelően viszonyul hozzá. A társadalom által visszatükrözött kép hatására az egyén önképe is megváltozik, és megkezdődik a személyiség átalakulása.

Modell: egy viszonylag egyszerű helyzet szimbolikus és logikus konstrukciója, amely ugyanolyan tulajdonságokkal rendelkezik, mint az eredeti, tényleges rendszer.

Modernizáció: korszerűsítés. Többnyire az elmaradott térségek, országok gazdasági, társadalmi felzárkóztatását jelenti, valamilyen minta követésével.

Monogám házasság: egy férfi és egy nő házas együttélése.

Municipalizmus: közösségi öngazgatás a gazdaságban, egy területi szerveződés valamely városközpont körül, amely központ bizonyos koordinációs feladatokat lát el.

Muss-típusú elvárások: a szerepelvárások azon csoportja, melyek semmibevétele büntetőjogi felelősségre vonást eredményez.

Nagycsalád vagy kiterjesztett család: amikor a rokonok több mint két generációja él együtt közös háztartásban, általában a nagyszülő(k), szülők és a gyermek(ek).

Nemzet: azokból áll, akik egy nemzet tagjának tartják magukat és akiknek közös az identitásuk. A nemzeti identitás ideáltípusa magába foglalja a közös nyelvet vagy nyelvjárást, a közös kultúrát, a szokásokat, a közös történelemre vonatkozó emlékeket.

Népgazdaság: az árutermelés, a javak forgalmának fejlettségi foka, amelyben általában vállalkozásszerűen termelik a javakat, amelyek a gazdaságok egész láncolatán haladnak át, míg felhasználásra kerülnek.

Népesedéspolitika: a kormányok azon törekvése, amelynek révén céltudatosan befolyásolni igyekeznek a demográfiai növekedés ütemét.

Nukleáris vagy kiscsalád (családmag): a szülők és közvetlen leszármazottaik együttélése.

Nyers válási arányszám: az ezer lakosra jutó válások száma.

Oktatás: a tudás szervezett módon, közvetlen képzés útján történő átadása.

Olvasztótégely: ebben a modellben a bevándorlók nem adják fel hagyományait a már ott élő népesség szokásainak kedvéért, hanem az eltérő hagyományok ötvözéséből új kulturális mintákat teremtenek.

Paternalizmus: hivatali vagy üzemi főnök atyáskodása, atyáskodó vezetése; az állampolgárt kiskorúként kezelő vezetői stílus, magatartás.

Poligám házasság: (többes házasság) egy férfinak vagy nőnek több házastársa van. Három alapesete 1. poliandria (többférjűség), 2. poliginia (többnejűség), 3. csoportházasság.

Politika: az a társadalmi folyamat, amelynek keretében megszületnek a közösség egészére nézve kötelező erejű döntések.

Pozicionális család: az ilyen családban az ítélkezés és döntéshozatal folyamatában való részvétel inkább a családtag státuszának, mint egyéni tulajdonságainak függvénye. A szerepek itt elszigeteltek, a felelősség formálisan van elosztva a kor, nem és a generációs helyzet szerint.

Preindusztriális város: az iparosodás előtti időszak városai.

Redisztribúció: újraelosztás. Az elvont társadalmi többlettermék központi elosztását jelenti. A nem piaci alapon működő gazdaságokban az állami termelési mód szokásos integrációs sémája.

Régió: olyan területi egység, amely fontos közös vonásokkal, érdekekkel rendelkezik.

Rejtett tanterv: az iskolában elsajátított olyan viselkedésmódok és attitűdök, amelyek nem szerepelnek a formális tantervben.

Rendi társadalom: feudális viszonyokon, öröklődő földtulajdonlás, személyes kötelékeken, hűbéri (kiforrott formájában szerződéses) jogokon és kötöttségeken alapuló társadalomszerkezet, amelynek meghatározó csoportjai, rendjei a nemesség, a papság és a városi polgárság.

Reprodukciós szerep: a család biológiai újratermelése gyermekek születése révén.

Reszocializáció: a személyiség alapvetőbb, gyorsabb változását, átformálódását jelöli.

Ritualizmus: (Merton szerint) az alkalmazkodás során az egyén már nem ismeri el a társadalmilag elfogadott célok értékét, de a megengedett eszközöket rutinszerűen alkalmazza (például munkamániá).

Sokaság: olyan embereket jelöl, akik ugyanabban az időben ugyanazon a helyen tartózkodnak, de más kapcsolat nem köti össze őket. Ilyen a buszra várakozók csoportja, vagy egy színházi előadás nézőközönsége.

Soll-típusú elvárások: a szerepelvárások azon csoportja, amelyek megszegése kiközösítést, elkerülést, deviáns megbélyegzést von maga után.

Státus: az egyén helye a társadalomban, vagy annak valamely dimenziójában (pl. foglalkozás, iskolai végzettség, életkor).

Státuszinkonzisztencia: A státuszt alkotó státuszdimenziók (pl. jövedelem, iskolai végzettség, fogyasztási színvonal, lakáshelyzet) meg nem felelése, lényeges eltérése (eltérő értékei) adott személy státuszában vagy státuszcsoporton belül.

Szegregáció: olyan csoportosulási folyamat, amikor személyek és csoportok elkülönülnek a térben valamilyen közös jellemző alapján (foglalkozás, jövedelmi helyzet, etnikum, stb.)

Szekta: az uralkodó egyház(ak)tól elszakadt, többnyire nem bevett vallási csoport.

Személy-orientációjú család: a családot nyílt kommunikációs rendszer jellemzi, ahol a döntések megvitatásának határait az egyén pszichológiai tulajdonságai, nem pedig formális státusza szabja meg. Az ilyen családokban a gyerek kialakítja saját szerepét, nem pedig formális szabályokhoz igazodik.

Szociális depriváció: a szoros társas kapcsolat hiánya vagy sérülése, amely a gyermekben a társadalmi viselkedési mintákkal, szokásokkal, ítéletekkel, tilalmakkal (ezáltal bizonyos értékekkel) való belső azonosulási készséget kialakíthatná.

Szocializáció: a társadalmi lényé válás folyamata, személyek közti interakción alapuló tanulási folyamat, amelynek révén elsajátítjuk a társadalmi együttélés szabályait, kialakítjuk céljainkat, törekvéseinket, és megteremtjük önazonosságunkat.

Sztereotípiá: kategóriával társult túlzó nézet; torzításon, túlzáson és leegyszerűsítésen alapuló negatív elképzelések, előítéletek együttese valamely csoporttal szemben.

Szuburbanizáció: kertvárosodás. A város külső zöldövezetének megerősödése, sok esetben saját központ, kulturális stb. önállóság kialakulásával.

Szukcesszió: egymást követés. Amikor egy városi lakóterület népessége kicserélődik.

Társadalmi kiscsoportok vagy interaktív csoportok: azok a csoportok, melyekre a közvetlen, személytől személyig terjedő érintkezés és kölcsönhatás jellemző.

Társadalmi mobilitás: egyének vagy csoportok mozgása, amelynek következtében megváltozik társadalmi státuszuk, kedvezőbb vagy kedvezőtlenebb helyzetbe kerülnek.

Társadalmi nagycsoport vagy kategoriális csoport: egy vagy több azonos karakterisztikummal rendelkező egyén véges számú halmaza, amilyenek például a társadalmi osztályok, rétegek, generációs és nemi csoportok, etnikai közösségek. E csoportok nem feltételezik szükségképpen, hogy tagjaik között személyes kapcsolatok létrejönnek, bár ennek lehetőségét elvileg nem zárják ki. (Ilyen például a nők társadalmi csoportja).

Társadalmi osztályok: olyan társadalmi csoportok, amelyek gazdasági helyzetük (anyagi helyzet, szaktudás, stb.) szerint különböznek egymástól, s ebből következik a társadalmi javakból történő eltérő részesedésük. Marx Károly osztályelméletében a termelőeszközökhöz való viszony alapján különböztette meg az alapvető osztályokat. A burzsoázia rendelkezett termelőeszközökkel, a munkásság nem, ezért kénytelen volt termelőerejét áruba bocsátani. Marx Károly ezt az eltérő helyzetet tekintette a társadalmi egyenlőtlenség forrásának. Max Weber a gazdaság mellett a státusz és a hatalmi viszonyok szerepét is bevonta a társadalmak egyenlőtlenségi viszonyainak vizsgálatába.

Társadalmi patológia: társadalmi működészavar: alkoholizmus, öngyilkosság, bűnözés, stb.

Társadalmi rétegződés: a társadalom tagjainak specifikus szempontok szerint történő, értékelő jellegű csoportokba sorolása. A társadalom rétegződése a társadalmak egyenlőtlenségi rendszerét fejezi ki, írja le.

Társadalmi struktúra (szerkezet): „a társadalmi struktúra a ténylegesen létező, és az egyes lényeket összekötő társadalmi kapcsolatok komplex hálózatát jelöli egy bizonyos természetes környezetben.” (A. R. Radcliff Brown) A társadalom szervezete, működése, csoportjainak és intézményeinek elrendeződése, értékei, összefüggései, koherenciája és viszályai, azok változása.

Társadalmi szerep: a társadalmi pozíciókhoz kötődő elvárások, melyek egyrészt vezérlik az adott pozíciót betöltő egyén viselkedését, másrészt előrejelzik a másik személy attitűdjeit, beállítódását.

Társadalmi tőke: a társadalmi struktúra különböző aspektusa, amelyek megkönnyítik a struktúrán belül az egyének gazdasági cselekvéseit, akár közvetlen személyes kapcsolatok, akár a tágabb környezetben érvényes értékek, normák, viselkedésminták, hatalmi vagy bizalmi viszonyok formájában.

Társadalmi újratermelés: azok a folyamatok, amelyek az idők folyamán fenntartják vagy folyamatossá teszik a társadalmi struktúra jellegzetességeit.

Taylorizmus: munkaszervezési forma, amely szerint a munkavégzés minden mozzanatát racionálisan meg kell tervezni, s amelynek szülőtte a szalagrendszerű termelés.

Technokrata: irányító beosztású vállalatvezető, műszaki, gazdasági szakember.

Tradicionális város: többnyire az ipari forradalom hagyományos városa, ahol az elsődleges kapcsolatok (családi-rokoni, szomszéd-sági, vallási-közösségi, stb.) még élnek, ahol a hagyomány szerepe erős.

Újítás: (Merton szerint) a feszültségcsökkentésnek az a módja, amikor az egyén elfogadja a társadalom által kitűzött célokat, és nem megengedett eszközökkel próbálja elérni őket (például a bűnözés).

Urbanizáció: a városi népesség arányának a növekedése, az infrastruktúra fejlődése.

Válás: a házasság felbontása, a házastársak különválása

Vállalkozás: a vállalkozó a gazdasági tranzakció során a leendő haszon reményében tőkét fektet be, és nyilvántartja a befektetéseket és a hozadékot, vagyis mérleget készít.

Városgazdaság foka: a gazdasági fejlettség azon foka, melyet a közvetlen csere és adott vevőkörre termelés jellemez. A javak a termelő gazdaságból közvetlenül a fogyasztó gazdaságba kerülnek.

Városökológia: a várost természeti folyamatok analógiáival értelmezi, az ökológiából kölcsönzött fogalmakkal írja le.

Vérfertőzés: vérrokonok tiltott házassága és/vagy tiltott szexuális kapcsolata.

Verseny: a városökológiában a lakosság küzdelme, harca a megfelelő városi lakóövezetért.

Visszahúzóási reakció: (Merton szerint) a feszültségcsökkentésnek az a módja, amikor az egyén elutasítja mind a legitim célokat, mind a legitim eszközöket. A visszahúzóási reakció megnyilvánulása az öngyilkosság, az alkoholizmus, a kábítószer fogyasztás.

Zárt háztartás foka: A gazdasági fejlettség azon foka, amelyre tisztán a szükségletre termelés jellemző, és a javak cseréje a csere útján történik. A gazdálkodásnak ezen a szintjén a javakat ugyanabban a közösségben használják fel, amelyikben megtermelték.

15.1 Ábrajegyzék

1. ábra – A csoportjelenségek fejlődési fázisai.....	4–36
2. ábra – A csoportfolyamatok fejlődési szakaszai.....	4–38
3. ábra – A gazdaság társadalomszerkezetének újratermelési sémája	8–86
4. ábra – A rétegződés egyenlőtlenségek kettős rendszere.....	8–88
5. ábra – ILO munkanélküliségi ráta alakulása Magyarországon a 15– 16 évesek körében	8–94
6. ábra – A magyarországi újkapitalizmus társadalomszerkezete	8–96
7. ábra – A világ településformáinak népességaránya; forrás: Közös jövők 1988.	13–144
8. ábra – Koncentrikus zónák Chicagóban – Forrás: Városshociológia (szerk.: Szelényi Iván, 1973.).....	13–149
9. ábra – A demográfiai átmenet.....	14–167

15.2 Könyvadatok

© Albert József

© Leveleki Magdolna

Szociológiai alapismeretek

A fejezetek szerzői

Albert József (6., 7., 8., 9., 10., 12.,13. fejezet)

Leveleki Magdolna (1., 2., 3., 4., 5., 11. fejezet)

Fedőlapterv: Albert Ádám

Technikai szerkesztő: Rommer Emese

ISBN xxxxxxxxxxxxxx (Nem mondom meg...!)

Kiadja: Ziggy Bt., Budapest

Nyomdai munkák: OOK Press, Veszprém, Pápai út 37./A

Felelős vezető: Szathmáry Attila